चिंतामणि प्रकाशः

१४३३

अदृष्टद्वारस्तत्र तात्पर्यमेतन्मते स्वकारणत्वस्य। विकल्पो नाद्यो यो दोषे नियमतो मंगलानुष्ठानं न स्यादित्युक्तं। किं च प्रधानत्वेनांगमंगलमप्यनेन त-
द्धेतुः तस्मिन्सत्यपि तदभावात्। प्रवर्तनं तथापि चेत्। न। अप्रवर्तनादपि फलसत्त्वात्। नो भाग्यो। अननुगमात्। गुरुकार्यारम्भे प्रवर्तनं अल्पकार्यारम्भेऽल्प-
मिति चेत्। न। गुरुविघ्नादृष्टादपि फलासत्त्वाद्वैपरीत्ये फलसत्त्वाच्च। एतेन बहुविघ्नशंकायां बहु अल्पकार्यारम्भेऽल्पमिति चेत्। बहुतरमल्पं विघ्न-
शंकायामल्पं च हेतुरिति। तादृशाचारेणातादृशप्रत्युत्पन्नयनादिनि निरस्तं। तादृशादृष्टिप्राशिमितासमाप्तेः। वैपरीत्येऽपि समाप्तेश्च। बहु- --
-त्वचतुरादिभावेनाल्पत्वस्यैकत्वादिरूपतयाननुगमेन तादृशशिष्टाचारेणातादृशप्रत्यानोऽपि तु मशक्यत्वाच्च। तस्मान्मं-
गलत्वेनांगत्वं न वा प्राधान्यमिति पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तु। आरब्धसमाप्तौ मंगलं नांगं न वा प्रधानं। अहेतुत्वात्। किंतु प्रायश्चि-
वेदप्रामाण्याभ्युपगमाभाववत्त्वे शिष्टत्वमित्युक्ते एकवेदप्रामाण्याभ्युपगमदशायां वेतिपद वेदप्रामाण्याभ्युपगमाभाववति बौद्धे तव्याप्तिस्तत्परिहाराय
यावदित्युक्तं। तावत्युक्ते बौद्धानंतरं शिष्टत्वदशायामव्याप्तिः। जन्मान्तरीययावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमप्रागभावानां महत्त्वा[illegible] त्वात्। ततः वेदप्रामा-
ण्याभ्युपगमसमानकालीनेति तावत्युक्ते भेदे वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनो यः वाधिकरणयावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमाभावसाहित्य(?)स्यान्यशि-
नशिष्टेऽप्यभावादव्याप्तिस्तत्परिहाराय वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानाधिकरणेति वेदप्रामाण्याभ्युपगमप्रवृत्ते वेदप्रामाण्याभ्युपगमोऽनेन तेषु विवक्षितत्वाद्या-
यावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगममात्रं तरं वेदप्रामाण्याभ्युपगमो बहुत्वसंदेहंतरं वेदप्रामाण्यागमदशायां तस्य शिष्टत्वं न स्यात् जन्मान्तरीयवेदप्रामाण्याभ्यु-
पगमसमानकालीनयावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमाभाववत्त्वे तन्मात्रस्य सत्त्वात् प्रथमजन्मस्थितयावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमप्रागभावानां नष्टत्वात्।

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं स्वयं यो निःश्रेयसरूपफलदान्वीक्षिक्याः संगमयंस्तस्याभिधेयं प्रमाह ॥ अथेति ॥ ॥ मंगलानंतरं प्रमाणतत्त्वमत्र
॥मकु॥ विविच्यत इत्यनेन संबध्यते । तेनावसरलक्षणा संगतिर्दर्शिता । प्रतिबंधकजिज्ञासापगमोवसरः ॥ अथशब्दो मंगलार्थ इत्यन्ये । अभ्यर्हितत्वं च सर्वविद्यासा
धानिर्णयप्रयोजकत्वं व्युत्पादनया न दृष्टं । प्रदीपः सर्वविद्यानामित्यादि । माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते । नन्विति ॥ वदता माणेति ॥ परस्परं मीमांसकनैयायिकाभ्यामिति शे
षः । ननु प्रामाण्यग्रहो न प्रवृत्तिहेतुः व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्चेति तटस्थः शंकते ॥ अथेति नन्वेति ॥ अत्र यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयो यत्र प्रतिबंधकस्तन्निश्चयस्तद्धेतु
॥१॥ रिति सामान्यतो व्याप्तिरभिमता ॥ प्रवृत्तिपदं प्रकृतमात्रप्रायेण ॥ अत एवानुमितौ व्याप्तिरिवेति दृष्टांतः । अत्र ग्राह्यव्यतिरेकानिश्चयो ग्राह्यनिश्चये प्रतिबंधकः तन्निश्चयश्च व्यति ६
ने तद्धेतुरित्यत उक्तं संशयेति । तथा च ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबंधकतया संशयपरोपादानेन ग्राह्याभिन्नस्य व्यतिरेकानिश्चय इत्यर्थस्तात्पर्यं । एतेन यथाश्रुतव्याप्तिरसंगता न
नि मात्र प्रतिबध्यव्याप्तिश्चये व्यभिचारः ॥ ग्राह्यभिन्नत्वेनानिश्चयपदविषयविशेषणे तु संशयपदोपादाने वैयर्थ्यमिति निरस्तं । संशयपदोपादानमहिम्नैव ग्राह्यभिन्नत्वलाभात् ।
यत्तु ॥ अयोग्यतानिश्चयप्रतिबध्ये शाब्दज्ञाने फलव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यज्ञानैकव्यापि प्रवृत्तौ च व्यभिचारवारणाय संशयपदोपादानमिति ॥ तन्न उभयत्र निश्चयस्या ॥१॥
पि हेतुत्वे न व्यभिचाराभावात् । निश्चयत्वेन जनकत्वाविवक्षितत्वात् दृष्टान्तस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । केचित्तु निश्चयत्वेन जनकत्वावच्छेदकतायामपि योग्यतासंशयजन्यशा
ब्दज्ञाने विशेषे व्यभिचार एव । तन्निश्चयाभावे फलाभावस्य साध्यत्वेनाभिमतस्य तच्छाभावादिति संशयपरोपादानमित्याहुः ॥ अत्र साधुत्वनिश्चयो न प्रतिबंधक इति मते
रदंबोध्यो ॥ तन्निश्चयस्त हेतुरित्यत्र ज्ञानमात्रेणान्वयः । दृष्टार्थी प्रवृत्तिः प्रामाण्यावधारणं विनापि यथा तथास्तु । अदृष्टार्थी तु वैदिकी प्रवृत्तिः प्रामाण्यसंशये संभ
वतीति प्रामाण्यावधारणसाध्येत्याशयेन सिद्धांतीत्याह ॥ नेति ॥ एवं सति निरस्ते तटस्थे मीमांसकमतमुपपादयति ॥ नन्विति ॥ यद्यपि माध्यमिकनिराकरणपूर्व
कमेव तदुपपादनं युक्तं तथापि प्रामाण्यपरतत्त्वव्यवस्थापनेनैव मतनिराकरणमेव भावीत्याशयेन माध्यमिकमतमनिराकृत्यैव तदुत्थापितमिति ध्येयं । मी
मांसकानां तथा साधारणीं विरंगसंशयवीजभूतां विप्रतिपत्तिं दर्शयति ॥ ज्ञानप्रामाण्यमिति ॥ अत्रानुमा[illegible]न्यायानवादिकमेकं पक्षत्वेन नाभिमतं । मीमांसकैरपि धं
मान्यज्ञानत्वादिविवक्षायामुपनीतत्वेनानुव्यवसायादिना ग्रहणानभ्युपगमात् किंतु रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वादिकं प्रामाण्यत्वेनानुगतं तत्त्वेन भि
संहितं ॥ न च गुरुमते रजतत्ववतीति व्यर्थं । यद्वेति विपरीतासंभवात् । परज्ञानादेरपि करणत्वात् । ज्ञायतेनेनेति उपरंजकस्यापि दानादिति । अत्र तत्ता न पदं करणप्र
माणभ्रमनिराकरणायेति केचित् ॥ तन्न ॥ ज्ञानपदसत्त्वेपि तत्संभवात् । परज्ञानादेरपि करणत्वात् । ज्ञायतेनेनेति व्युत्पत्त्या चक्षुरादेरपि ज्ञानत्वात् । यदि च प्रामा

ण्यरूपरस्य विशेषणपरत्वं तदा भ्रमासंभव एवेति। अन्ये तु प्रामाण्यपदं तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रपरं तच्चेच्छादिसाधारणमिति नयपोक्तसाध्यधर्मीति बाधवारणाय ज्ञानपदं तेन तद्वति
तत्प्रकारकज्ञानत्वपर्यवसितम्। न च घ रत्ववतीत्यादेर्ज्ञानेच्छासाधारणोपि इच्छावृत्तित्वेनाग्रहेपि पर्यवसानज्ञानेऽग्राह्यत्वं साध्यमस्त्येवेति नेत्तोक्तदोषावकाश इ
ति वाच्यं। यावत्तज्ज्ञानग्राहकग्राह्यतावच्छेदकरेवतत्सामग्र्यग्राह्यत्वस्यैव प्रसाध्यते संभवात्। तथा च ज्ञानपदानंतर्भावे बाध एव। स्वाश्रयीभूते इच्छाग्राहकेण त
द्ग्रहात्। न हि स्वावसायव इच्छायाप्युपनायकत्वं व्यवस्था रम्युपेतापेनतया स्यादित्याहुः। तच्चिंत्यं। तत्प्रकारीभूतप्रकारकत्वं तद्विशेष्यभूतविशेष्यकत्वा
दिना प्रत्यग्राहकसामग्रीविशेषणतीया नवा। आद्ये नोक्तबाधः। तेन रूपेण स्वाश्रयीभूतेच्छाग्राहकेणात इत्थं तत्प्रकारकत्वस्यावश्यं ग्रहात्। अंत्ये ज्ञानप
दांतर्भावे बाध एव स्यात् नयदादित्वग्रहादिति॥ वस्तुतः प्रामाण्यमात्रपक्षतो नानुव्यवसितत्वेन ज्ञानप्रामाण्यं शेबाध इति ज्ञानपदं तद्विशेषपरं त
दिति। तत्र ग्राह्यत्वप्रामाण्याश्रयत्वेनाभिमतेज्ञानेः प्रामाण्यग्राहिका यावती तद्ज्ञानग्राहिका सामग्री न तद्ग्राह्यत्वं प्रामाण्यमिति मीमांसकवृत्तियसाधारणीविधि
केत्यर्थः। अत्र पक्षतानवच्छेदके प्रामाण्याश्रये दोषवशात् प्रामाण्यग्राहिकाकांचित् सामग्री तत्रबाधवारणायोक्तं अप्रामाण्यग्राहकेति। न च गुरुमते प्रामाण्य
प्रसिद्ध्या तद्ग्राहकाप्रसिद्धिरिति वाच्यं। अप्रामाण्यस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वस्येच्छायां तन्मतेऽप्रसिद्धेः॥ नतः स्वपरमास्यतस्य भ्रमसंभवात्। भ्रमस्तु तन्मते संसर्गा
ग्रहोन्यमतेऽन्यथाख्यातिरित्यन्यदेतत्। एवमप्यप्रामाण्यव्यप्रामाण्यप्रकारकज्ञानत्वरूपस्याप्रामाण्यस्याप्रामाण्यग्राहकसामग्रेवपरंग्रहणादंशतो बाध इत्यत
उक्तं तादृशेति। तत्राप्रामाण्यग्राहकेत्यर्थः॥ वस्तुतस्तु प्रामाण्यविरोधिग्राहकेत्यर्थः। तेन यत्र पक्षतानवभूते प्रामाण्याश्रये प्रामाण्याभावभ्रमएवोत्पन्नस्तत्र न बाध इति
ध्येयं। अनुमितिग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनतावारणाय यावदिति। ज्ञानग्राहकेत्यत्र स्वरूपयोग्यता विवक्षिता। तथा चक्षुरादेः स्यात् मनोयोगादेः सर्वविषयप्रामाण्या
ग्राहकत्वाद्बाधस्यात उक्तं सामग्रीति। ननु ज्ञानपदादिना प्रामाण्यग्राहकाग्रहपक्षे बाधः। न च सविषयक ज्ञानग्राहकसामग्री विवक्षिता। घटज्ञानमित्यादिश
ब्देनापि तद्ग्रहात्तेन चक्षुरादेर्न तद्ग्रहो भवत्येवेति वाच्यं॥ घटत्वप्रकारकत्वस्य घटविशेष्यकत्वस्य च तत्तत्सर्वघटादिप्रतीतेरपदार्थत्वाद्वाक्यार्थत्वाच्चेति
चेत्। अत्रव्रदंति। ज्ञानग्राहकसामग्री सैवात्र विवक्षिता [illegible] यानप्रकारीभूतधर्मप्रकारकतया तत्प्रकारविशेष्यीभूतधर्मीविशेष्यतया च तज्ज्ञानं ग्रा
हयति। अनुव्यवसायादिस्तु सामग्री तथैव तत्र तयात्वेनैव व्यवसायस्य भानात्। इदं तत्त्वेन ज्ञानामीत्यादौ ज्ञानेविशेष्यत्वेनेदंपदार्थस्य प्रकार

ह२ तत६ तद्रा२ इ२

त्वेनैव रजतत्वादिर्भासमानत्वात् । न तु तत्प्रकारत्वेन । न हि तद्धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतन्निष्ठधर्मिविशेष्यकत्वं वा ॥ न चात्र ॥ घटं पुरस्कृत्य किंचिद्विशेष्यकं रजतं
ज्ञानमतत्त्वान्न तद्ग्राहकसामग्र्या प्रामाण्यग्रहात् ॥ नान्यथा सिद्धसाधनात् । न हि तादृशस्यापि सामग्र्याः प्रामाण्यं न गृह्यत इति नैयायिकानामभ्युपगमः । किं तु
अनुव्यवसायादिरूपा सामग्री तादृश्येव नेत्येवाभ्युपगम इति चेत् न । अनुव्यवसायादिसामग्र्यास्तथात्वेऽपि तद्विलक्षणस्य स्वातन्त्र्ये ज्ञप्तौ परतस्त्वे नैयायिकानां
ततः प्रामाण्यग्राहकत्वाकारेणासिद्धसाधनानवकाशादिति । अत्रेदं चिन्त्यं ॥ एवं हि तादृशप्रामाण्यग्राहकपदवैयर्थ्यं स्यात् । अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या
स्तद्विशेष्यकत्वेन तज्ज्ञानग्राहकतया बाधासंभवात् । अन्यथा तदभाववद्विशेष्यकत्वगर्भप्रामाण्यग्राहकत्वासंभवात् । एतेन विशेषोल्लिखितत
॥२॥ त्प्रकारकतद्ज्ञानतत्प्रकाराप्रयविशेष्यकज्ञानग्राहकत्वविवक्षितमिति निरस्तं । वस्तुतस्तत्प्रकाराप्रयविशेष्यकं यत् ज्ञानं तद्ग्राहकत्वविव
धा दायां बाधापत्तेः । न तु तत्प्रकाराप्रयविशेष्यकत्वेन तज्ज्ञानग्राहकत्वविवक्षायामप्रामाण्यग्राहकपदवैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ ध्येयं । अन्ये तु ॥ ॥
यासामग्री विषयांकितमेव ज्ञानं गृह्णाति विषयमविषयीकुर्वती ज्ञानं गृह्णाति न समधीतज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तमेव यस्या विषयग्राहकत्वमि ॥२॥
ति यावत् तद्ग्राह्यत्वं साध्यं । घटज्ञानमित्यादिशब्दात्मिकाया सत्सामग्र्यास्तथात्वं तत्र विषयग्राहकत्वस्य घटपदसमभिव्याहारप्रयुक्तत्वात् ज्ञानग्राहकत्व
प्रयुक्तत्वे तु तस्य केवलज्ञानपदस्यापि विषयग्राहकत्वापत्तेः । अनुव्यवसायस्य स्वप्रकाशादिरूपा च सामग्री तथैव । परोक्षविनाभासेन न तद्बोधकस्य तत
बोधकत्वानियमात् । न चैवमपि विषयग्रहापेक्षया ज्ञानाज्ञाततादृशसामग्रीग्राह्यत्वं यथा स्यात्तथाह । तत्र ॥ एवं दृष्टान्ताप्रसिद्धेः वैयर्थ्यापत्तेः
प्रामाण्यानुमितेर्ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तविषयग्राहकत्वाभावेन तदनन्तरभावेनैव सामग्र्यत्वस्यात्तत् । प्रामाण्यानुमितेस्तद्व्यापकत्वावच्छेदकरूपेण विषय ३
मानं । एवं प्रमाणशब्दादावपि शब्दोत्तावच्छेदकरूपेण विषयभाने न तु ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तं तस्य तद्ग्राहकत्वं । एवं च गन्धवती पृथिवीति पदेन ज्ञानानन्तरं इ
यं पृथिवीति पृथिवीत्वप्रकारकानुभवे उपनीते इत्यादिवदत्प्रमाणप्रामाण्यग्रहस्यापि स्मृत्युपनीतत्वेन विषयस्य तद्ग्राहकत्वं । किंच ज्ञानग्राहकत्वप्र
युक्तविषयग्राहकीभूतिकोऽपि । किं ज्ञानविषयग्राहकसामग्र्यैकं किं वा तयोः साहित्यं । नाद्यः । अनुव्यवसायादिस्थले तदभावात् संयुक्तसमवायेन ज्ञा

नस्यव्यवसायोपनीतत्वेन विषयस्य भावेनात्। नंत्यः प्रज्ञानमित्यादिशब्दादिसामग्र्यास्वपि तथात्वेन बाधापत्तेः। ननु ज्ञानमित्यादिशब्दांतरे व्यभिचारात
विषयग्राहकसामग्र्याः साहित्यं सामग्र्यास्वपि तथात्वेन बो नियमो नास्तीति चेन्न। हंतैवं अप्रत्यनेकानि ज्ञानवत्त्वादित्याद्यनुव्यवसायांतरे व्यभिचारादनुव्यव
सायरूपसामग्र्यास्वपि न तत्साहित्यनियम इति तुल्यं। यदि च प्रत्यक्षानुव्यवसायत्वावच्छिन्नेन तत्साहित्यनियम इति मन्यसे तदा घटज्ञानं शब्दाद्बुद्धेर्न तत्साहित्यनि
यम इति तुल्यमिति संक्षेपः॥ अपरे तु उत्पत्त्यादिसमनंतरं प्रामाण्यग्राहकायाः सामग्र्याः तत्र भिन्नायाः कल्पने तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीतयातत्प्रामाण्यग्रहात
इत्यर्थः। एवं च यथाश्रुतमेव साधु। यद्वा शतेन तज्ज्ञानग्राहकसामग्री त्वं तत्र दृष्टे तु भयपक्षत्रिः द्वप्रामाण्यग्राहक भिन्नत्वं बोध्यं। तेन ज्ञानता न प्रमेतत्वप्रथमे
विषयीभूतज्ञाने प्रामाण्यग्रहेऽपि न दोषः॥ नापि तत्पदवैयर्थ्यं। उक्तार्थेन तत्पदवारणाय दे चननदार्थपंतात्पर्यविशारदैना दृशाननुगमस्यादोषत्वादिति
त्याहुः। प्रसिद्धिस्तु निषेधकोटिधीरपराटौ विधिकोटेश्च तत्तज्ज्ञानप्रकारीभूततत्तत्कारौ। प्रामाण्यग्राहकत्वाभिमतविवक्षितज्ञानग्राहकसामग्र्यां तद्ग्राह्य
त्वाभावात्। ज्ञानग्राहकेऽत्र ज्ञानपदस्य स्वाश्रयपरत्वेन विधिकोटेर्विषयतो नानात्वपर्यवसानात्॥ यत्तु ज्ञान एव प्रसिद्धिरिति। तन्न। यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्य
त्वस्याप्रसिद्धेः। केषांचित्तन्मते ज्ञातत्वासंभवात्। ज्ञाने च स्वेऽपि न प्रसिद्धेः॥ यत्प्रामाण्यं घटत्ववति घटत्वप्रकारकानुमितिरित्यादिशब्देन यदा बोध्यं तेन तदाश्रयीभूत
ज्ञानग्राहकयावत्सामग्रीग्राह्यत्वस्य ज्ञाने विरहात्। तादृशशब्देनैव तज्ज्ञानग्राहकेण तस्याबोधनादिति वदंति। न तज्ज्ञानविषयकेति। तज्ज्ञानं पक्षीभूतप्र
मात्वाश्रयो ज्ञानं तद्विषयकं गुरुमते तद्वच्च भट्टमते तदनुमितौ मिश्रमते तदनुव्यवसायः तदन्यत्वे तद्धेतुत्वं तयाग्राह्यमित्यर्थः। अत्र ज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यमिति
कृते भट्टमिश्रमतयोर्बाधः। अनुव्यवसायस्य ज्ञातताल्लिंगकानुमितेश्च ज्ञानजन्यत्वात्। गुरुमतेऽप्यनुमित्यादिप्रामाण्यांशे बाधः इत्यत उक्तं ज्ञानविषयके
ति॥ ननु तथापि भट्टमते बाधः। ज्ञातताल्लिंगकानुमितेर्ज्ञानविषयकत्वाप्रसिद्धेस्तज्जन्यत्वात्। मिश्रमतेऽप्यनुव्यवसायप्रामाण्यांशे बाधः॥ गुरुमतेऽपि लिं
गज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानविषयत्वनियमादनुमितिप्रामाण्यांशे बाध इत्यत उक्तं तदिति। भट्टमते व्याप्तिज्ञानं न तज्ज्ञानविषयकं सामान्यलक्षणानभ्यु
पगमात्॥ प्रथमज्ञानपदं केवलस्य तत्पदस्य प्रामाण्यपरामर्शितया सिद्धसाधनवारणाय। द्वितीयज्ञानपदं तत्पदे सिद्धिवारणाय व्यापारानुबंधितयात ज्ञान
विषयकेऽस्मादिमिसज्ज्ञननात्। ज्ञानपदसंनिधौ तु प्रतीत्यनुबंधितालभ्येति। द्वितीयज्ञानपदमपि ग्राह्यत्वस्य विषयत्वपर्यवसन्नतया व्यापारानुबंधिवि

वयत्ताकैः सैरसिद्धसाधनतावारणाय॥ ननु सर्वज्ञानं गुणजन्यादि शाद्दृज्ञानानुव्यवसायस्तु तज्ज्ञानविषयज्ञानजन्य एव तत्र यत्त्वमुरारिनये तादृशज्ञानप्रा
भङ्कु॰ माण्यनिश्चयः परस्वतस्त्वं अतस्तत्रांशतो बाधः इति चेत् न। प्रामाण्यविशेषस्यैव पक्षतया तादृशज्ञानप्रामाण्यस्य पक्षत्वात्। अत्र तादृशज्ञानेनैव गृह्यते ता
दृशज्ञानेन गृह्यत एवेत्येवंरूपो नियमो नाविवक्षितः। किन्तु संभवमात्रं साध्यं। मीमांसकैरपि नैयायिकानुमित्याप्रामाण्यग्रहस्वीकारात्। घटज्ञानप्रामाण्य
६४ मापरज्ञानमादिना तादृशेनाप्यग्रहस्य। नन्वीश्वरज्ञानमादायासिद्धसाधनं व्यतिरेकसाधने चाप्रसिद्धिः॥ न च तत्तज्ज्ञानविषयकसमानाधिकरणज्ञानाजन्य
॥३॥ समानाधिकरणज्ञानेनग्राह्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यं॥ परमते व्याप्यविशेषणवैयर्थ्यात्। सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन तत्रापि पूर्वदोषानतिव
तेश्च। नापि तत्तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानाजन्यसामान्यलक्षणाद्यजन्यजन्यज्ञानग्राह्यत्वं साध्यमिति वाच्यं॥ परस्य च तादृशव्याप्यप्रसिद्धेः। जन्यपदातिरिक्तवैनाभिधा ग्रुमा ६
नेव वस्तुगतिमभिप्रेत्य। अन्यथा परं प्रतिवाद्यावर्त्यप्रसिद्ध्युक्त्यभिधानविरोधात्। साध्ये चोपरञ्जकविशेषणोपादाने स्यात्संप्रदायविरुद्धत्वात्। यत्तु
ईश्वरज्ञानादिनाऽसिद्धसाधनं न दोषः॥ तन्निराकरणाभिप्रायेणैव परेण तादृशसाध्यकरणादिति। तन्न। अर्थात्तस्य वाप्यनुमशक्यत्वात्॥ निषेधसाधनेन व
५ धाद्युक्तिवेति। अत्र वदन्ति॥ तत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगि ज्ञानप्रकारीभूतधर्मत्वात्॥ ईश्वरज्ञानं च न व्यतिरेकप्रतियोगीति न तदा ॥७॥
दायासिद्धसाधनं न च प्रकारत्वविवक्षायामभिधेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिनिबन्धनसिद्धसाधनं वा अरोपि प्रमेतिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानविषयत्वेन सि
तदीयसिद्धसाध द्धसाधनं स्यादेवेति वाच्यं। प्रमात्वेऽहमज्ञातमासमित्याद्यनुपपत्तेः। किन्तु ज्ञानत्वेन तत्तज्ज्ञानेऽपि न प्रमात्वाप्रत्ययजन्यविनाऽसंभवात्। तस्य क्वचित्प्रकारत्वात् क्वचित्
नस्यानुपपत्तेरि सामान्यप्रत्यासत्तिकोटिघटितत्वात्। योगिज्ञानमादायापि नासिद्धसाधनं। तत्तज्ज्ञानस्यातीतानागतसकलज्ञानप्रामाण्यादिगोचरस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याप्र
ती पं॰५ यीभूततत्तज्ज्ञानविषयानिदिध्यासनादिजन्यत्वात्। ज्ञानप्रत्यासत्तिस्थलेऽपि विषयीभूततत्प्रामाण्यविशिष्टधीजन्यत्वात् अनुव्यवसायस्य तदजन्यज्ञानग्राह्यता
यां केवलनास्तीति सिद्धमनुपपन्नं। न च प्रामाण्यस्य पूर्वज्ञानाविषयत्वेनानुव्यवसायेऽप्रकारत्वाभावान्न विधिकोटौ बाध एवेति वाच्यं। ज्ञानावच्छिन्नवृत्तितादृशस्या
पि तस्य परैः प्रकारत्वाभ्युपगमात् अभावविशिष्टवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकयोरिवाभूततावनुपरतपेवाभावेऽपि व्याप्तिनिषेधप्रसिद्धिश्च तत्तज्ज्ञानेतरज्ञानघ
टितो बाधो वा। अज्ञातस्याप्रकारत्वे न तस्य तत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञान एव प्रकारत्वात्। विधिसिद्धिस्तु घटज्ञानादाववेति। अत्रेदं चिन्त्यं। इच्छायां गृहीतं स्व

नहि तद्रूपेणेति दिग्ध्यात्तन्नाधिक्यं प्रमाणाभावात्।२

तत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वं स्मृतं ज्ञानत्वेनागृह्यमाणे रजतभ्रमे यत्रारोप्यते यत्रवा रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वेनागृह्यमाणायामपि ज्ञाने ज्ञानत्वमारोप्यते। तत्रोभ
यत्र प्रमात्वाश्रयज्ञानं विनापि रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्यं गृहीतुं शक्यते। तत्र अज्ञाततया तत्पादूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतज्ज्ञाने नहि तद्रूपेणेति दिग्ध्यात्तन्नादि सन्नि २
[illegible] मादायेति हेतुसाध्यनं दृष्टीरमेव। किं च रजतरजतत्वमीमांसकमते तत्वज्ञानमादायसिद्धसाधनं नोक्तत एवतन्नेनाकमितौ तत्तद्ज्ञानविशेषणवज्ज्ञानकत्वमित्यनुमान
त्वं उद्वदति। न च तत्रापि प्रमात्वप्रकारकत्वाधीपूर्वस्वरूपस्थित्युपेता यो प्रमात्वाश्रयत्वं नमानत्वप्रकमितिमतज्ज्ञानविषयकज्ञानत्वज्ञानप्रकारत्वमेवेति नोक्तदोष इति वा
च्यो। पूर्वेन्द्रियेन प्रमात्वाश्रयज्ञानं विनापि संसर्गविधया प्रमात्वग्रहसंभवादिति। तस्मात् नगनताविषयकत्वाभपत्रज्ञानपदे विशेषणाबोध्यमित्युक्ते। वस्तुतस्तत्तद्ज्ञान
विषयकज्ञानत्वव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगितं देकमात्रविषयकज्ञानग्राह्यमित्यर्थः॥ तन्मज्ञानप्रामाण्यं न पक्षस्तेन न तत्रबाधो न दोषः। एवं च भिधि प्रसिद्धस्तत्तन्नोनेन
विषयसाहचर्ये तस्य विशेष्यावृत्तप्रकारकत्वादिरित्याहुः॥ ननु प्रमात्वानुपसमर्पप्रवृत्तिमत्त्वादित्यादिनैव सिद्धसाधनं मीमांसकमते सामान्यप्रत्यासत्त्या भावेन ग्राह्यप्र
माणत्वेऽनुमितिजनकज्ञानागोचरत्वादिति चेत्। न। नौ द्वन्नप्रामाण्यस्यैव पक्षत्वात्। नोहस्तविप्रामाण्यानामेवं द्विधानुमितिविषयतानियम इत्याहुः॥ केचित्तु नैय्या
यिकप्रतीतः सिद्धसाधनशंकातस्य च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारात्‌ ग्राह्यप्रमात्वाकेरनुमितिजनकज्ञानगोचरत्वमेवेति नोक्तदोष इत्याहुः॥ न्यायमतयेनिषधके
धिमुपपादयति। परतः पत्र इति। मीमांसकमते विधिकोटिमुपपादयति॥ स्वतस्त्व इति। ननु स्वाश्रयग्राहकसामग्र्यास्तत्तज्ज्ञानप्रकारीभूतप्रकारकत्वादिना विशे
षणात् रूपप्रामाण्याग्राहकपदवैयर्थ्या अविशेषणेबाध इति तत्रदन्नेतस्याववनैवधितयसाधारणं विप्रतिपत्त्यन्तरमाह॥ स्वाश्रयग्राहकेति। स्वाश्रयग्राहकं च पूर्वे
व तत्तज्ज्ञानप्रकारीभूतप्रकारकत्वादिनाविशेषणीयो। तेन घटज्ञानमित्यादिना शाब्देन प्रामाण्याग्रहान्नबाधः॥ एवं च यथा नसिद्धसाधनेन तथोक्तं। एवकारो यावद
र्थकः। तेन यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वमित्यर्थः। तेन क्रियमाणतेवकारस्यात्यं तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वं तदानिं सिद्धसाधनोपयुक्तत्वाभावाभावीभूतस्य स्वाश्रयग्राहकग्र
ह्यत्वं कवैस्यविशेषणस्यायोगव्यवच्छेदैवकारस्तात्पर्यो। तथा च सर्वेषु प्रामाण्येषु तद्विशेषणायोगत्वाभावेऽपि तत्स्वाश्रयसिद्धिरिति। तन्न। सर्वेप्रामाण्यान्यमनु
मितियाह्यत्वेपरतस्त्वेपसाध्यपर्यवसानेन स्वतस्त्वासिद्धेः॥ नच युक्तमतेयाहकपदवैयर्थ्यान्निश्चितयत्नाधारणमत्रेति वाच्यं। यथोक्तविशेषणविशेष्य
भावसाधेवैयर्थ्याभावात्। अन्यथापूर्वविप्रतिपत्तावपि तथात्वापत्तेः। पूर्वोभेदस्य विशेषणानुपादानेनैव निरासात्। एकदा त्रिभिनैविवादइत्याशयेना
ह। स्वाश्रयेति। यावत्स्वाश्रयग्राह्यमित्यर्थः। न च यावत्त्वं दुर्वचं। योगिज्ञानस्य सर्वविषयत्वेन सर्वप्रकारकत्वेन च सर्वप्रामाण्याश्रयतया तत्ग्राह्य
त्वेनसिद्धसाधनापत्तेः। एवं चैवकारः साध्येनविवक्षित इति कस्यचित्तव्याख्यानमनादेयं। इति शब्दः प्रकारार्थो। तथा च ज्ञानप्रकारेणाप्रत्येकमेव वा वि

प्रतिपन्नवैर्बोध्येतिभावः। ननु भिन्नभ्रमते स्वानुव्यवसायेन ग्रहात इति विधिकोटरस्तम्भ हमते चकिमनुमितिग्राह्यत्वं तथाप्यावृत्तनुमितिग्राह्यत्वं मा ज्ञाततानुमि
॥ भक्ष ॥ तिग्राह्यत्वं वा॥ आद्ये सिद्धसाधनं। द्वितीये संभवः। तृतीये प्रसिद्धिरिति चेत् न ज्ञातानुमितिग्राह्यत्वस्य तथा त्वात्। तद्वोभयमतेऽसिद्धमेव। न चैवमपि प्रमा
वान्नित्यनुमितिग्राह्यत्वेनासिद्धसाधनं। ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकतालिंगकानुमितिग्राह्यत्वस्य तद्रूपत्वात्। ज्ञानविशिष्टविषयत्वेनाप्रवृत्तानुमितावपि परैः प्रामा
५ एप. मानसीकारादित्याहुः॥ अंशत इति। यद्यपि यावत्पदोपादाने स्वाश्रयीभूतास्मदादिज्ञानग्राह्यत्वाभावान्न दृनुपादाने च योगिज्ञानमादाय प्रामा
एपमात्र एव साध्यसत्वाद् अंशतः सिद्धसाधनमुभयथाप्यसंगतं तथापि सर्वविषयकज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यविशेषा वक्तव्या प्रत्यग्राह्यत्वसत्वाद् अंशतउ
त्वनुक्तमिति ध्येयं। योगजेति। एतच्चोपलक्षणं। जन्यत्वमपि विशेषणं बोध्यं। कथं तर्हि स्यात् सिद्धसाधनो द्वार उत्पत्त्येत्यत आह। प्रामाण्यमात्रेति। पक्षतावच्छे
दकनानात्वमेव तस्य दोषत्वमिति भावः। वस्तुतस्तु तस्य पक्षे बहिर्भावप्रसंगोक्तदोष इति ध्येयं। एतत्तत्ताग्राहकमात्रेति। अत्र मात्रपदं कृत्स्नपरं॥
॥५॥ ग्राहकपदं च पूर्ववत् व्याख्येयं॥ विशिष्टेति। अग्रहीतासंसर्गकधर्मधर्मिगोचरे के ज्ञानत्वमित्यर्थः॥ प्रागनुपस्थितत्वादिति। यद्यपि विशेषणाज्ञानं न तन्मते
नहेतुस्तथापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुरित्यपि प्राप्त्येतोरित्याहुः॥ तस्येति। ननु ज्ञाततावशेषस्य प्रथमं दुर्निरूप
त्वेव हृत्प्रमाणाप्रमापि प्रामाण्यप्रकं येभ्रमते ग्राह्यमिति चेत्। अनुव्यवसायस्यापि घटमहं ज्ञानामीत्येवमाकारकत्वं सर्वसिद्धं। तच्च स्वप्रकाशत्वेनान्यथा णावेति
प्रकारविवादः। तथा चाहं ज्ञानवान् ज्ञाततावतादिति वा घटत्वप्रकारकज्ञानवान् घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्वादिति वा ज्ञायमानानुमितिज्ञानविषयाणां
वंती ज्ञानविषयमप्यवगाहमाना धर्मधर्मिवत् तदुभयवैशिष्ट्यमपि विषयीकरोति। ज्ञानविषयत्वाविशेषात्। तदिदमाह। व्यवसाय इति। न च प्रत्य
॥५॥ व हेतौ ज्ञानस्याग्रहे विषयस्य ज्ञानविशिष्टवेद्यतेति वाच्यं॥ परैः स्ववृत्तिवर्तमानज्ञानग्रहवत् तथाभ्युपगमात्। ज्ञाने नित्यत्वव्यापकताव नवच्छेदक
स्यापि हि विषयस्य भानं। न च ज्ञाततावत्त्वसमवायेनासिद्धं तनकतया व्यभिचारीति वाच्यं। तदीयतानियामकस्य संबंधान्तरस्यैवाभ्युपगमात्। अन्यथा
निपत्ताधिकरणकज्ञानासिद्धिप्रसंगादित्याहुः॥ केचित्तु घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादित्येवानुमानमित्याहुः॥ ननु नि
विकल्पकाव्याप्तस्तावतिव्याप्तं चेदमित्यत आह॥ तन्निश्चयादेवेति॥ प्रवृत्त्यपयोगिप्रामाण्यप्रकृते विचारणीयमिति भावः। व्यवसायेति। व्यव

षिताव्च्छेदकत्वादित्यर्थः। अन्यथेति। पुरोवर्तिनि रजते इति समूहालंबनानुव्यवसायवत् पुरोव र्तिरजत संबंधा २

साय विषयत्वसाधिग्यामकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः॥ ननु विषयनिरूपितज्ञानं न तु यावद्विषयनिरूप्यं गौरवात् स्वाश्रयेव व्यानेः। तथा च वैशिष्ट्यविषयतावच्छेदकत्वेमा
नाभाव इत्यरुचेर्नियामकांतरमाह। संबंधित्वेति। ज्ञानसंबंधिनि रजते रजतत्वस्यैव संबंधविषयकत्वानुल्लेख्यत्वानुव्यवसायः स्यादित्य दित्यर्थः। अतएवेति
एतच्च गुरुमतमपहाय बोध्यं। प्रामाण्यस्येति। यत्रापि प्रामाण्यभ्रमीयेतत्रापि नारंगं स्यात्तस्यानुव्यवसायादि पूर्वमुपस्थितिः। किं तु व्यवसायोपनीतं तद्
त्वभागमादाय तत्प्रकारकत्वं ज्ञानग्राहकसामग्र्या बोध्यते। तथा तदारोपस्थलेपि। यद्विशिष्टप्रमाया मेव यस्यारंगस्य प्रथममुपस्थितिरपेक्षणीया तस्यैवारो
पेपि तदपेक्षेति भावः। अभावेति। न ह्यभावे भावत्वं प्रतियोगिनिवा प्रतियोगित्वमवगम्य तद्विशिष्टधीरपि त्वारोपानारोपयोरेकरूपैवेत्यभयधीरित्यर्थः। बाधान
वतारेति। शुक्त्यादौ रजतत्वादिबाधानवतारदशायां रजतादिभ्रमानुव्यवसायस्याभ्रमत्वभिन्नमेवा तेनापि शुक्त्यादौ भ्रमोपनीतरजतत्वादिवैशिष्ट्यावगा
हनादित्यर्थः। यदा बाधावतारे णाभ्रांतेर्विनाश एव जातस्तदा तदभावादेव तत्रानुव्यवसायोभ्रान्तो भ्रांतिस्तसंकर इत्याह। उपनायकेति। अतएवेति।
तस्यान्याश्रांतेर्विषये बाधावतारादेवेत्यर्थः। न्यायैकदेशीशंकते। अपोति। विशेषणताविशेषो विषयतारूपा इत्यैके। समूहालंबनव्यावृत्तविशिष्टज्ञान
प्रयोजकं इत्यन्ये एतेनेति। विषयनिरूप्यहितज्ञानधर्मित्वादिहेतुनेत्यर्थः। स्वधर्मिग्रहे। विशेष्यविशेषांकितस्वधर्मिग्रहे। परेति। वस्तुगत्या यत्र भ्रमत्वं तत्र प्रामा
ण्यं तल्लिंगेन मनसा वा ज्ञायमाने ज्ञाने न ग्रहीयात्। प्रमायामेव तत्र ग्रहो न भ्रमे इति न स्यात् सामग्रीसाम्यादिति भावः॥ ज्ञायमानमिति पाठे न गृह्णीया
न्न ग्राहं इति शेषः। तत्र तस्य वह्न्यनुमानत्वेन प्रामाण्यतुल्यत्वादिति भावः॥ अनुव्यवसायस्येति। भ्रमेहि रजतत्वप्रकारकत्वसत्वेपि शुक्तौ रजतत्ववत्वाभा
वेन प्रामाण्याभावं। तथा च पुरोवर्तिनि तद्वत्वाभावेन भ्रमेन प्रामाण्यग्रह इति तद्वाभिमतं तस्या न संभवति अनुव्यवसायस्य व्यवसायविषयीभूततद्
त्वा यत्तत्वात्। अतीतादि गोचर ज्ञानानुव्यवसाये तथा दर्शनादित्यर्थः। तद्व्रतीति। तथा च परप्रकाशे बाधानवतारे अनुव्यवसायादिना भ्रमेपि प्रा
माण्यस्यैव ग्रहात् न तत्र व्यभिचारः। स्वप्रकाशे च स्वस्य प्रामाण्यग्रहे सामग्र्यैव प्रामाण्यं स्वरूपप्रकारविषयमाधारीतत्वेन न तद्ग्रहे सामग्र्या प्रसं
ग इति भावः। फलेप्रामाण्यज्ञानं। करणं तज्ज्ञानकं लिंगादिज्ञानं। नन्विति। यद्यपि कोटिस्मरणाव्यवहितोत्तरकाले संशयोत्पत्तेस्तदा तस्य नैतन्नाशकत्व
तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धर्मिज्ञानमेवोक्तमित्यन्ये। कोटिस्मरणास्यादिति समासेन धर्मिज्ञानमेवोक्तमित्यन्ये॥ मन्मते दोषमाह। ज्ञाने

येतद् इत्यर्थः। व्यभिचारादिति। भ्रमरूपे ज्ञाने ... इत्यर्थः। अप्रामाण्येति। अप्रमात्मक इ

ति।

ति। योग्यसंन्निकर्षस्यैव ज्ञानजनकत्वादिति भावः॥ ननु ज्ञाततास्थं लिंगमेव तत्संशयकं स्यादित्यत आह। लिंगं चेति। तस्यानुमिति समनिष्प्रयमात्र फलकत्वादि
॥न्स्कू॥ त्यर्थः। यथा च संशयरूपानानुमितिस्तथानुमानप्रकाशे वक्ष्यामः॥ मिश्रमते दोषमाह। ज्ञानस्येति॥ अन्यथेति। विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयोत्पत्त्याप
त्तेः। तस्य प्रतिबंधकत्वेपि तत्सामग्र्यास्तदप्रतिबंधकत्वादित्यर्थः॥ न च विशेषादर्शनस्य प्रतिबंधकाभावतया कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वेकथं तत्काले तदुत्पत्ति
रिति वाच्यं। तद्प्रतिबंधकत्वे संशयएवस्यान्न तु विशेषदर्शीनामित्यत्र नान्यथेत्युक्ते॥ ज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावातिरिक्तस्थले नियमतः पूर्ववर्तितावदित्यर्थो मि
5 श्रमते शंकते। अथेति। तथा च प्रामाण्यसंशयप्रतिबंधकसत्त्वान्न तत्र ग्रहरूपकार्योत्पत्तिरिति भावः॥ नेति। विरुद्धैकैकनिष्प्रयसामग्र्यावेव युगपद्द्वयं योवि
रोधभानकाली ने संशयसामग्री॥ न तु द्वाभ्यां ताभ्यामधिकासाकूतसामग्री समाजादेव संशयायपत्तावतिरिक्ततत्सामग्रीकल्पने मानाभावात्। तथा च संशय
॥५॥ सामग्री न निष्प्रयसामग्र्याः प्रतिबंधिका तद्भेदादिति भावः॥ नन्वेवं विरोधिसामग्र्याः परस्परप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावादेव न संशयः तथा च तदनुपप
त्तिवलादेवापरा संशयसामग्रीं तत्रोत्पत्तव्यामाह॥ न त्वेवेति॥ अविरोधादिति॥ उभयोरपि संभूयसंशयरूपैकज्ञानजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः॥ त
स्या इति॥ उभयारोपसामग्र्या इत्यर्थः॥ नन्वेवं तत्रापि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्। अतिरिक्ताया प्रामाण्यसंशयसामग्र्या अभावात्। प्रत्येकनिष्प्रय
सामग्र्योः प्रत्येकं निष्प्रयवत्संशयप्रतिप्रतिबंधकत्वात्। यदि च निष्प्रयसामग्रीद्वयसमाजादेव विरोधभाने सति तत्संशय इति मन्यसे तदा माथि
तुल्यमिति पूर्वोक्तस्वरसादात्॥ धर्मिज्ञाने चेति। तथा च ज्ञाने ग्रहस्यैव प्रामाण्यनिष्प्रयरूपतयापत्तौ विशेषदर्शनात्तन्न तदनन्तर तत्संशय इति भा ॥५॥
वः॥ धर्मिनियम इति॥ तु रगादौ वेगेन गच्छतः पनसत्वादिकोटिस्मृतिमतो नेकवृक्षेष्विन्द्रियसंनिकर्षेपि पनसस्यैव वृक्षस्य ज्ञानेन तत्रैव पनसत्वादिसंदेहो ना
न्यत्रेति नियम इत्यर्थः॥ न चान्यत्र समूहालंबनसत्वेकथं नानिप्रसंग इति वाच्यं। विशेषादर्शनादेः सहकारित्वात्। तत्सत्वे इष्टापत्तेः। ननु तत्रापि देवधर्मि
ज्ञाननियामकं तदेव संशयनियामकमस्तु। तद्धेतोरेवेतिन्यायात्। न च विषयसाहात्म्यादिरूपतया तेषामननुगमेनाननुगतं धर्मिज्ञानमेव हेतुरिति
वाच्यं एवं हि विशिष्टज्ञानमात्र एव धर्मिज्ञाने हेतुतापत्तेः। यदि चावच्छेदकत्वाद्विशेष्यभानसामग्रीं विनानुगमात् विशेष्यसन्निकर्षादीनामेव तत्र
हेतुत्वं तदेतद्ध्यापि तुल्यमित्यस्वरसादाह॥ कोटीति। यन्निष्ठधर्मस्य तत्कोटितासंशयः सह चारउपलब्धः पत्रवा धर्मितीयहमीमह चारि

तान्नेदं धर्मिपत्वं मस्तु दृक्कोटाग्रुक्त रत्वं संशयस्य धर्मिज्ञानानपेक्षतायां न स्यादित्यर्थः। नचैवमपि तादृशसंशयविशेषे तादृशधर्मिज्ञानस्य हेतुत्वे संशय
सामान्ये हेतुत्वं नेति वाच्यं। एवमपि यद्विशेषयोरिति न्यायेन तत्संभवान्नायदोषः किंचिन्नज्ञाने तुल्यैककोटिकप्रामाण्यसंशयो न स्यादिति विशेषे
हेतुत्वेप्युक्तदोषानुद्धारात्। तावतानीतारिदं धर्मिज्ञानापेक्षणादन्यथापि तपोति। तत्र सन्निकर्षत्वेन तद्रूपेणापि वक्तुं शक्यत्वात्॥ केचित्तु यद
मी समहवरितधर्मिपत्वं मोपत्रधर्मिणि न वृत्तस्यैवारोप इति धर्मिनियमवदारोप्यनियमोपि तद्धेतुत्वे प्रमाणाभाव न एव सारूप्यतत्वाग्रहाविल्याद्विना
तादृशपापेक्षानियम इत्याहुः। उक्तरत्वं च तादृशधर्मविषयकत्वमुपाधिः ननु ज्ञातिरव्याप्याववृत्तित्वात्। दोषान्तरमिति। अन्यथा सदृशतारूपादित्यर्थः॥ त
हदेवेति। यथापीतारोपेपि प्रगुक्तकोर्थिप्रवृत्तिः नच प्रामाण्यसंशयस्यलेपि निष्कंपप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। दोषांतरमाह। साक्षात्कारीति। नतथा
चत्वविरोधिविरहात्पीतत्वभ्रम उत्पद्यते। अत्र च मानमनुव्यवसायारित्यर्थः। दूरूपप्रामाण्यनिश्चयेनापद्यते न तत्संशयः। भ्रमस्यत यात्वेपि सं
प्रामाण्यस्य विपरीतनिश्चयमात्रप्रतिबध्यत्वादित्यर्थः। यद्यप्येवमपि प्रामाण्यतदभावसंशयो माभूदप्रामाण्यतदभावसंशयः स्यादेव। प्रामाण्याप्रामा
ण्ययोर्भावेरूपतया परस्परविरहरूपत्वाभावात्। नचापि तत्प्रकारकत्वे संशयाभावाद्प्रामाण्यसंशयोपि व्यवसायविषये तदभाववत्वसंशय
पर्यवसन्न एव। स च तवैव तद्ज्ञाग्राहित्वप्रामाण्यर्थनिश्चयेन प्रतिबध्यत एवान्तरदभावयोः परस्परविरहरूपत्वादिति भावः। केचित्तु प्रामाण्यदभा
वसंशयस्याप्यनुभूयमानत्वात् तस्यैवमप्यनुपपादनमेवेत्याहुः। यत्तु साक्षात्कारित्वभ्रमेपि निश्चयरूपसाक्षात्कारविपरीतनिश्चयो स्वयंपि
वते नैवेत्यर्थः। तत्र विरोधीसंशयेतु विरोधिनिश्चयमात्रे तयोश्च प्रामाण्यसंशयो वाप्रामाण्यसंशयो वा तद्विरहप्रामाण्यनिश्चयादेव सं
निवर्तते वेत्यर्थः इति। तत्र प्रामाण्यस्याप्रामाण्यविरुद्धत्वं हि न तद्विरहरूपत्वमुभयोर्भाववत्वात्। नापि तद्विरहव्याप्यत्वं तद्व्याप्यत्वेन तस्यापरामर्शतोत
तज्ञानमात्रस्य संशयनिवर्तकत्वेति प्रसंगादिति। विशेषदर्शीनेमिति। विपरीतदर्शीनमित्यर्थः। ननु दोषः प्रतिबंधको न चापित्तादेर्दोष इत्यत आह। नचेति।
नोहतैजात्येव कश्चिद्दोषः। किंतु तत्तत्तवतकश्चित्तथा। तथा चाव्युत्पन्नमाप्रतिबंधकत्वं पित्तादेर्दोषत्वमित्यर्थः। यद्वा विशेषदर्शनेपि भ्रमजनकपित्तादि

वस्तुदोषेणानुभूयते। नच दोषत्वजातिमानेव कश्चित्परापि विशेषः पिशाचादिवद्दृष्टोऽपि दोषोस्ति योग्यानुपलब्ध्याभावोऽपि कल्पनीय इत्यत आह। नचेति।
॥मकू॥ ।पारमूयस्त्वप्रयोजकनाप्रामीकृत्वात्संशयस्य समानधर्मापेक्षा। यामाह॥ ज्ञानेति॥ अन्यथासिद्धिशंकाः प्रामाण्यशंकातो भिन्नेति शंकिनुद्दैर्यमूत
एवं नत्वेत्याद्युक्तशंकानंतरमपि पुनः शंकेयमिति ध्येयं। तत्र संशय इति। एवं तन्मते। नुव्यवसायस्य प्रामाण्यनियमो न त्वेवमन्मते प्रमापि
६ प्रकृमेत्येवग्रहात् इत्यादिकत्वादिति भावः। प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिमुक्त्वा तदनुपपत्त्यानंतर्यविषयकसंशयानुपपत्तिरूपदोषमाह। एव
मिति। संशय इत्यानंतरस्यादिति शेषः। प्रामाण्यसंशयाच्च विषयसंशय इत्यत्र परस्पराश्रयापत्तिमाशंक्य निराकरोति। नचेति। तुल्यत्वादि
॥ह॥ ति। नचैवमाद्यमित्यनेन नुसंवध्यते। तस्येति। प्रामाण्यसंशयस्यासा वैधिकत्वान्तुल्यत्वाभाव इति भावः। प्रामाण्यसंशयेनान्यथासिद्धे
न्वयव्यतिरेकि तयापि तद्धेतुरित्याह। प्रमात्वेति। अत्रैवं दृष्टिदोषे अप्रामाण्यशंकाशून्यविशेषदर्शनं संशयप्रतिबंधकमिति तसत्त्वेऽसिद्धं। एवं चाप्रा
माण्यसंशयस्योत्तेजकत्वेनापि योगात्ततद्व्यतिरेकानुविधानमनाप्तासिद्धं। विषयसंशयस्य प्रतिबंधकाभावे सति कुप्रसामग्रीतएव ॥६॥
न तु प्रामाण्यसंशयस्तत्र हेतुर्मानाभावात्। अन्यथाप्रामाण्यतदभावसंशयादिवत्प्रामाण्यतदभावसंशयाद्व्यापार्थसंशयसंभवाद्विमि
वारेणाप्रामाण्यांके वेत्याद्युक्तत्वानापत्तेः। अत एव संशयद्वैविध्यमुपपद्यत इति। अस्त्विति। प्रामाण्यसंशयस्यानुभवसिद्धत्वात् दुरपह्नवत्वा
त्। ज्ञानग्राहकेत्यागृहीतमेवेत्यसिद्धमित्यपि। विषय इति। स्वातंत्र्येणेति शेषः। ज्ञानविषयतयात्वनुव्यवसायस्य तद्ग्राहकत्वाद्विषयएवास्त्रत्वन्यथा
त व्यवसायेत्युक्तकारकत्वाद्रेतत्त्वेनोक्तेस्वासंभवात् इदं संशयपास्वतः प्रामाण्यतत्पक्षस्तत्रां शेषोति शंकते। नचेति। एवंचस्वतः प्रामाण्यस्याप्रा
माणिकत्वेउक्तसंशयोऽसिद्ध एवेति भावः। इदं चेति। इदंविशेष्यकरजतविशेषणकंवाज्ञानमात्रं संज्ञानेन मनसो बहिरस्वातंत्र्यादित्यर्थः॥ किंत्विदं
ति। इदमितिवाक्यत्वाभिप्रायेणोक्तवाक्यार्थाकारवत्सिद्धेः। एवंसत्यनुव्यवसायस्याविषयापारो निर्विकल्पकत्वं निरस्यति। तथाचेति। नानुव्यव
सायेति। अवापत्त्यातेंच्योतेति शेषः। परपक्षेनिराकृत्य स्वपक्षं साधयितुमुपसंहरति। तस्मादिति। ननु परमात्मग्राह्यत्वं साध्यमिति न सिद्धसाधनमत आ

त्वेसाध्यमिति नोक्तदोष इत्यन्यथा हि भेदेनाग्राह्येति। वस्तुतो यत्ज्ञाने प्रमाणं तत्तद्ग्राह्य।

हा॥ स्व स्वापीति। वस्तुतस्त्वेवं सति मात्रपदव्यावर्त्त्यापरभिन्नत्वाप्रसिद्ध्या प्रसिद्धिर्बोध्या इति। ननु प्रत्यक्षभिन्नपरमात्रग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया परत्वेऽपि वृत्तितः प्रमाण
ज्ञानापेक्षयैव तन्निर्वहतीति परत्वाभिमतेन तेन प्रमाणीभूतेज्ञाने प्रामाण्यग्राह्यमिति तथा सति परत्वे अपि मतं स्यादेवं च परत्वाभिमते तत्र प्रामाण्यप्रसंग इत्याह॥ य
दि च स्वग्राह्यमिति पाठः तदा परतः प्रमाणं ज्ञाने तत्र स्वग्राह्यप्रामाण्यमेव सर्वमिति मीमांसकाभिमानानुसारेण परत्वाभिमतेऽप्रामाण्यप्रसंगो बोध्यः। अत्र मा
सदृशापन्नेति। कर्त्तव्या हेतुपीवतिविश्रान्तिः तावत एव पक्षत्वमभिमतं। अन्यथा नान्यास दृशापन्नेऽपि सर्वेन संशयइति भागादिसिद्धिता द्वयस्यां स्पष्टदि। न स्वा ३४
श्रयेति। नयावत्स्वाश्रयग्राह्यमित्यर्थः। तेन योगिज्ञानस्य सर्वप्रामाण्याश्रयत्वात्तद्ग्राह्यत्वेन न बाधः। परत्ववृत्तिघटत्वप्रकारकत्वादिप्रामाण्याश्र
यीभूतास्मदादिज्ञानाग्राह्यत्वेन यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावात्। अत एव विप्रतिपत्तावप्येवकारः सार्थक इत्युक्तं। यद्यपि सर्वविषयकज्ञानमात्रवृत्ति
प्रामाण्यांशे बाधः न यापि तस्य पक्षबहिर्भाव एवेत्यवधेयं। स्वाश्रयेति। ननु परेषामपि प्रामाण्यस्यानुमितिग्राह्यत्वाभ्युपगमेनांशतः सिद्धसाधनं। न च स्वा
श्रयातारकमात्रग्राह्यमित्यर्थः। उक्तन्यायेन प्रामाण्यस्यैव स्वाश्रयीभूतयोगिज्ञानग्राह्यतया बाधापत्तेः। न च प्रतिज्ञान्तव्यक्तिप्रामाण्यं भिन्नमेवेति वा
वा॥ अनुगममते रनुगतस्यैव तस्यासिद्धेः। अन्यथोपाधिमात्रस्यानुगतत्वापत्तिरिति चेत्। मैवं। स्वाश्रयपदेन स्वाश्रयत्वावच्छिन्नेन विवक्षितं
येनोक्तदोषः स्यात् किन्तु स्वाश्रयीभूतास्मदादिज्ञानव्यक्तिस्तदीतरमात्रग्राह्यमित्यर्थात्। यद्यप्येतावतैव पूर्वसाध्यमपि सिद्ध्यति तथापि विशिष्टोपा
विशिष्टोपाधिभेदादृढ इति भावः। स्वाश्रयेत्यपीति। विपक्षेबाधकतर्कसूचनायापि शब्दः। सतिसप्तमी महि स्वाश्च स्वाश्रयसामानाधिकरण्यं संश
याविशेषणानन्यथेति न व्यधिकरणसंशयस्यापि तद्घटत्वादावर्थे न व्यभिचारः तद्धत्वेत्यादिना। स्वाश्रयाधिकरणत्वाणावच्छिन्नत्वनीयत्वाणावन्ति
संशयकोटित्वादीनि विवक्षितानि। तेन स्वाश्रयेत्यत्र विकल्पणावधिकवत्तु येत्तो संशयासिद्धिरिति परास्तं। नन्वेवमपि स्वाश्रयोत्पत्त्यधिमत्तोगो स्वा
श्रयाधिकरणत्वे ज्ञानत्वादौ विनिर्विकल्पकं तद्वत्तरहतो ज्ञानत्वविशिष्टस्वाश्रयात्मकधर्मिज्ञाननततः कोटिद्वयस्मरणं ततः संशय इत्युसिद्धिरेवेति वा
च्यो विषयवैशिष्ट्यावगाहिनो ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकादेव धर्मिज्ञानात्प्रामाण्यसंशयेबाधकाभावात्। ननु निःप्रकारकं धर्मिज्ञानं संशयहेतुः किन्तु सप्र
कारकमेवतादृशस्यैवकोटिस्मरणत्वादिनियामकत्वात्। अन्यथाभिप्रमतेतादृशधर्मिज्ञानांगीकारेणैव संशयसमर्थनेगतं परतस्त्वेनापीति चेत्। न

न २

तृतीयक्षणावच्छिन्नसंशयाविषयत्वस्य तत्र सत्वात्। नहि तन्मते उन्मत्तक्षणे मन्ने स्थितिक्षण एव स्वाश्रयादि

विषयांशे तस्यापि सप्रकारकत्वात्। तद्विषयकत्वादेरेव समानधर्मत्वात्। न चैवं व्यवसायोपनीतमर्थेत द्व्यमपि भातमिति न संशयसमर्थनं नहि घटत्व
।अभक्तः प्रकारकत्वेन ज्ञानत्वेवा संशयः किंतु प्रामाण्यसंशयस्तद्व्यंशपर्यवसन्न एव। यत्र वा ज्ञाने पूर्वोत्पन्नसत्तानीयज्ञानान्तरगोचरज्ञाने व मित्यादिवदिति। ननु
निर्विकल्पकादिनरूप एव स्यादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नरक्षणे वज्ञानत्वविशिष्टज्ञानेन तत्प्रामाण्यसंशयवत्पक्षत्वमित्यादिवदिति। ननु गुरुमते धर्मिज्ञानत्वादि तद्वि
स्वदानेकधर्मोपस्थितिविशेषः संशयः। स्वप्रकाशतया च तरेव धर्मिज्ञानं तदग्रिमक्षणे कोटिद्वयस्मरणमिति हेतौ पक्षाणार एव संशयापार्थ्यतरासिद्धिरि
ति चेत् न। स्वप्रकाशरूपधर्मिज्ञानजनितसंस्कारेण स्मृतिरूपधर्मिज्ञानस्य तृतीयक्षणे संभवात्। कोटिस्मरणस्य विनाश एव स्यादपि सत्वेन तृतीयक्ष
॥७॥ णे संशयाविरोधात् उपाने वा विशेषोपन्यासनपेक्षस्वाश्रयाधिकरणीभूतस्थितिक्षणावधिकं तृतीयक्षणं गुरुमते नाहृशोत्पत्तिक्षणावधिकं स्वाश्रयाधिक
रणी[illegible]णाते व नत्तणयोरनुगमाज्ञाननुगमः। संशयत्वं च सकंपप्रचोत्ते ने न कत्वानेत्वमुभयसाधारणमित्याहुः। [illegible] इति। तन्मते तृतीयक्ष
णेपि प्रामाण्यसंशयसंभवेनाग्रिमक्षणोत्पत्तिरहिताधीसंशयात्। तादृशतृतीयक्षणावच्छिन्नसंशयको प्रिस्ते यत्र दावेचेद्व्यभिचारी स्त्र यत्तन्मते स्वतंत्रके ॥७॥
युपस्थितेरेव संशयत्वेन प्रामाण्यप्रामाण्यकोट्युपस्थितेस्तु स्वसंज्ञतद्वेतायाविषयत्वात्। हेतौ यक्षणोऽप्रामाण्यसंशयसंभवेपि न तदृशाचाहताग्रिम
क्षणोत्पत्तिरहितायां संशयः। तत्क्षणे स्वतंत्रकोटिस्मरणाभावात्। न्यायनयेत्वप्रामाण्यादिकोटिस्मरणेविशेषाज्ञानेनैवाधीसंशयं प्रत्युपयोगात्। तत्र च स्वा
नव्यापियोरेव गणप्रयोजकतया न तृचावहिताग्रिमक्षणोः धीसंशयसंभव इतिचेत्। अस्मत्नाव देवं तथापि यत्र स्थितिक्षणे यत्र संस्कारेणात्र तृतीयक्षणे स्मृति
रूपधर्मिज्ञानं ततः स्वतंत्रतद्वत्वादिकोटिस्मरणरूपाधीसंशयस्तत्र धीव्याभिचारो दुर्वार एव। न्यायनयेऽवस्थितिक्षणावधिकरणत्वेनाभिमतः। तथा सति हेतोः
साधारण्यं न स्यात्। न च तत्रातद्वत्वादिकोटिस्मृते धर्मिज्ञानसाहित्याभावान्न धीसंशयत्वमिति वाच्यं। उक्तस्मृतेरेव स्वाश्रयस्मृतानविषयत्वे तथा हारता
नोभयविषयत्वेन प्रामाण्यापौभयविषयकसंशयद्वयशारीरप्रविष्ट धर्मिज्ञानरूपत्वात्। तस्मात्। कृतकत्वादिहेतुवत्स्वमते नैवायं हेतुरित्येवं तत्त्वमिति।
न च न्यायनयेऽपेक्षाप्रयुक्तस्य धर्मिणोज्ञानेनैनाशात्वकपित द्वैमिकः संशय इति वाच्यं। धर्मिज्ञानेनैवोपनीते तत्र तत्संभवात्। ननु रूपं गुण इत्यज्ञाना
नंतरं तत्ज्ञानरूपधर्मिज्ञानं ततो गुणत्वतद्भावकोटिस्मरणां ततस्तृतीयक्षणे प्रथमज्ञानेज्ञानेगुणोनवेति यत्र संशयः तत्रतादृशसंशय

संशयसमानाधिकरणस्वाश्रयोत्तरेवार्थिस्तेन न पूर्वोक्तदोषस्तस्यं हि मात्रेति विशेषणं दिनाप्रयोजन

कोटित्वं गुणत्वेगतं स्वाश्रयग्राह्यत्वं चेति व्यभिचारः न च स्वपरस्यात्ततीयक्षणावच्छिन्नसंशयविषयप्रामाण्यपरतया ध्वंसे तेन तथा संशयाभावेन
तादृशसंशयविषयप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वरूपविषयप्रामाण्यविशिष्टाभावसत्वेन साध्यसत्वान्नैवमिति वाच्यं। गुणत्ववतद्भावप्रामाण्य
तद्भावकोटीनां समूहालंबनस्मृतिसंभवे समूहालंबनतत्संशयस्यापि संभवात्। न च संशयविशेषे न स्वाश्रयग्राह्यमिति साध्यं कृत्वा
वित्तस्यापि संशयविशेषत्वात्। न च तत्तृतीयक्षणावच्छिन्नसंशयविशेषो वृत्तिविवक्षितः। तथा च रूपे गुणत्वग्राहिणा स्वाश्रयेण
तादृशसंशयविशेषज्ञानरूपे धर्मिणि गुणत्वाग्राहित्वात्साध्यसत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं। अर्थे व्यभिचारवारणार्थं विशे
षणोपादानानुपपत्तेः। विवक्षितसाध्यस्यतत्रापि सत्वादिति चेत्। अत्र ब्रूमः॥ स्वाश्रयसमानाधिकरणतादृशतत्तीयक्षणावच्छिन्नवि
मात्रकोटिकसंशयकोटित्वं विवक्षितं साध्यं वा स्वपदं तादृशद्विमात्रकोटिकसंशयविषयप्रामाण्यपरं। तथा च यत्र रूपे गुणत्वतज्ज्ञाने गुणत्ववतद्
भावप्रामाण्यतद्भावकोटिकसमूहालंबनसंशयस्तत्र गुणत्वे हेत्वभावादेव न व्यभिचारः। यत्र च गुणत्ववतद्भावमात्रकोटिकः संशयस्तादृशसं
शयविषयप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वरूपविशिष्टाभावसत्वेन तत्र साध्यसत्वादेव न व्यभिचार इति। यत्तु स्वाश्रयानिवर्त्तनीयसंशयविशेषे न स्वा
श्रयग्राह्यमिति साध्यं अस्ति च स्वाश्रयानिवर्त्तनीयः स्वाश्रयगोचरप्रामाण्यसंशयस्तद्राहित्यर्थे संशयश्च। तथा च रूपे गुणत्वग्राहिणा ज्ञा
नेन ज्ञाने गुणत्वाग्राहित्वाद्व्यभिचाराभावेपि तद्निवर्त्यप्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयविशेषोर्थघटत्वादिग्राहित्वमादाय व्यभिचार इति तद्वारणा
यत्ततीयक्षणवृत्त्यादिहेतुविशेषणमिति। तच्चिन्त्यं। रूपेपि तदाहितार्थसंशयविशेषात्ततसंभवे तत्र गुणत्वग्राहिणा ज्ञानेनोक्तव्यभिचारतादवस्थ्यात्तत्
प्रामाण्यसंशयेति। न च पैव्यभिचारः अप्रामाण्यसंशयाजन्यस्यापि संशयस्य तत्र संभवात्। न च नन्नज्वाद्यसिद्धप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषय
त्वमित्यर्थः। तादृशसंशयाविषयीभूतार्थविशेषे व्यभिचारात्। नापि तादृशसंशयायोग्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यं। अस्ति हि पक्षीभूतप्रामाण्यस्यापि स्वगो
चरज्ञानाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषयत्वादिति चेत्। न। स्वाश्रयविशेष्यकाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। न च स्वाश्र
यदित्यादिविशेषणसामर्थ्यद्वारक तेन वा यो मिति वाच्यं। वस्तुमात्रस्य स्वगोचरज्ञानप्रामाण्यसंशयजन्यसंशययोग्यत्वेन प्रसिद्धिद्वारकतया व्या...

ग्रहोपधेयत्वात्। एवं चात्र हेतौ पक्षविशेषणमनादेयमिति ध्येयं। यद्वा प्रामाण्यपदं पक्षीकृतप्रामाण्यविरोध्यप्रामाण्यपरं। तत्संशयत्वस्य संशयायोग्यत्वमि
भू कं॥ त्यर्थः। ननु प्रामाण्यसंशयानन्तरं दोषदर्शनात् प्रामाण्याप्रामाण्यापरतंत्रेन वेति। तद्गृहीतमप्रामाण्यसंशयविषयतया पुनरप्यसिद्धिरिति चेन्नैवं। तादृशप्रामाण्यसंशयविषय
कारणताप्रतियोगिकसंशयविच्छेदायैतादृशविषयत्वेनावच्छेदकं तत्त्वस्याविवक्षितत्वात्। एवं च नासिद्धिः प्रामाण्यविषयत्वस्य तद्यानवच्छेदकत्वात् व्याप्यसाध्यविषय
8 विषयत्वस्यैव तद्रूपात्वात्। ननु प्रामाण्यसंशयानन्यधाराबाहिकसंशयविषयतया तयाप्यसिद्धिरिति वाच्यं। पूर्वप्रामाण्यसंशयस्य तत्तेनोत्तरसंशयं प्रत्यप्रयोजक
त्वात्। कोटिद्वयोपस्थितित्वेनैव तत्संशयहेतुत्वात्। अप्रामाण्यवदिति। पक्षीभूतप्रामाण्यसंशयकारीभूताप्रामाण्यवदित्यर्थः। भट्टमिश्रमतेस्वतस्त्वं निराकरोति। वि
वादेति। केचित्तु वितयसाधारणस्वतस्त्वं निराकरोति विवादेतीत्याहुः। विप्रतिपत्तौ यथा साध्यमुक्तं तद्भाववदुद्देश्यसाध्यं ज्ञेयं। अत्रापि स्वाश्रयनिश्चयपदं तिसप्ति।
॥२॥ सप्तमीबलात् त्समानाधिकरणं लभ्यते। तदुक्तरेत्यत्र तत्पदेन स्वाश्रयेन विवक्षितं। किंतु तन्निश्चयएव। अन्यथा मद्गमतेऽसिद्धिः स्यात्। तत्रानुमितत्युपनीतेषु
नेतासंशयदृत्या नेकदा नत्तदुत्पादात्। अत्रापि हि मात्रकोटिकसंशयविषयं। साध्ये वास्तवपदं तादृशसंशयविषयप्रामाण्यपरमतो न पूर्वोक्तगुणत्वादौ
व्यभिचारः। न च यत्र ज्ञानत्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानं गृह्यते न वा स्वाश्रयस्य ग्रहः। तत्र गुणत्वादेरग्रहात् व्याप्यस्वाश्रयग्राह्यत्वस्य तज्ज्ञाभावात् व्यभिचारप्रसं ॥२॥
गएवनेतिवाच्यं तत्तज्ज्ञानप्रकारीभूतप्रकारकत्वादिना ग्राहकत्वस्यावश्यं विशेषणीयत्वात् दृष्टान्तासिद्धसाधनापत्तेः। प्रामाण्यसंशयं विनापीति। स्वाश्रयनि
श्चयविशेष्यकप्रामाण्यसंशयजन्यासंशयायोग्यत्वादित्यर्थः। एतेन प्रामाण्यपदस्य पक्षीभूतप्रामाण्यपरत्वे घटत्वप्रकारकत्वादौ व्यभिचारः। प्रामाण्य
मात्रपरत्वेऽसिद्धिरित्यपास्तो घटत्वप्रकारकत्वादेः स्वाश्रयनिश्चयविषयतयानिश्चप्रामाण्यसंशयजन्यासंशयायोग्यत्वात्। पक्षीभूतप्रामाण्यस्यत
द्विषयतया तादृशसंशयायोग्यत्वात्। यद्यप्येवमन्यतरासिद्धिः परैः प्रामाण्यस्य स्वाश्रयनिश्चयविषयत्वानंगीकारात् तन्मते तस्य तादृशसंशयायोग्यत्वा
त्। तथापि स्वमते नैवायं हेतुरिति बोध्यं। यद्वा पूर्वोक्त स्वरसेनैवाह॥ यद्वेति। एतत्पदस्य पिपरिचयार्थमन्यासेन्यादिदृष्टिविशेषणानन्तु व्यावर्तकं। एतत्पदेनैव
तल्लाभात्। बाधकावतारणायकालीनेत्यंतं। पूर्वकालीनपदं मध्यवर्तितपूर्वकालीनपदं विनश्यदवस्थस्यान्तरास्तत्वात्। एतत्ज्ञानानिश्चयानन्तरं तत्तोयत्त्वा
इति शेषः। यत्तज्ज्ञाननिश्चयानन्तरं तत्तोयत्त्वगुणत्वादिकोटिकः संशयो न तत्तत्त्वरैवज्ञानमेतत्पदेनोक्तमिति पूर्वोक्तगुणत्वादौ न व्यभिचार इति दिक्।
ननु तत्त्वं स्वत्वं तदन्यत्वं परत्वमिति कायो विरोधात् स्वतःसंशयइत्यतआह। तदिति। अत्र नायाग्राह्यमित्यस्य विवरणं परतोग्राह्यत्वमिति। कश्चिदित्यनेन

त २

प्रामाण्यं परतो ज्ञायते संशायकत्वादित्यपि नत्वयात्वरसो दर्शितः। न हीतं तु प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यं संशायकत्वान्यथात्वपरतस्त्वग्राह्यं स्वतोऽग्राह्यत्वेति ग्राह्यत्वा
दित्यनुमाने रूपकल्पनागौरवमित्यर्थः। केचित्तु ग्राह्यत्वस्य केवलान्वयित्वेनाप्याप्तवेन तथाप्यपेत्व मित्यस्वरस इत्याहुः। अथ वेदं चित्वं संशयानुपपत्तिर्न स्वत
स्त्वबाधिकान्यथाहि। एवं हि स्वतस्त्वादिजातिरपि व्यक्तिग्राहकसामग्रीग्राह्या न स्यात्। अन्यथा सदृशायां रजतं रंगं न वेति संशयानुपपत्तेः। न हेतु धर्मितावच्छेदक
त्वादिविषयतया विशेषदर्शनत्वात्। नन्वनुभवसिद्धतया संशयस्यानुरूपकत्वात् न हेतु तथा दोषस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् तेनैव प्रतिबंधात् धर्मि
तावादिविषयसमतो विशेषदर्शनाभावान्न संशयानुपपत्तिरिति चेत् तर्हि प्रामाण्यसंशयस्याप्यनुभूयमानत्वात् हेतुदोषस्यावश्यकत्वे न तत्प्रतिबंधात्
ज्ञाने न प्रामाण्यविषयकमिति तुल्यं। न तु दोषादि प्रतिबंधकाभावे सति व्यक्तिप्रत्यक्षे जातिविषयतानियतमिति वा व्यक्तिग्राहकग्राह्यत्वं जातीनामुचितं
न चेत्। हैतं वं दोषाद्यभावे सति ज्ञानस्याकग्राह्यत्वमेव स्वतस्त्वमिति तुल्यं। अन्यथा विपर्ययानुपपत्तिरपि दोषः स्यात्। भ्रमस्यापि धर्मिज्ञानत्वेन विशेष
दर्शनं संभवात्। तस्मादिह प्रतिबंधकोऽपि प्रामाण्यग्राहकपरप्रत्ययादिप्रामाण्यभ्रमस्य परैरपि स्वीकारात्। यथा तत्र प्रामाण्याग्रहेऽपि न स्वतस्त्वहानिस्त
था संशयस्थलेऽग्रहेऽपि न स्वतस्त्वहानिर्भ्रमस्येव संशयस्यापि प्रामाण्यग्राहकत्वात्। यदि चात्र धर्मिज्ञानं प्रामाण्यग्राहकमेव तदा भ्रमेऽपि तुल्यं। न चा
त्र प्रामाण्येन भ्रमप्रतिबंधको दोष एव कल्पनीयः। कश्चिदक्षप्रदोष इत्यभ्युपगमेन संशयहेतोरन्यथासत्त्वात् तथात्वेन कल्पनात्। अन्यथा रजतादिस्य
त्वेऽपि को दोष इत्यनुयोगापत्तेः। अथ परजतत्वादिग्राहके द्वित्वसंयोगकाले रजतत्वादिग्राहकसंयुक्तसमवायस्यावश्यकत्वात् सामग्रीसमाजमहि
मा तत्र तद्ग्राह्यत्वमवमनसो बहिरस्वातंत्र्यात् ज्ञानं तद्ग्राहकसामग्रीति चेत्। तर्हि सामग्रीविरहात् स्वतस्त्वमिति वो व्याहतं। संशयानुपपत्तिर्वाधिकैवेति। न म ५
वस्तु मया विरहेऽपि व्यवसायरूपत्वात् सन्निकृष्टत्वादित्यादिना परेण तत्स्वदर्शनादिति यन्नु त्वं बाह्यविरहादेव न स्वतस्त्वे। तत्त्वाहि। व्यवसायेऽपि मनसस्तद्व्य
वसायानुव्यवसायविषयत्वेऽपि स्वातंत्र्येण तद्ग्रहणात् तेन न प्रामाण्यग्रहः स्यात् तेन तत्र ग्राहकस्यैव प्रामाण्यग्राहकत्वात्। तदिदमुक्तं। मनसो बहिरस्वातंत्र्या
दिति। गुरुनये च यद्यपि स्वातंत्र्येण तद्ग्रहस्तथापि स्वप्रकाशत्वनिषेधादेव न स्वतस्त्वं। भट्टमतेऽपि ज्ञातानुमित्यापि न तत्तथा। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदक
प्रकारकत्वनियमात् ज्ञाततायाश्चिराकरिष्यमाणत्वाच्चेति। तत्र मनसा चैवं प्रामाण्यग्रहे इत्यपि न यत्र विरोधात् यद्युपनीतेऽस्वातंत्र्ये संसो न विरुद्धं तदा तद्वापि तु १२
त्यं। तस्मान्मिश्रमते न दोष इति। अथ नमिति। क्वचित् प्रामाण्यसंदेहादपि प्रवृत्तेस्तथा तदनुमेयमिति भावः। अथ व्याघातेति। क्वचित्प्रतियोगिप्रसिद्धिवि

मक्ता० १९

नानुमानतद्विषयो वा नासिद्ध इति परकीयनिषेधव्याघातभयेनेत्यर्थः। तद्दूषणं तेन न प्रमाविषयदूषणं तेन ज्ञेयत्वादिना प्रमेयत्वान्यधर्मेण प्रमेयत्वस्यानु
मेयत्वेन साध्याविशेषणत्वेः स्वादिपदं तु सामान्यतः सिद्धप्रमाविषयत्वेनैव मेयं न चालीके व्यभिचारः। मन्मते तस्य ज्ञेयत्वाभावात्। शुक्तिरजतता
दात्म्यादीनामपि पारमार्थिकानामेव भानाच्च। अस्तु वा ज्ञेयत्वं तत्र तथापि न व्यभिचारधीः तस्य विधिनिषेधव्यवहारभाजनत्वेन साध्याभावस्य
तत्राज्ञानात्। तदिदमुक्तं। तत्र सचेतसा मूकेतेवोचितेति। सामान्यतः प्रकारो[illegible]दासीन्ये न तत्र सिद्धो वह्निप्रमासिद्धो वह्न्यभावो व्यतिरेकिणा व
प्रमात्वसाध्यस्यताप्रसिद्धिरित्यर्थः। एवं च वह्निविशेष्यकप्रमायामन्वयिनः धर्मज्ञायामपि निःकंपप्रवृत्त्यंगस्य वह्निप्रमात्वप्रकारकज्ञानस्य सिद्धेः
तदर्थं वह्नित्वप्रकारकमिदं ज्ञानं वह्निप्रमावद्वृत्ति कारानवच्छिन्नं चेति व्यतिरेकिणा साध्यो। ननु प्रमात्वव्यतिरेकिणा वह्न्यादौ त्रिप्रकारानवच्छिन्नत्वज्ञा
नत्वं साधनीयं। तच्च ज्ञेयत्वादिनाऽप्रसिद्धं हि तेन वह्निविशेष्यत्वे त्रिप्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषय इति साध्ये व्यभिचारात्। व्याघातादपि तादृशसाध्याप्र
सिद्धेः। सिद्धौ वा किं ज्ञेयत्वानुसरणेनेत्याशंक्य निराकरोति। न च प्रमाणापि मिति। तथा वेति। वह्निः प्रमाविषयः ज्ञेयत्वादित्यत्र न वह्निज्ञानस्य व प्रव
त्रिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिके अंशे साध्ये कोटिप्रविष्टे न तत्र व्याघातभयेनापि न प्रसिद्धमित्यर्थः। व्याघातबलेन सामान्यतो विशेष्यत्वे त्रिप्रका
रानवच्छिन्नज्ञानविशेष्यसिद्धौ वह्नौ तादृशज्ञानविशेष्यो ज्ञेयत्वादित्यनुमित्या वह्निज्ञानस्य विशेष्यत्वे त्रिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं साध्यमान
पक्षधर्मतावच्छेदेन वह्न्यात्वे त्रिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिरूपे वह्निविषयकप्रमात्वपर्यवसानमिति नूपर्यवसन्नं प्रसिद्धं साध्यं वह्नित्वप्रकारकज्ञा
ने साध्यमनुज्ञास्यारावाप्तज्ञानस्येति विवदन्ति। अत्रेदं चिंत्यं। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारत्वनियतत्वपक्षे वह्निपदकानुमाने विशेष्यत्वेनैव
प्रकारेण वह्निज्ञाने त्वन्यत्वे त्रिप्रकारानवच्छिन्नत्वमुद्देश्यं साध्यमप्रसिद्धमेव। साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धेरनुमित्यंगत्वात्। न च रा०म
पक्षधर्मताबलात्तथा। तत्रापि व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षसंबंधमात्रं सिध्यति न तत्वाधिकमपि इति प्रसंगात्। तदिदमुक्तं। पक्षधर्मतानु १९
पपत्तिनिरासमात्रेण सममेव साध्यं पक्षधर्मताबलात्सिध्यतीति। अन्यूनानतिरिक्तत्वप्रकारकमिदं ज्ञानं विशेष्यत्वे त्वप्रकारकमिति व्यतिरेकिणो व
पक्षधर्मताबलात्। तादृशसाध्यासिद्धौ किं ज्ञेयत्वहेतुकान्वयिना अन्नेनयत्नेन[illegible]। किं तेन व्याघातसिद्धसाध्यप्रसिद्धिसहकारेण व्यतिरेकिणैव त
एवोद्देश्यसाध्यसिद्धिसंभवात्। वस्तुतः इदं वह्निज्ञानं विशेष्यत्वे तत्प्रकारकमिति ज्ञानादपि निष्कंपप्रवृत्तेर्नानाकल्पयं तन्मुद्देश्यमिति तस्यापि

प्रामाण्यशंकानिवर्त्तनं तत्तमव्यात। स्वातंत्र्योक्तात्तस्याप्रवर्त्तकत्वात् न तत्र वासं इति तथा पि पि प्रागभावीयसंस्कारादित्यादिना तत्पुनर्विभावयिष्यतीति। उद्देश्य
त्वे बाध्याघातबलात् दृपितानाद् शासाध्यप्रसिद्धसंभवेदिमं तत्र गुरुनान्यचयितिना। यादृश तस्यासावैचित्र्यत्वं दोषस्तदाग्रहतेऽपि तुल्यमिति। प्रामाण्यनिषेधस्वरूपस्य
त्। व्याघातस्याविरोधस्वरूपत्वेऽपि निषेधे न स्फुरतहृ इत्यनुयत्वात् सामानाधिकरण्येन निर्देश इत्याहुः। नन्वर्थापत्त्यर्थानुमानेनैतावत्पर्यन्तसंभृप्तसिद्धमेवेति
दोषान्तरमाह। प्रामाण्यमिति। प्रमाभावस्तीति निषेधस्य प्रमापदार्पितानं विनाज्ञानानुमरोधाप्तवादिति भावः। केचित्तु ननु प्रामाण्यमज्ञात्वैव स्वयं प्रामा
ण्यं निषिध्यतामित्यत आह। प्रामाण्यमिति। यदि प्रामाण्यमज्ञात्वापि तन्निषेधस्तदा व्याघातबलात् दृपितत्वं दुरुपस्थितिरित्याहुः। प्रामाण्यमात्रमित्य
त्र मात्रशब्देन व्याप्यादिव्यावृत्तेरनात्वपि शंकानिरासकता। सर्वेनामौ हिमेति। यद्यप्यनुमानेन सर्वशब्दमहिमभ्योपयुज्यनेन तथापि वक्तव्यप्रका
रकेतानेन तु इति तत्प्रकारकमिति चेद्वेद्यतो विशेषादाकांक्षो ज्ञापनेऽसत्तित्याद् इत्येन वाक्यत्वमेव बोध्यते नेत्यन्यताम् एवं विशेषः सर्वेनाम महि
मत्वेनैव वेदितः। स च पक्षधर्मता व्याप्तिविशेषसाधनतामनुच्छेदोपयुज्यत एव। यद्वा विशिष्टविशेषबोधने प्रतिज्ञायामाकांक्षावशेषो व्याप्यक
नयामस्तु हकारित देवतत्रानुमाने पक्षधर्मतायां तत्र यामश्रुत एव प्रतिज्ञायामाकांक्षालम्भो यः पक्षधर्मताविषयत्वं च्यवत इत्याहुः। केचित्तु
यथा शब्दे सर्वेनाम महिम्नो विशेषो ज्ञापकत्वं तथानुमाने पक्षधर्मताबलादिति दृष्टान्तपरतया व्याख्येयमित्याहुः। नन्वपूर्वे द्वयस्त्वादि
त ज्ञानप्रामाण्यस्यापूर्वमननुभूतत्वात् कथं स्मरणं तद्भाववच्चकथं तत्रानुमानप्रवृत्तिः। किंच गत्यन्तरसत्त्वे प्रागभावीयसंस्कारो ह्यध्यवसेयन्तना
नाभावादयुक्तेत्यपि तु घान्नैप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकानुपपत्तौ तु रेव दोषेण नो मतमत्र संचारयन्नाह। वयंत्विति। तत एवेति। अप्रामाण्य
शंकाविधूननस्यातत्तोऽपि भावादिति भावः। लाघवादिति। इतीत्यादि प्रामाण्यज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरिति यो वृत्तेन प्रातनुषानुदुत्तेनेतन्यो येनाह। तद्देति न
नुपक्षधर्मताबलात् दृष्टान्तवद्भावस्य पक्षीयत्वव्याप्यत्वाच्छेदकप्रकारेणासिद्धेन नततदतीत्यादिकं अनुपस्थितेश्च तद्विसाध्यतां किमभावानुमा
नेनेत्यत आह। अयादिति। ध्यायध्वदर्शनीयाद्यतिरेकानुमानविशेषादित्यर्थः। नवद्धिलाभाववन्नीति। विरोधित्वं सप्रयोजनम्यीः। तथा च नवद्विलाभा
ववद्विशेष्यकस्योवेसाध्यानन्तुवद्भिप्रकारकत्वमपि तत्र प्रवेशे पव्यतिरेकव्याप्तिसाध्याभाववत्यवृत्तिव्याप्य त्वेन तत्र नीलधूमवदादौ विशेष

भक्तं

णत्वात्। अप्रामाण्यस्य भावरूपतया साध्याभावस्यैवं रूपत्वेन न वैयधिकरण्यमित्यस्याप्यसंभवात्। न चैवमप्रामाण्याभावो न सिद्ध इति वाच्यं। वह्नित्वप्रकारकानु
मेयवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वस्यैवाप्रामाण्यतया तदभावस्य हेतौ तत्सिद्धिपर्यवसानात् तादृशान्यथाज्ञाना वह्नित्वतत्प्रकारकत्वाद्यारोपगतेः। एवं साध्यान्तरेऽपि बोध्यं।
यदि तु मतं तं वह्निभ्रमे व्यभिचारवारणायानुमेयवह्नित्वमिति निष्प्रयोज्य वह्नित्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यके वह्निप्रवर्त्तके व्यभिचारवारणायोक्तं वह्नित्वप्रकारकेति
10 न च प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्तस्य न तत्र [?] मिति वाच्यं। इष्टतावच्छेदकप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव लाघवेन प्र
वर्त्तकत्वात् इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य तद्विशेषणे न गुरुत्वात्। एवं चाग्रिमहेतावपि दाहसमर्थविशेष्यकत्वं दाहसमर्थवैशिष्ट्यविषयकत्वं तथा
चैतद्ध्येयमेवत्व्यापि वह्नित्वप्रकारकप्रवृत्तिजनकत्वं। परन्तु फलज्ञाने व्यभिचारवारणाय तदुपादानमिति। तत्र तस्याहितप्रवर्त्तकत्वमित्यन्ये। यथाश्रुते तु व
॥१०॥ ह्न्याभासः। न च वह्निमान् पर्वत इति ज्ञाने वह्निप्रवर्त्तके वह्न्यंशे वह्नित्वप्रकारके व्यभिचारः। तदंशे साध्यस्यापि सत्वात्। न चैवं निष्प्रयोजकपदं व्यर्थं। मम तु नि
ष्प्रयोजकत्वं तत्र व्याप्यत्वचिन्तनम् तेनाप्यहेतुत्वे न तत्र वैयधिकरण्याभावादिति चेत्। न। वह्नित्वतत्प्रकारक इत्यादिसाध्ये संशये व्यभिचारात् तत्तदभिप्राये
णैव निष्प्रयोजकपदमित्यन्ये। निष्प्रयोजकपदे न ज्ञाने व्यावृत्तिरं तत्त्वोपादानं वा तन्निष्प्रयोजकपक्षत्वमित्यप्रदर्शनाय तेन पक्षधर्मतावत्त्वेन संशयव्याव
प्रामाण्यसिद्धौ तत्परो। परन्तु वह्निवह्नित्वेन वैशिष्ट्यसंशये व्यभिचारवारणाय तन्न तत्र वह्नित्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यत्वमित्येतत्साध्याभावः। वह्नित्वप्रकारकोऽपि ॥१०॥
निदाहसमर्थविषयप्रवृत्तिजनकवह्नित्वप्रकारकज्ञानं चेति न हेत्वभावइति। तत्र वह्नित्वांशे प्रकारत्वाभावेन हेत्वभावस्यापि सत्वात्। वह्न्यंशे सा
ध्यस्यैव सत्वात् अंशविवक्षायामभावांशवत्वात् अन्यथा पावकादिमानिति ज्ञाने व्यभिचारतादवस्थ्यात्। न चास्य वह्निप्रवर्त्तकत्वमेव नास्ती
ति वाच्यं। इष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वेन प्रवर्त्तकत्वात्। वह्नित्वविशिष्टत्वेनोपस्थिते वह्नित्वसंसर्गाभावासंस्कृतवा इष्टतावच्छेदकप्रका
रकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानमात्रस्यैव प्रवर्त्तकत्वे यथोपहेतुदलेनापि दाहसमर्थविशेष्यकप्रयत्नजनकत्वादित्येकः। वह्नित्वप्रकारकनि
ष्प्रयोजकत्वादित्यपरः। अत एव वक्ष्यति वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वादिसमन्वयेऽप्रवृत्तिजनकत्वाभावयोर्व्याप्तिग्रह इति। निष्प्रयोजकत्वं च परस्परविरह
प्रकारकज्ञानानुत्पत्तिमत्त्वं तेन वह्निभ्रमे न व्यभिचारः। गुञ्जापुञ्जादिवह्नौ दृष्टस्य वह्नित्वविरहवत्त्वात्। यदि चैवमपि गुञ्जापुञ्जविशेष्यके वह्नित्वे
मात्रप्रकारके प्रमुष्टतत्ताकस्मरणे व्यभिचारशंका तदा ज्ञानपदमनुभवपरं प्रत्यक्षपरं वा बोध्यं। न हि प्रत्यक्षभ्रमोऽपि वह्नित्वमात्रप्रकारके

कत्वे   वह्नित्वे

मिदं त्वादेरवच्छेदभानात्। इदंत्वप्रकारकत्वेन हेतुविशेषणमाह। एवमग्रिमहेतावपि हेतुदयेत्वात्। यत्र निष्ठप्रकारतया दृश्यज्ञानत्वात् तत्ताभावव
शिष्टज्ञानत्वमिति प्रत्यक्षान्यत्वे तत्ताभावगर्भे न यामपूर्वाभेदः। एतदेतदभिप्रायेणाह वह्नित्वनिष्ठप्रकारकमित्यादि। तत्साध्ये। अन्यथा धूमो वह्निरित्यादि
ज्ञाने व्यभिचारता दृष्टस्याप्तेः। यत्तु भ्रमवह्निवन्नो दृष्टान्तव्याप्रकारकत्वेनेति साध्यार्थस्तथा च नोक्तव्यभिचार इति। तन्न। यत्र दोषवशाद्द्रव्यत्वे
ये दृष्टान्तोपन्यस्तत्र व्यभिचारतादवस्थ्यादुः। नव्यास्तु वह्निगुञ्जापुञ्जयोर्गुञ्जापुञ्जवह्नी इति भ्रमे दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकेच्छा। एवं वह्नित्वप्रकारकेति।
नचैतत्र दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकाशे प्रथमसाध्यसत्त्वादेवं तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। अग्रे रावच्छेदेन साध्यस्यानुपादानात्। न चैत
त्रापि वह्नित्वप्रकारकत्वसत्त्वात् कथं तत्र व्यभिचारवारणमिति वाच्यं। तदुपादानेन वह्नित्वप्रकारतावच्छेदेन दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनक
कत्वस्य हेतुत्वे पर्यवसानेन तत्र व्यभिचारवारणात्। तस्य हि गुञ्जापुञ्जत्वप्रकारतावच्छेदेन वह्निगोचरप्रयत्नजनकत्वेन तत्र हेतुत्वागमनात्।
न चैवं वा गुञ्जापुञ्जयोर्गुञ्जापुञ्जवह्नी इति ज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यं। दाहसमर्थविषयकमात्रप्रयत्नजननानुकूलत्ववह्नित्वप्रकारकनिष्ठप्रकारताप्रथम
रेतत्पर्यवसानात्। दाहसमर्थमात्रविशेष्यकवह्नित्वप्रकारनिष्ठप्रयत्नस्य हि तीयहेतुत्वपर्यवसानात्। निष्ठप्रकारत्वे वह्नौ वह्निर्वा गुञ्जापुञ्जो वेति संशये
व्यभिचारवारणाय। न चैतत्रापि प्रथमसाध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं। स्वसमानाधिकरणनिष्ठप्रकारताभेदवह्नित्वाभाववन्निवह्नित्वप्र
कारकेनेत्यस्य प्रथमसाध्यार्थत्वात्। तस्य च वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वेऽपि तादृशवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वादित्याहुः। तन्न। एवं हि मात्रप
दे नैव गुञ्जापुञ्जवह्नीभ्रमेऽपि व्यभिचारवारणे वह्नित्वप्रकारकपदं व्यर्थमेव। नहि दाहसमर्थमात्रविशेष्यकेऽपि केनानेव वह्नित्वाभावव
द्विशेष्यकत्वशंकायेन व्यभिचारसंभवे तद्वारणाय तत्सार्थकं स्यात्। साध्येऽपि च निःप्रयोजनं वह्नित्वाभाववद्विशेष्यविशेषणं प्रतिपाद्
नैव्यर्थं विशेषणत्वोद्धारोप्यसंगत इत्याक्षेपः मान्यान्तरेणेति। इदं वह्नित्वप्रकारकज्ञानेन वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकं तत्र प्रवर्तकत्वादित्यादे
नैव्यर्थः नतु साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन हेतोर्ज्ञानेन गमकताप्रयोजकं तत्र न साध्यप्रसिद्धिं विनेत्यतस्त्वाह। यद्व्यापकतयेति

परात्मकतयागृह्यमाणत्वव्यापकतयाहेत्वभावोगृहीतस्तद्भावरूपव्याप्तेरेकतरासिद्धत्वादित्यर्थः। तेनसुखस्यदुःखाभावात्मकतयागृह्यमाणत्वव्यापकतयायत्रहेत्वभावोगृ
ह्यतेतत्रदुःखविशिष्टानुमितिरनुभवसिद्धासमर्थिताभवति। अन्यथासुखविरहस्यैवतत्रसिद्धिप्रसंगादित्याहुः। एवंचेति। अत्रचाप्रामाण्याभावरूपमेवसाध्यं। तेनतत्प्रसिद्धिरे
मत्रै वाग्र। ननुतद्भावस्यसाध्यस्यप्रसिद्धिरपीत्यर्थः। अतएवेतरव्यापकतेति। एतच्चानुमानप्रकारोपप्रदर्शनमात्रमित्यत्रैवानुसंधेयं। प्रामाण्यमिति। अप्रामाण्याभावोतद
त्यर्थः। तेनैवेति। नचासिद्धसाधनं। तत्प्रकारकप्रतीतेरुद्देश्यत्वेनसिसाधयिषयावानुमानादित्याहुः। प्रामाण्यविशिष्टानुमितिः। अप्रामाण्याभावविशिष्टानु
मितेः। तद्वतीति। तद्वत्तात्वंतद्विशेष्यकत्वंतद्भाववद्विशेष्यकत्वेत्यर्थः। ननुतद्वद्विशेष्यकत्वकोटेरप्रसिद्धौकथमनुमितिसंशयः। प्राग्नवीयसंस्कारादिनाकथंचित्तत्प्र
॥११॥ सिद्धौवातद्वत्साध्यतांकिमनयाकुसृष्ट्या। किंवानुमितित्वावच्छिन्नतमाभावेननिषेधात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाखंडाभावएवसिद्ध्येदित्यस्वरसादाह। यद्वे
ति। अत्रसाध्येहेतौचविषयपदंविशेष्यपरं। तेनाप्रमतेनाप्रामाण्येतरं। नचाहेतावसिद्धिरितिवाच्यं। उक्तव्याप्तेरेकत्राबाधेवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वमेवसिद्धं। ननुविशेष्य
॥ भावः। वह्नित्वप्रकारकत्वस्यसाध्यत्वेनतद्भूतत्वेनसाधनात्। नचाचहेतौनविशेषणासिद्धिरितिभावः। अत्रेदंचिन्त्यं॥ ॥ अत्रापिवह्नित्ववद्विशेष्यकत्वंसाध्येम ॥१॥
प्रसिद्धौप्राग्नवीयसंस्कारेणामनसावाकथंचिद्वह्नित्वप्रसिद्धौदाहसमर्थेत्यादिहेतुनावह्नित्वप्रकारकानुभवेनतद्वत्साध्यतांकिमप्रामाण्याभावानु
मानेन। नीहितस्यहेतोर्नैतत्साध्यव्याप्यत्वं। येनहेतुःसिध्येदितितदनुमानमाद्रियते। प्रामाण्यज्ञानंहिप्रवृत्त्यंगंननुलिंगविशेषाधीनतया। यदिचप्रामा
ण्यज्ञानवदप्रामाण्याभावज्ञानस्याप्यप्रामाण्यशंकानिवर्तनेनद्वाराप्रवृत्त्युपयोगित्वमितितदनुमानेनतदातदनुमानपूर्वकमिदंप्रामाण्यमानम उ
मर्थकं। अप्रामाण्यशंकानिवर्तकस्ततएवभावात्। किंचाप्रसिद्धाभावेऽपिप्रतियोग्यप्रसिद्धावप्यतिरेकव्याप्तिग्रहेसतीतिसिद्धौनवाप्रामाण्यप्रसिद्धि
प्रामाण्येवह्नस्याप्यतोदूषणत्वात्। तद्धिप्राग्नवीयसंस्कारानुसरणेऽप्रामाण्यानुमानादपिमेवतदनुसरणमहत्त्वाद्यवाद्वेशपक्षत्वाच्च। प्रमेयमि
त्यादिज्ञानेवाऽप्रामाण्याभावोऽनुमानासंभवात्। कथंप्रामाण्यानुमानात्। तत्रचप्रकारांतरानुसरणमप्येवंप्रकारःसर्वत्रानुसंधेयतां। एवंवह्नित्वाभावप्रकारके
ज्ञानेवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वमेवप्रामाण्यंतदनुमानंचाप्रामाण्याभावानुमानपूर्वकंअनायावाभावाद्युः। अन्यान्याप्रयातं। तत्रवह्नित्ववतिवह्नि
त्वाभावप्रकारकत्वेऽप्रामाण्यंतथाचवह्नित्ववद्विशेष्यकत्वेज्ञातेवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकानुमाने। तस्मिन्प्रज्ञातेतेतदनुमानमिति। नान्यः। तथैवा
न्यत्रापिप्रामाण्यानुमानसंभवेनाप्रामाण्याभावानुमानपूर्वकंतदनुमानेगौरवात्। किंचाप्रामाण्याभावग्रहेलिंगग्रहसमर्पितविशेष्यकत्वमग्र

हीत्वान्तरानुमानसंभवः। ननु गृहप्रकारस्यायं घटत्वेनैव वह्नेः तेन तथा च तद्वगमकाले वह्नित्ववह्निशेषणकत्वं किं हस्तापिहितं येन तन्न गृहीतं स्या
त्। प्रवृत्तौ तु वह्नित्वस्याग्रहेन गृहसमर्थितावच्छेदकत्वेनोपस्थितेः तथा च प्रथमं मनसा तत्तद्गृहे एव। अपि च प्रथमं प्रामाण्याभावानुमानस्थले यदि प्रामा
ण्याभावसंदेहः प्रामाण्यसंदेहो वा तदा तत्र कोटिप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् प्रसिद्धाभावानुमाने प्राप्यसिद्धिः संगता। अप्रामाण्याभावप्रसिद्धेः प्रसि
द्धाभावस्यैव साधनात्। प्रामाण्यप्रसिद्धेः तस्यैव साधनात्। यदि तु नत्र संदेहस्तदा प्रामाण्यशंकाभाव एव यादृशस्य यादृशे व प्रवृत्तिरिति किमभावानुमानेन
तस्मात् प्रथमं प्रामाण्यानुमानप्रयोजकसाध्यप्रसिद्धिप्रयोजकत्वेन अभावानुमानस्य तदा परं तदनुमानपूर्वकं तदनुमानं संगच्छते। न चैवं नास्त्येवेति। के
चित्तु ... अभिप्रायेणायं प्रकार इत्याहुः। विषयताश्रयेति। इदं साध्यं परस्परविरहाप्रकारकविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य। अन्यथा तु
... नैव व्यभिचारापत्तेः। केचित्तु विषयताश्रयावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकं नेति साध्यार्थः। अतो नोक्तव्यभिचार इत्याहुः। न तु प्रथमं साध्याप्रसिद्धे
रिति। अत्रापीदं चिन्त्यम्। भवेदेवं यदि प्रथमानुमानेन साध्यप्रसिद्धिः स्यात्। तन्न। तेनाभावस्यैव साधनात्। प्रकारान्तरेण च साध्यप्रसिद्धेः प्रथमप्रामा
ण्याभावलिङ्गत्वाभिमतेनैव तत्सिद्धिसंभवः। तस्यापि प्रामाण्यव्याप्यत्वात्। अवह्नित्ववति विषयताकत्वाभावेऽसति सविषयत्वादिति हेतुसिद्ध्यर्थं प्रथमा
नुमानावतार इत्यपास्तमेव निरस्तम्॥ न साध्ये वह्नित्वेति। विशेष्यधर्मिणि तस्याः वह्नित्वासमानाधिकरणत्वादिसामानाधिकरण्यादिति भावः। न चै
ता। ननु मणित्वमणिज्ञानत्वे ... ज्ञानवतः फलतानैव प्रमागोचरमणित्वनिश्चयस्य मण्यप्रवर्तकतया मणित्वाभाववद्विशेष्यकतया चैव व्यभिचारः स्यादिति
चेत्। न। फलज्ञानाप्रवर्तकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। समानविषयत्वेन प्रवर्तकत्वस्य विवक्षणात्। ज्ञानप्रयत्नयोरिति। ननु अनयोर्युगपदुत्प
त्तियोर्मनसा कार्यकारणभावग्रहः संभवो न संभवति। तयोः क्षणिकत्वेन युगपदवस्थानाभावात्। न च स्मृत्युपनीतेन ग्रहः स्मृतेरुपस्थानगोचरायास्त
दनुव्यवसायपूर्वकत्वात्। तथा च प्रवर्तकतानस्य यद्यनुव्यवसायस्तदा तत एव प्रवर्तकज्ञानं विना शेषप्रवृत्तेरेव हेतुभावे इत्यनुमानस्य हेतुत्वधीः
अननुव्यवसाये च संस्कारानुत्पादे कुतः स्मृतिः कुतो वा तदुपनीते तदेतुत्वधीरिति चेत्। अत्र वदन्ति। ज्ञाने ज्ञाते चेतस्य ज्ञानत्वेन सामान्यविषयकज्ञानत्वेन
वा सामान्यलक्षणया ज्ञाने सति तेन ज्ञानेन चानागतस्यापि विषयीकृतत्वेन नानाहृदयस्य ज्ञानान्तरस्य पुनरुत्पादे प्रवृत्त्यनन्तरं कार्यकारणभावपरि
च्छेदः॥ सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रागेव विषयीकृतस्य चरमोत्पन्नस्य प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं स्मृत्युपनये बाधकाभावात्। इदमपि

वसामान्यलक्षणस्वीकारे वीतं अन्यथा ज्ञाने ष्टादिजन्यत्वमनकत्वप्रत्तीनेस्यादिति। वस्तुतस्तत्पत्रव्याप्तवसायानन्तरं विषयविशिष्टज्ञानानुव्यवसा
भक्तः यस्तदनंतरं विनश्यदवस्थेनव्यवसायेनेच्छाद्युत्पादने तत्र संस्कारो न दुर्लभः यत्र चेच्छासामग्रीबलवत्वाद्व्यवसायानन्तरं इच्छा तदनन्तरं विनश्यदव
स्थेनानुव्यवसायजननं तेनैव विनश्यदवस्थेच्छाया प्रवृत्तिः तत्रापि न दुर्लभः गौरवात् व्यवसायमपर्यन्तं तथानुव्यवसायं प्रति व्यवसायस्य हेतुत्वादिति। ननु तथापि
समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकस्य प्रामाण्यस्य ज्ञाने कथं तादृशप्रवृत्तिकारणताग्रहः॥ ज्ञाने वा किं साधनमिति चेत्। नं तत्र गतरहित मानान्यायेनैव्य
॥१२॥ क्वापि न तत्र ग्रहसंभवादित्येके। एतदस्वरसादेवदाहसमर्थीविशेषावृत्तिहितीयहेतुरित्यन्ये। अभावसाध्यकेति॥ अप्रामाण्याभावसाध्यके उत्थापः॥ निर्विक
ल्पकस्येत्यत्र पल्लवलंघरादेरपीति द्रष्टव्यं। सपक्षत्वे नेति। साध्यवत्वेनेत्यर्थः॥ साध्याप्रसिद्धिदशायामेवाभावानुमानादिति भावः। न चेत्यादि। अत्रापि
साध्ये हेतौ च पूर्ववत्संगतिरूहनीया। अन्ये त्विति। अत्र साध्ये पृथिवीत्वसमानाधिकरणत्वं तदधिकरणानधिकरणत्वं हेतौ च गंधासमानाधिकरण
त्वं तदनधिकरणाधिकरणत्वमेव एवं च गगनादिप्रकारके गगने गगनत्वमित्यादिज्ञाने व्याप्तिः। गंधसमानाधिकरणप्रकारकेति विशेषणं। अत्र गंधसमानाधि
करणः प्रकारीभूतो धर्मो यस्याः सा मानाधिकरण्येन संबंधे नास्ति सा विषयता तादृशप्रकारिकाविवक्षिता। तथा च गंधसमानाधिकरणप्रकारसमानाधिकर ॥१२॥
णत्वपर्यवस्यतीति तेन नोक्तव्यभिचारः। न चैवं गंधसमानाधिकरणत्वमात्रमेव विषयताविशेषणमस्तु लाघवादिति वाच्यं। गंधसमानाधिकरणत्वस्य वि
षयतापदार्थेऽन्वये नव्याप्ये विशेषणत्वानवकाशात्। गंधासमानाधिकरणप्रकारकेऽपि विशेषणं पृथिवी पृथिवीतत्वेवेति संशये व्यभिचारवारणा
येति वृद्धाः। तन्न। अयं गगनवान् पाकजरूपवांश्चेत्यादिरविशेषाकप्रमेव्यभिचारात्। वयं तु गंधसमानाधिकरणप्रकारकत्वेन साधिकरणमात्रप्रका
रकत्वं विवक्षितमिति नोक्तव्यभिचार इति ब्रूमः। अन्ये तु साध्येपि प्रकारपरं धर्ममात्रपरं निर्विकल्पकेपि विषयतातु हात् तत्र व्यभिचारवारणाय
गंधसमानाधिकरणप्रकारकेति विशेषणमित्याहुः। एतत्तु गंधासमानाधिकरणप्रकारक विषयताप्रतियोगिज्ञानत्वादित्येको हेतुः॥ मात्रपदं तन्मोचेन
गंधसमानाधिकरणमात्रप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वादित्यपरो हेतुरिति हेतुद्वयेनात्राप्यमिति॥ तत्तु ठं। गंधसमानाधिकरणप्रकारकत्वे
सति गंधसमानाधिकरणप्रकारकत्वमेवत यावच्छेदावृत्तिविशेषणत्वमेव। सत्यंतमात्रस्यैव विवक्षितत्वे प्रथमहेतु विशेषः॥ विशेष्यभागमात्रस्यैव वि
वक्षितत्वे प्रथमहेतौ विशेषः। विशेष्यभागमात्रस्यैव विवक्षितत्वे प्रमेये संशयादौ व्यभिचार इति। तेनेति। गंधासमानाधिकरणप्रकारकत्वविशे

मात्रं हि प्रकारकत्वं हि गंधासमानाधि-
करणा २

षणोनेत्यर्थः। निष्प्रकारकं चेति। तद्विशेषणांशावगाहसंशयव्यावृत्त्यर्थं। नत्वस्यानेन निष्प्रकारकत्वं वा देयमित्यर्थः॥ नचैवमपि नष्टंभ्रमव्यावृत्तिरिति वा
च्यं। परस्य रवि [illegible] रूढा प्रकारत्वपर्यन्ते निष्प्रकारकत्वपदेन तस्यापि व्यावृत्तेरिति। केचित्तु गंधसमानाधिकरणः प्रकारो यत्र समानाधिकरण्येन सं
बंधेनास्तितादृशविषयताश्रुतियोगिनि निष्प्रकारकत्वेति विवक्षितमतो भ्रमव्यावृत्तेरित्याहुः। ननु प्रकारभेदेन विषयताभेदात्पृथिवीत्वमात्रप्र
कारकविषयतामादाय शीतापृथिवीत्यनुभवे गंधासमानाधिकरणत्वादिहेतुसत्वाद्व्यभिचारमुत्याशंक्य निकरोति। शीतेति। नयाचे
पृथिवीत्वांशे साध्याभावसत्वेपि शीतत्वांशे साध्याभावसत्वेपि हेतुरेव तत्र नास्तीति। नव्यभिचार इत्यर्थः। भ्रमप्रमेति। तेजलपृथिव्योरपि नेपृथिव्याविति समूहा वि ५
लंबनेरित्यर्थः। इदं च शीतापृथिवीत्यनुभवे प्रकारभेदेन विषयताभेदाभ्युपगमेन हेतुसत्वमभ्युपेत्य समाहितं। वस्तुतस्तु नप्रकारभेदेन विषयताभे
दोमानाभावात्। किंतु विशेष्यभेदेनैव। अन्यथा जलपृथिव्योरिमे पृथिव्याविति समूहालंबनेपि एकस्या एव पृथिवीत्वमात्रप्रकारकविषयतामादाय हेतु
सत्वेन पृथिवीत्वासमानाधिकरणजलत्वनिष्ठप्रकारावच्छिन्नविषयताकत्वात्साध्याभावसत्वेन व्यभिचारापत्तेः। तथा च तत्र शीतत्वपृथिवीत्वोभयप्रका
रावच्छिन्ना एकैव विषयतेत्यक्रं हेतोस्तत्राभावान्नव्यभिचार इत्याह। विशेष्यभेदेनेत्यादि। भास्करमतमाह॥ पीतेति। गंधासमानाधिकरणेति। व १॥
असमानाधिकरणत्वं तदधिकरणानधिकरणत्वं धर्मपदं च नविवक्षितं तेन गगनेन गगनमिति ज्ञानेन नव्यभिचारः। सप्रकारकत्वेन विषयताविशेषणत्वे निर्वि
कल्पकेन व्यभिचार इति ध्येयं। अग्रिमहेतावपि पृथिवीत्वप्रकारकपदं निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय। किंवा पीतादिरिति अन्ये पीदं चिंत्यं॥ साध्याप्रसिद्धावपी
दृपि नेतत्प्रामाण्यानुमाने मिथ्यापत्तिः। कथंचित्तदुपपत्तौ प्रथमत एवोक्तहेतुभिरेतत्साध्यसिद्धावविरोध इति। उक्तरीत्यैवान्यत्रापि प्रामाण्यानुमानमि
त्याह॥ एतेनेति। ज्ञानांतरोपस्थापितेति। अत्रेदं चिंत्यं। ज्ञानांतरोपनीतेन तद्वत्वं मनसा [illegible] गृह्यत इति नवापि अनुमानेनान्यथा ततः प्रामाण्यग्र
हस्यासंभवात्। एवं व्यवसायोपनीतं तद्वत्वमपि अनुव्यवसायेन तत्प्रकारत्वमेव। नहि ज्ञानांतरोपस्थापित एव ज्ञानेन मनसा प्रामाण्यग्रह॥ ननु योग्यसन्नि
कर्षे तन्मिन्नित्यत्र मानमस्ति। नहीदं [illegible] यस्यापि स्वभावोपदुपनीतमुपनीतं वा [illegible] तैयेवग्र [illegible] ति। तथा सन्निकर्षभिचं [illegible] इत्यादि चाक्षुषमानानुपपत्तेः॥
मनसस्तथास्वभावत्वेपि नास्ति मानाभावात् अहेतोरित्यादिप्रत्ययास्त्वानेनाय अनुषएव आत्माविशेष्यकत्वानुपपत्तेः। मीलितावस्थतुल्यत्वं च वाच्यं॥ नच
संशयानुपपत्त्या स्वभावांतरकल्पनं तस्यान्निराकृतत्वात्। तथा च कथं न परतस्त्वापाय इति। अपि च मनसा तथैव प्रामाण्यग्रहे परतस्त्वापत्ति दुर्नोपि

वैदिरिति दुष्टजन्यत्वज्ञाने उ
पनीतं विषयत्वेनैव भा
सत इति नियमादिति भावः

नश्च वृत्त्युपयोगीति तस्यावशंपवेद्यत्वाभावात्। सामान्यलक्षणादिनाप्रयमतएव समवत्त्वप्रामाण्यावधारणं ॥१०॥ ति

म॰ कृ॰ किं मतिपूर्वभवीयसंस्कारानुसरणात् प्रामाण्याभावानुसरणं वा नत्वोपपादितमिति। ननु ज्ञानेति। अत्र जेनाप्यदृह्य स्वमते च परमते च व्यावर्त्यासिद्धेः। अन
एव पूर्वं तत्र पैवब्धतमिति। ननु तावेवं प्रामाण्यग्रहस्य तत्तज्ज्ञानविषयकं जन्यज्ञानजन्यत्वात् न परतस्त्वतानिरिक्तिः पारः अन्याह शास्त्वयुक्त इत्याहुः॥
13 उद्राहरति। यथेति॥ भ्रमा शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारकमित्यर्थः। शरीरत्वं शरीति॥ शरीरत्ववतीत्यादि साध्यमत्तादित्यर्थः॥ एतेनेति निरस्तमित्यन्वयः॥ व्या
वर्तेति। शरीरज्ञानत्वं भ्रमसाधारणं शरीरविशेष्यकज्ञानत्वं च प्रामाण्यरूपं साध्यमेव अन्योन्य दृष्टं चमित्यर्थः॥ शरीरमिति। शरीरत्वमात्रप्रकारकं
ज्ञानं पक्षः। न त्वेकशरादिमत्वप्रकारकं। तत्र स्वमसिद्धमित्यर्थः। विषयत्वमिति विशेषत्वेन समप्रत्यक्षे सोपरिमितुत्कानुरागसमेनाभावादित्याशयः। ननु कस्व
॥३॥ रणाभूतोविषयक शरीरत्वप्रकारकज्ञानान्य शरीरज्ञानत्वादीति हेतुः। न यावज्जनासिद्धिः॥ शरीरत्वाघेरा शरीरत्वप्रकारकत्वाभावादित्याह॥ न चेति॥
फलत्वं गुरवीमते न वक्ष्यां निराकरोति॥ अत एवेति॥ यतो प्रामाण्यशकाप्रयुक्तमेव ज्ञानस्वापीत्यप्रायकमित्यर्थः। अत एवेति। यदि प्रामाण्यज्ञाने प्रामा
ण्यसंशयस्यावरणकइत्यर्थः॥ भट्टपक्षे उत्पूपत्तसमाभिसूमतेपि दृष्टव्यं॥ गुरुमतेपीति। यदि च प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वावधारणं न प्रवृत्त्युपयोगी
ति तस्यावशंपवेद्यत्वाभावात्। प्रामाण्याभावे हेतु देनैवस्वग्राह्यत्वावधारणा दूतरेतर तान्प्रामाण्येस्वग्राह्यत्वानुमानानुसरणानवशंपभावसंवन्मते
ज्ञानवस्यात दामं मा पुनरेतत्र समकालज्ञानप्रामाण्यावधारणं दूतरेतरज्ञानप्रामाण्यानुमानानुसरणानवशंपभावाद्वनावेनवस्थेति तु ल्यमि
तिभावः॥ अज्ञानाद्यस्यानवधृप्रमितिष्वितिपि विषये ज्ञानविषयत्वरूपसमानधर्मी द्वेवसंशयोस्त्व प्रवृत्तत्तुप्रामाण्यसंशयादित्यनेनाह॥ ज्ञानेति॥ तद् ॥१२॥
पि प्रामाण्यसंशयसहायमेव तत्र असौ गायकमन्यथाम्न देवसंशयापत्तेरित्यर्थः॥ ननु किं प्रामाण्यग्रहे लापुरोवर्तिनिकशरादिमतेग्रहोतेविशेषदर्शना
देवसंशयाभावः। तद्ग्रहे तु करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वादेर्लिंगस्याग्रहात् केयं प्रामाण्यग्रहः कथं वा विशेषदर्शनं विनानेन संशयो नरपुर
षत्वादिप्रत्यक्षं जायेत न स्यात् एवं त्वादिति चेत्। अत एवेति। तदापि पुरुषत्वादिव्याप्यवैतन्यग्रहमाणकरादिपुरोवर्तिनग्रहो ते। न तु द्वितीये वक्तव्य
ज्ञानप्रामाण्यग्रहे विशेषदर्शनादेव पुरुषस्वत्वादिनिश्चयः॥ यत्र पुरोवर्तिनि धृतत्पागृहीमाणकरादौ पुरुषत्वादिव्याप्यग्रहे विनैव प्रमोत्प
न पुरुषादिज्ञानं वक्रादिमति पुरुषज्ञानत्वादिके पुरुषादिप्रमात्वव्याप्यतया गृह्यते तत्र तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयानंतरं पुरुषत्वादिनिश्चयः। न चैवाप्यवृत्ति
व्यापकज्ञानत्व व्याप्यतया मगृहीत्वा विपक्षे बाधकाभावेन प्रामाण्यव्याप्तिरेव [illegible] नगृह्यत इति वाच्यं। शब्दादिनापि व्याप्तिग्रहसंभवात्। विपत्त

संशयाभावे प्रवृत्तिकज्ञानानिर्वाहादिति। अन्योन्याश्रयात्र समानविषयस्याविरोधित्वात्तस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रकृते अनभ्यासगताभिमतविषयकस्थापितत्वात्वं क
बाधकं तस्यापि संभवात्। तदानीं पुरुषत्वादिप्रमाविषयत्वस्यैव पुरुषत्वादिव्याप्यस्य दर्शनात् तत्रान्योन्याश्रयो दोष इति। पर्वतेति। तत्र यत्पि वा व्याप्तिमिति संबन्धः
। तथा च सर्वत्र नाप्रामाण्यशंकायेनानवस्थादिति भावः॥ तन्मानविषयकेति। ननु प्रथमज्ञाने प्रामाण्यानिश्चयेऽपि द्वितीयज्ञानेन कथं नाप्रामाण्यशं
कातत्र विशेषदर्शनाभावात्। न ह्यत्र धर्मिणि लिङ्गरादिमत्त्वानेन्याज्ञापि न पुरुषसंशयोऽनुभवविरोधादिति चेन्न॥ ॥द्वितीयतन्तस्य यदि नानुव्य
वसायः तदा धर्मिज्ञानाभावादेव न तत्राप्रामाण्यसंशयः अनुव्यवसायश्चेत्तदा विशेषदर्शनादेव न तत्संशयः। तदनुव्यवसायेऽपूर्वत्वात् गृही
तप्रामाण्यस्योपनीतस्य भानं नियमात्। न च तदुक्तत्वेन पूर्वमभानात्तत्रोपनय इति वाच्यं। यद्वक्तृत्वे नहि पक्षयतत्र गृहीतं तत्र तदुद्ह स्यैवोपनीतस्य भानस
मर्थत्वात्। तथा च तद्विषयकत्वावच्छेदेन पूर्वज्ञाने प्रामाण्यग्रहात्तद्विषयकत्वेन तो तेद्वितीयज्ञानेन तदुपनये बाधकाभाव एवास्य तत एव प्रामाण्यानुमा
नमप्येवं तस्मिन्ननुमितिज्ञानान्तरे तदुपनीतभानादप्रामाण्यपरतस्त्वे टीकाविरोधं परिहरति। पर्वतेति। स्वतो ग्रहासंभवादुपवारस्कल्पान भिन्नभावः
तदूमवति वह्निज्ञानत्वमिति। ननु धूमवति वह्निज्ञानत्वमित्यनेन धूमप्रकारकत्वे सति वह्निप्रकारकत्वं विवक्षितं। धूमवद्विशेष्यकत्वे सति वह्निप्रका
रकत्वं वा। नाद्यः। तस्य भ्रमरूपवह्न्यनुमितावपि सत्त्वेन प्रामाण्यनियतत्वाभावात्। नान्त्यः तस्यानुव्यवसायाग्राह्यत्वात्। तद्ग्राह्यत्वे वा धू
मवत्त्वांशे तत्र स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः। तत्र चेष्टापत्तौ किमपराद्धं वह्निमत्त्वांशेन स्वतः प्रामाण्यग्रहेण। प्रत्युत तदंश एवाप्रामाण्यशंका
विरहात्तत्र तद्योग्यत्वमनु धूमवत्त्वांशे। तद्देशोपशमशीरवानुमितावपि तदंशकायाश्च प्रतिरोधात्। तत्र तत्प्रतिरोधकस्य धूमवत्त्वांशे
व्याप्यस्फुरणादेरभावादिति चेन्न॥ अत्र वदन्ति। लिङ्गज्ञानस्यैवाप्रामाण्यशंकाविरहे तत्त्वेनानुमितावुत्तरकाले प्रामाण्यसंशयेऽवाधकाभा
व एव। यत्र तु लिङ्गतानस्यैवाप्रामाण्यशंका तत्र केनानुमित्युत्पादः तत्र तत्प्रामाण्यानुमित्या लिङ्गनिश्चये सत्यनुमितिरिति तदनुमि
तौ तद्वद्विशेष्यकत्वं भासितुमर्हतीति। समानविषयकज्ञानान्तरवादिति तदेवानुमिति विशेषाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इति। अनुव्यवसायस्येति। अनु
व्यवसायत्वस्येत्यर्थः॥ नन्वस्य प्रामाण्यानिश्चितस्यापि तन्नियतत्वेनाग्रहात् तद्रूपेण ज्ञानस्य संशयानिवर्तकत्वात् नहि व्याप्यतानंमा
त्रात्संशयनिवृत्तिः। अन्यथा गोत्वं पृथिवीनवत्तिसंशयो न स्यात्। एवं धूमवद्विशेष्यकत्वस्याप्यनुमित्यानुव्यवसाये नग्रहे यदुक्तं त

ल्यानत्याद् अनुमितिप्रामाण्य १

प्पा२ ना६

नस्त्तत्संशयनिवृत्तिरित्यनुपपन्नोयं ग्रंथः तस्मादेतत्किंचित्। केचित्तु धूमवद्विशेषावलंबाद्देःप्रामाण्यग्राह्यतया पूर्वग्रहात्तत्रोचरसंस्का
॥ म कू॥ रेमतिसंशयाभावस्यावश्यंदर्शनात्तत्स्वरूपेणाप्रामाण्यपितन्तु हस्याश्रितिबंधकत्वमिहैवानन्यगत्याकल्प्यत इत्याहुः। यत्रतन्नियतत्वेनकदा
चित्तत्संयोगनपरस्तत्मात्राभिप्रायकोयंग्रंथउक्तोहि। विशेष्यनिश्चेति। यद्यपिनिष्कंपप्रवृत्त्यपेक्षितन्तु इतितन्तुभास्कत्वरूपंप्रामाण्य
॥१४॥ नत्यापिसंशयानुपपत्त्यातद्दर्शनस्वतोवेद्यमितिभावः। एवंसतिअद्वितिप्रवृत्तिमुपपादयति। अदृष्टेति। अत्राप्यप्रामाण्यसंशय हं
कानवृत्तिः पूर्ववदेवचिंत्या। प्रामाण्यज्ञानप्रवृत्तेर्कत्वमभ्युपेत्याह। अदृष्टेति। तत्समवधानं प्रामाण्यानुमितिसामग्रीसमवधानं तत
१४ याचप्रवृत्तिरदृष्टिभवंतीकारणतयाअदृष्टिप्रामाण्यग्रहमाहितयेत। सोपिअदृष्टिलिंगजन्यदिसमवधानेनुस्वतःप्रामाण्यतस्यनिषे
धादितिभावः। तदनुरूपमेवोदाहरति। नहीति। केचित्तुयत्रव्यवसायप्रामाण्यग्रहाधीनाप्रामाण्यशंकानिवृत्तिस्तत्रैवतत्सामग्री
विलंबात् अदृष्टिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यतस्त्याह। अदृष्टेति॥ ७॥ इतिज्ञप्तिप्रामाण्यप्रसंगादाह। उत्पत्तौ चेति। अत्रज्ञानसामग्रीमात्र प्रमातं ८ ॥१६॥
प्रयोज्यंनवेतिविप्रतिपत्तिरित्याहुः॥ स्वतइत्यस्यविवरणं ज्ञानेति। विपक्षेबाधकंतदेवमाह। तदन्यत्वइति। यद्यपिअत्रयथार्थत्वेवैयधिकर
ण्यं तथापिप्रमात्वेवहितानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वेतिः स्यात्तस्यप्रमात्वेनिःस्यात्। अप्रमात्ववदित्यापादनीयेअप्रमायादोषजन्यत्वाह
ष्टांतस्यापादकासिद्धिरित्याह। ज्ञानेति। तदीति। यथायदसामग्र्यानीलानुप्रवेशात्तस्यभानीयरविशेषः॥ एवंप्रमासामग्र्यांदोषा
नुप्रवेशात्तस्यप्रमानाप्रमाप्रमाविशेषःस्यात्। अन्यथातानविशेषोपिनस्यादित्यर्थः। तदस्यः प्रत्यावतिष्ठतेअग्रयति। तथाच
पूर्णान्वयेव्यतिरेकानुविधानाभावात्। गुणदोषौनप्रमाप्रमाहेतूइतिभावः। तयोरिति। प्रमाप्र [illegible] वत्तेरितिभावः। नम
योरित्यर्थः। तत्सामग्रीविशेषसामग्री। सामान्यसामग्रीजन्यैवेतिशेषः। अन्यथाविशेषवैयर्थ्यं हेतुसामान्यकार्यत्वित्यापत्तेरितिभावः॥
ननुसामग्र्याः कार्यनियतत्वात्सामान्यसामग्रीसत्वेसामान्यकार्योत्पत्तिव्रत्तस्यापिनिवारयितुमशक्यत्वात्तस्याह। तांविने

२१

त्ति। तथाचानुगतात् भावस्य प्रमात्वानुभावसंपादकनहाराप्रमात्वाभावप्रयोजकतया गुणादेः प्रमाविशेषप्रयोजकत्वमस्त्येवेति भावः। अन्यथेति। नित्यप्रमात्वावच्छे-
त्वदुक्तरीत्यानुगतप्राप्तिकारणविशेषस्याप्ययोगस्तत्र व्यतिरेकानुविधायित्वाभावात् इति भावः। भेदो व्यक्तिभेदः। वैधर्म्यं वैजात्यं। अन्यथेति। तथा च प्रमा-
त्वावच्छिन्ने नुगतो गुणो हेतुरिति भावः। उपाधित्वेनेत्यपि ... त्वं। नित्यवृत्तित्वेनेत्यपि द्रष्टव्यं॥ कार्येति। अनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्ति-
त्वादित्यस्यार्थः॥ घटज्ञानत्वादाविति। नित्यज्ञानपदेन घटनित्यज्ञानत्वादाविति बोध्यं। बाधमुक्त्वा विरोधं हेत्वाभासमाह ज्ञानाजनकेति कश्चित्तु ज्ञानाजनक-
त्वेन यदनिमित्तं तज्जन्यत्वे साध्ये विवक्षिते विरोधात् प्रतिज्ञाविरोधादित्यर्थः। प्रमाया ज्ञानत्वेन तज्जनकजन्यताभ्युपगमावश्यंभावेन तद्विपरीताभ्युपगमा- मु
त्प्रतिज्ञाविरोधस्य वास्तूपगममादायेव प्रवृत्तेरित्याहुः। दृष्टांतोपि साध्यविकल इत्याह। अप्रमायामिति। अप्रमात्वासिद्धिमाह। व्यर्थेति। विशिष्यत
इति व्युत्पत्त्या विशेषणपदेन विशेष्याभिधानात् व्यर्थविशेष्यत्वादित्यर्थः। जन्यमात्र एव साध्यसत्वात् ... दोहेतुजन्यत्वस्यैव व्यापकत्वे साध्य-
व्यर्थविशेषणत्वं वा ... व्याप्यत्वादिति। अप्रमायां तु गुणाजन्यत्वान्निश्चयदशायां जन्यपदव्यावृत्त्यस्य घटज्ञानस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः।
वैदिकप्रमाहेतुगुणाश्रयत्वेनैव तत्प्रसिद्धेरिति भावः। ननु ज्ञानत्वावच्छिन्नसामग्र्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वं विवक्षितं येनेंद्रियादीनामसिद्धसाधनं स्यात् तत्राप्यनु-
ज्ञानत्वाप्रयोजकसामग्र्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वमित्यत आह विरोधाच्चेति। सामग्रीद्वयमिति। तथा च न विरोध इति भावः। अप्रमाया इति। ज्ञानत्वप्रयोज-
कज्ञानसामग्रीजन्यत्वाभावादित्यर्थः। हेत्वसिद्धेः ज्ञानत्वहेतोरप्रसिद्धेरित्यर्थः। तथा च तत्तद्यक्तित्वं सतः सर्वस्य सत्त्वस्य हेतुत्वघटितं तत्तद्धेतुप्रतियोगिकार्य-
तावच्छेदकमित्यर्थः। तेन प्रमेयत्वादेर्न दंडादिजन्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति ध्येयं। ज्ञानत्वं च तथेति। ज्ञानत्वमप्यस्य यो यावान् असन् तावतः सर्वसो
वसत्त्वं मनःप्रभृत्यधीनमपि तत्तत्कार्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वं न वस्तुवेत्यर्थः। असत इति। यद्धर्माश्रयस्य सर्वस्य सत्त्वं यद्धेत्वधीनं तत्तत्कार्यतावच्छे-
दकमित्येवास्तु न त्वसत इति गौरवात्। एवं च न ज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकमिति भावः। व्योमादीति। व्योमादिसाधारणं सत्त्वमुत्पत्तिमित्त्वं
ति मानत्वमात्रं तस्य हेतुत्वे नियम्यत्वात्। हेतुनियम्यत्वं हेत्वधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणमात्रवृत्तित्वं न चोत्पत्तिमत्त्वसत्त्वेन तथात्वं
साध्यस्याप्रसिद्धिरिति भावः। ज्ञानत्वस्य नित्यवृत्तित्वेपि कार्यतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशंकते। अन्यथेति। यद्धर्माश्रयस्या ५

॥मञ्जू॥ तरेपि पटादिसत्वस्य संभवात्। तथा चासत इति विशेषणोनासतां सत्वमुत्पत्तिर्लभ्यते। तेन यत्किंचिदाश्रयस्य सर्वाऽनुत्पत्तिर्यद्वन्तु नियमेनोत्पन्नत्वात्पर्य
।नन्वेवं घटत्वादिसमनियतेकं त्रुटीवत्वादावतिव्याप्तिरिति चेत् न। लघुत्वेन धर्मविशेषणादित्याहुः। नन्वेवमीश्वरादिजन्यतावच्छेदकं जन्य
॥१५॥ त्वेन स्यात्तस्य तत्वादेरेव लघुत्वेन तथात्वसंभवादिति चेत् न। एतन्मतदृष्टापत्तेः। ज्ञानत्वव न्नित्यवृत्तेरपि तस्य तथात्वाविरोधात्। यदितित
थाच हेत्वधीनपदस्यार्थान्तरपरिकल्प्यासत इति विशेषणं गौरवकरमिति भावः। न चैवमपि नित्ययत्वाभाववति प्रसंगः। बाधकाभावे स
15 तीत्यनेन विशेषणात्। तदर्थस्त्वग्रे वक्ष्यते। अनित्येति। यद्यपि मीमांसकमते ज्ञानत्वमपि कार्यतावच्छेदकं तथापि न्यायमते नास्याभि
धानमिति मंतव्यं। सिद्धसाधनमिति। यद्यपि ज्ञानत्वगर्भपक्षमसाध्योपि तत्पत्तथापि दोषान्तरस्योद्भटतयैव तद्रूपेतिते। प्रमात्वमिति।
यद्यपि कार्यतावच्छेदकमित्येतावतैव गुणसिद्धस्तथापि शरीरादिनिष्ठकारणतानिरूपितयौगिककार्यतावच्छेदकेनार्थान्तरवारणाय वि
शिष्टसाध्यमनुपात्तमिति केचित्। वस्तुतः प्रमात्वप्रविष्टज्ञानत्वस्यैव लाघवेन तदकात्वमिति बाधादेवनार्थान्तरं स्तुतस्तदुद्देश्यपासिद्धये वि ॥१५॥
शिष्टसाध्यमनुपात्तं। अत एव सिद्धान्ते अविशिष्टमपि साध्यमस्त्वेवेति भावः। ज्ञानत्वसाक्षात्त्वादिति। अत्र वैशेषिकोक्तं ज्ञानसाक्षात्त्वादिभाज
कोपाधित्वादित्यत्र समुदायस्य तात्पर्यं। विद्याविद्यादेतितत्र प्रथमविनाशात्। एवं च ज्ञानत्वव्याप्यज्ञानभिन्नभिन्नत्वादिव्याप्यत्वेन प्र
मात्वस्यनासिद्ध्यादिरितिध्येयं। प्रमात्वस्येति। तथा च बाध इति भावः। एतद्धेतुपलक्षणं। ज्ञानत्वस्यनित्यपद इति तयाकार्यतानवच्छेदकत्वे
न साध्याप्रसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं। तथेति। कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अनित्यप्रमेति। इंद्रियादिकं च तद्गुणपदेहेतुरिति भावः। न च प्रागभा
ववाज्ञि विशेषेणार्थान्तरं। भावत्वेन विशेषणादित्याहुः। ननु विषयत्वातिरिक्तेन रूपेण हेतुताविवक्षितेत्यत आह। शरीरेति। ननु प्रमाप
देन सर्वांशे प्रमा विवक्षितेति नोक्तदोष इत्यत आह। कारणेति। तर्कमाह। यदीति। न चेश्वरज्ञाने व्यभिचार इति चेत् न। अजन्यत्वेन विशे
षणादित्येके। अप्रमाविजातीयकार्यं न स्यादित्यर्थ इत्यपरे। वस्तुतस्तु प्रमानस्यादित्यापादनीयं। ईश्वरज्ञानं तु प्रमाप्रमावहिर्भूत

मेवेति मतेनास्या भिचारानुमितिः। अप्रमाव्यावर्तेपीति। संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन जनकत्वादिंद्रियमपि द्रव्यं त घेति। नन्वन्यत्वेनैव सिद्धसाधनमिति भावः। तर्केपीति। स
अपि: सत्कुच्छये तथा च तर्कानुमाने च व्यभिचारक इत्यर्थः। प्रमाप्रमान्यतरत्वादिति। न चेश्वरप्रमायां व्यभिचार इति वाच्यं। जन्यत्वेन प्रमाविशेषणात्। ईश्वरज्ञानं प्रमावृत्ति स्वं नभिन्नमिति मते
नोक्तत्वात्॥ विशिष्याह। वा नुमेति। स्वविरोधीति। अत्रानुभवग्रहणं स्वविरोधिस्मृतिप्रतिबंधकानुभवमात्रग्रहीजन्यत्वेनासिद्ध साध्यकतावारणाय। स्वपदं समभिव्याहृतपरोक्षे
तावप्यनुभवपदं स्मृतावेव व्यभिचारवारणाय निर्विकल्पके च व्यभिचारवारणाय सप्रकारकत्वं हेतुविशेषणमिति केचिदाहुः। तद्दूषं निराकरोति। दूरादिति। तद्दूषणं तेषा
ध्यैवेकल्पं निराकरोति। अप्रमायामिति। नन्वेवमनुगतहेत्वभावात्केद इत्यस्वरसादाह। किंचेति। यत्र तत्संभवः तत्र बाधकाभावादसौ सेध्या। अत्रतु तदसंभव इति भावः। न
हि गुणत्वदोषत्वजात्यवच्छेदेन तत्र तु मयत्वेनुत्वं तद्दूनावादित्यर्थः। जातिसंकरादिति भावः। ननु तादृशजात्यभावेपि उपाधिनैव प्रमाजनकत्वादि नातन्हेतुत्वमस्त्वित्यत
आह। प्रमेति। आत्मसत्त्वमिति। आत्मादावतिव्याप्तिः। एतद्वोपलक्षणं। आत्माश्रयात्वदेव तन्तु जनकतावच्छेदकमित्यपि बोध्यं। तन्मात्रेति। स्वध्वंसादिकं प्रत्यपि जनक
त्वादिति भावः। ननु प्रमामात्रेनुगतगुणाभावेपि यथार्थपरामर्शत्वादिकमप्यनुमित्यादावनुगतमस्ति तावतापि गुणसिद्धिरस्त्विति चेन्न। यथाप्रमा
मात्रे नुगतगुणाभावेपि नाकस्मिकत्वं तथोक्तं स्यात्पीत्याशपात्। प्रतिबंधेर्मुखेन समाधातुं भ्रमिकामास्वयति मिति। यथा यत्व्यादिवारितं त
दस्य प्रतिनायमनुयोगः। तथापि दोषहेतुत्ववारणे मीमांसकप्रत्नोवेति ध्येयं। पित्तादेरन्वयाद्यनुविधानात्तद्धेतुत्वं लभ्यमो वक्ष्यते तस्य हेतुत्वं प्र
साध्य एकदातरस्य मीमांसकैपृत्तीवोक्तमित्यन्यो। तहीति। तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाशोणहरीनेन प्रतिबंधरिनुत्तरमिति निरस्तं वेध्यं
पित्तादभावादिति। न च न्यायनये गुणहेतुत्वस्याव्यर्थकत्वात्तैनैवान्यथा सिद्धो पित्ताद्यभावस्य हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं। भूयोवयवेंद्रियसंनिकर्षस्यैव
पीतसत्वे शंखादौ प्रमानन्नवतीति किं तु पीतधर्मिता तस्याप्यपेक्षत्वात्। न च तस्मात्प्रवृत्तत्वेति बंधकेति वाच्यं। धर्मितानकालेन तत्सामग्र्यभावेपि स्यु
त्यप्रमानुपपत्तेः। ननु व्याप्तिविशेषस्यैव हेतुत्वमित्यत आह। अपि चेति। नवा दोषे वेति। हेतुहेतुमद्भाव इति शेषः। व्यभिचारादिति। तत्तद्वीजव्यक्ते
स्तत्तद्वीजव्यक्तित्वेनैव तत्तदंकुरं प्रतिप्रयोजकत्वेंकुरजातीयं प्रति बीजजातीयस्यैव बीजत्वेनापि प्रयोजकत्वया बीजत्वस्याप्युपस्करणीयत्वात्। वृंते विनापि कु

तत्प्रयुक्तविशेषाङ्कुरव्याप्तिविशेषस्योत्पादप्रसंगेन व्यभिचारप्रसंगात्स्यापि॥ अन्यत्रसंगाच्चेत्। बीजे सत्यपि वीजत्वव्याप्तिव्यह्वीजव्याङ्कुरोत्पत्तेरहेतुत्वापत्तेस्तस्य
क्रिमत्वमात्रस्य। तयाप्याविशेषास्त्वाद्यपि॥ अनुगतमिति। यथा चैतन्नथाप्येकत्वाद्यते। घटज्ञानजायमिति। अत्र यद्यपि घटज्ञाने घटेन्द्रियसन्निकर्षो निमित्तत्वेन हे
म कु तुः किंतु विषयेन्द्रियसन्निकर्षत्वेनैव तथापि तद्विजातीयघटज्ञानं तत्र घटेन्द्रियसन्निकर्षो विजातीयो न वतो वेति न दोष इति भावः। स्वविरोध्यनुभवेति। अत्र
जातीयपदस्मार्थान्तरनिरासाय अप्रमाप्रतिबन्धकत्वव्याप्तिविशेषस्यानुकूलत्वेपि प्रतिबन्धकजातीयत्वाभावेनान्यनिकृष्टसाधनमित्याहुः। घटादौ स्वावि
॥१६॥ रोध्यनुभवाप्रमितैव व्याप्यतामिति स्यादित्यत आह। अनुभवेति। नित्यप्रमात्वमिति। नन्वत्रापक्षे साध्यसिद्धिं विना बाधकं विनेत्यसिद्धं तत्र दोषवतो वच्या
तुस्येवगमकत्वे शेषवैयर्थ्यापत्तिरिति चेत्॥ ॥मेवाहुः॥ अवच्छेदकं तत्र दोषपदकार्ये नाधिकरणवृत्तित्वरूपबाधकाभावे सति स्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वरण
16 सं भवस्य बाधकाभावे सति कार्यमात्रवृत्तित्वाद्यप्युपेः। तथा च सत्यत्ते नाविशेषणाद्यपेनीलघटत्वे पदानित्यतानत्वादौ चव्यभिचारेनिरस्तेज्ञानत्वादौ व्य
भिचारवारणायाग्रिमपदं॥ एवमपि बाधकान्तरेण कस्यचित्कार्यतानवच्छेदकतया परिशिष्टाभि चारशंकान्तरा तदभावेनापि हेतुर्विशेष्यः। ननु बाधकसामा
न्याभावो हेतुविशेषणं येनोवरोध्यवैयर्थ्यं स्यादिति तद्ध्येयं। नन्वेवमपि ज्ञानत्वादौ नित्यवृत्तितया स्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणासंभवात्पूर्वप्र ॥१६॥
तीकेनैव व्यभिचारवारणाच्छेषवैयर्थ्यमेवस्यामेवेति चेत् न। स्वावच्छिन्नकार्यमात्रवृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणासंभवस्य विवक्षितत्वात्। स्वावच्छि
व ५ न्नकार्यमिसमवायित्वानंतद्वित्त्वकार्यताप्रतियोगिकारणासंभवे स्वस्तित्वात्। आत्ममनोयोगादेस्ताहृशकारणस्य संभवादिति। न नु तथाप्यत्रैव बाधः। अनित्यप्र
मात्वादितदाकार्यतावच्छेदकं स्यादिति तदवच्छेदककार्यताप्रतियोगिककारणातावच्छेदकं किंचिदकं स्यात्तात्नचतदृष्टि। तत्र दुःखोत्पतुगुणत्वस्यैकस्यत
थाभूतस्याभावात्। तथा च हेतोर्विशेषणासिद्धिरिति। एवं च दोषत्वस्यापि तथाभूतस्याभावात्प्रमात्वमपि न कार्यतावच्छेदकमिति दृष्टान्तोपि साध्य
विकल इति चेत्॥ ॥अत्र वदन्ति। एकमनुगतं नास्त्येव। तथा चेत्थमनुमानं। अनित्यप्रमात्वं स्वाधिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रयोजकप्रमात्रवृत्ति।
स्वाधिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयप्रमात्वानुत्पादककार्यमात्रवृत्तित्वे सैवातः। अप्रमात्ववदित्यवतारतयोजिता। तन्न॥
संदिग्धासिद्धेः॥ तत्र बाधकान्तरात्सत्वादाहुः॥ ॥४॥ यत्तु विशेषणावृत्ति विशेषणाज्ञानत्वमनुगततत्तद्धेतुतावच्छेदकं। न चात्र मानाभावः। अन्यथा विशिष्ट

यत्तु घटत्वमात्राभ्यां बाधासिद्धेः साधनयोः उद्दृष्टासिद्धाः साध्येमात्रपदहरमीलघटत्वेषा।
हेतौ॰ प्रमात्रपदं हेतौ ४ स्वरूपासिद्धिः पावलेयांततोप मात्रपदं

दवके ५

ज्ञाने नैव सामान्यो विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया विशेषयोरपि हेतुहेतुमद्भावावश्यंभावात्। यत्सामान्ययोः यत्सामान्याभितिन्यायात्। न चा
भाववत्त्वस्य पूर्वानुपस्थित्या तस्यैव प्रकारत्वानुपगमे नतादृशिष्टाभाववृत्त्या तेव्यभिचार इति वाच्यं। सामान्यापेरप्ययं हेतुहेतुमद्भावानापत्तेरि
तियथाश्रुतएववृत्तिः साधुरिति। तन्न। लौहित्यस्य रिक्तत्या ऋत्यौहित्यसाक्षात्संबंधविषयके भ्रमे तत्र प्यव्यभिचारात्। लौहित्यरूपविशेष
णस्य परंपरासंबंधेन विशेष्यावृत्तित्वात्। न च तत्संबंधविषयकप्रमायां तत्संबंधेन विशेष्यावृत्तिपत विशेषणतावत्ज्ञानत्वेन हेतु
ते तैवाच्यं। एवं हि तत्संबंधविषयकतद्विशेषणताविशेष्यकप्रमात्वकार्यतावच्छेदकं तत्संबंधेन तद्विशेष्यावृत्तिविशेषणज्ञानत्वंका
रण नावच्छेदकं भिन्नानुगमे पर्यायं ते बाध एव किं च प्रतिबंधाप्रयुक्तत्वात् भ्रमाभावत्वविशिष्टप्रत्यक्षे तेव्यभिचार एव॥ अन्ये
तु साक्षात्प्रमायां याथार्थ्यं विशेषस्य वा कार्यस्य प्रमाहेतुरिति तन्मते प्रमासामान्येयथार्थप्रमासामान्यमीश्वरस्यैव गुणाः। य
दि शे[illegible]ध्योः कार्यकारणभाव इति न्यायादित्याहुः। तच्चिंत्यं। ग्राह्य प्रमामात्रस्यैतिप्रसक्तेः तथा यत्र यत्र याथार्थ्यं तत्र तत्प्रमाहेतुर्वाच्यः। तथा च तज्ज्ञानाप्रमायां
तत्तयायाथार्थ्यप्रमाहेतुरित्यननुगमात्। प्रमामात्रेनानुगतो गुण इत्याग्रिमग्रंथविरोधाच्च। भ्रमप्रमात्वदृष्ट्यैः तेसाध्यानैकत्यस्य तथा यानुद्वाराच्च। नचाप्रमात्व
पदेनतत्तद्प्रमात्वपरमितिवाच्यं। एवं प्रमात्वपदमपि तत्तत्प्रमात्वपरमेवास्तु किमननुगतगुणाग्रहेण। न चैवमननुगतस्य प्रमाहेतुत्वे इति पूर्वग्रंथ
विरोध इति वाच्यं। प्रत्यक्षादिप्रमायां भूयोवयवसंनिकर्षादेः प्रत्येकमननुगतस्यैव हेतुत्वमित्येवं परत्वेनाप्युपपत्तेः। तस्मादनित्यप्रमात्वपदेना
नित्यसाक्षात्कारप्रमात्वादिकमेवविवक्षितमित्येवतत्त्वमिति। केचित्तु यथायथं गुणत्वमननुगतं तत्प्रमात्वमपि। तथा च यदनित्यप्रमात्वं कार्यता पा ६
वच्छेदकं तत्र चादृष्टरूपोनुगतो गुण इत्याहुः। प्रत्येकेति। तथा चावच्छेदकांतरोपपन्नकार्यताधिकरणवृत्तित्वरूपबाधकस्य सत्त्वान्नात्रव्य
भिचार इति भावः। परानित्यज्ञानत्वादीति। परानित्यज्ञानत्वादेरखावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतासमव्याप्तरूपबाधकसत्त्वा
न्नव्यभिचार इत्यर्थः। अस्त्वेवेति। तथा च परानित्यज्ञानत्वादेरकार्यतावच्छेदकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्नव्यभिचार इत्यर्थः। एतच्चाभ्युपेत्योक्तं
वस्तुतो दृष्टस्य कोपि मात्रहेतुत्वेपि परानित्यज्ञानत्वादेस्त्रिरूपतत्कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः। अन्यथा प्रकृतानुमानेपि तेनैवार्थांतरं स्यात्। न च प्र
कृतानुमाने दोषाभावेनार्थांतरं गौरवात्। अनुगतस्य तस्याप्यभावाच्चेत्याहुः। अनित्येति। अनित्यज्ञानत्वभिन्नकार्यतावच्छेदकधर्मत्वादित्यर्थः॥

नत्वेनो
मन्यमतेतस्यपक्तेतरत्वपर्यवसानादनुपाधित्वं। मन्यमतेतस्यपक्तेतरत्वेपिवाधोन्नीतपाधित्वादिति भावः॥ भगवदिति। नच २
वाच्यं पक्षमात्रवृत्तीति। अत्र वाह्यत्वपदं संपातायातं। एवं रजतभ्रमादवन्नीत्यत्रापिरजतपदं तद्यैवेतिध्येयं। चाक्षुषप्रमात्वस्य नीलत्वरत्वव्याघसमाजमीहं मेचोपप
वावत्वे रूकलेसाधकंकिंत्यामितिमेचिदाहुः॥ तदिति। नैयायिकस्येत्यर्थः॥ तवतन्यप्रमामात्रेस्यपक्षत्वाद्दीपुरप्रमायाअपिव्याकर्ष्येणेनपक्षमात्रव्यावर्तमहत्वमावे म क्तु पु २
नपक्षेतरत्वाभावादितिभावः॥ ममवत्पक्षस्येति। नचैवन्मतेसपक्षत्वाभावः वाधोन्नीतेपक्षस्यैवसाध्यसपक्षत्वादितिभावः॥ उक्तमिमानैदोषाभावेनाधीतरस्यादितिशंके ते
तोनन्विति। एवं चनस्वतस्त्वहानिरित्याह। आगंतुकेति। असाधारणेत्यर्थः। मुरारिमतमाशंक्यनिराकरोति। यत्विति। प्रतिवंधापरिहरति। नेति। वेराग्यमाशंक्यते
॥२१॥ अयेति। ननुज्ञानेसद्दर्पविषयत्वनियमइत्तीववनास्ति। तथाचासदर्थमात्रविषयकज्ञानेसदर्थविषयत्वाभावः प्रयोजकः। संभवेदोवेत्यतआह। प्रमायाद्रितिस्य भा
सतत्वात्। तेनैरात्मारूयात्याद्यरूयातोधर्मीदः स्वतएवमानादसत्त्वविषयत्वं। तन्नमसिद्धमितिभावः॥ हेतुभावादिति॥ असदर्थविषयकारणाभावरूपहेतुभावा
तरकवस्य वात। भावेवासदर्थविषयतेवनत्रनस्यादितिदोषाभावोव्यभिचारीतिभावः॥ व्यभिचारमुद्धरति। सदर्थमात्रेति। प्रतिवंदिमाह। नहीति। कविरिति॥ ॥२१॥
धर्मीर्मयोरोषः स नधर्मीदोषाभावासत्वेपिधर्मीदोषाभावात्सत्यत्वेस्यादेवेतिभावः॥ नाविति। गुणान्तरभावात्वित्यर्थः। व्यभिचारोद्धारायपितादेः स्वप्र
माप्रति दोषाभावत्वेसाधयितुमाह। अयेत्यादि। कश्चिद्दोषदत्तो नोपसंभवासूलेति। स्वप्रमायामपिहेतुत्वेनअमाहेतुत्वासंभवादित्यर्थः। अत्राप्नेति। दोष
त्वेज्ञातेदोषाभावत्वेनप्रमाहेतुत्वग्रहः। तत्ग्रहेचततद्धितत्वदोषत्वग्रहइत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः। अप्रत्यक्षेति। धारावाहिकपरामर्शेतरत्वप्रत्यक्षप्रति
बंधकस्येत्यर्थः॥ तस्मादिति॥ अन्यथागतिकत्वात्। ननु मेनैवकश्चिद्दोषः। कचिदप्रमाणांकश्चिद्दोषत्वाभावः कदाचित्प्रमायांहेतुत्वेऽच्यइतिभावः॥ स्या
देतदिति। अत्रप्रमाणिनिश्चयस्पष्टीकृतः। प्रमात्वेनकत्वमात्रस्यवक्तामारानन्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वादित्याहुः॥ प्रमामकुर्वतिज्ञानहेतुस्तोमेमंडूकवसा
षा४ जनसमदोषाभावेवंशाद्रमेतिस्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वादित्याहुः॥ प्रमात्वकेदर्शनायतदुक्तमित्यर्थः॥ ननुमंडूकवसाद्यपदोषसत्वेपित्वचावंश
प्रमोत्पत्तेर्नदोषाभावः प्रमाहेतुस्तत्रैवव्यभिचारादित्यतआह। मंडूकवसेति। प्रमाप्रतिदोषाभावस्यव्यभिचाराशांकेतावगोरवमिति। तदसत्त्वरीति॥
विशेषदर्शनामत्वेगौरवमितिप्रमाभिदेरित्यर्थः॥ मोप्रमात्वेव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतोऽप्यतंगुणात्वेअस्यचभ्रमप्रमासा
धारणतावदेवसावृत्तिवैशवसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नेहेतुतानतयात्वभित्यादितावदेवोति। व्यभिचारवारणायतावद्वृत्तीति विशेषणंतुवाच्या
वरूपवमित्याह॥ नवापीति। यद्यपितावद्वृत्तिप्रमात्वस्य। प्रमात्वव्याप्यत्वान्तरवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतोऽपयत्वाद्दृश्यगुणत्वेभक्त्ये
वतयापितादृशसाक्षात्कारमात्रप्रत्येवोन्वयव्यतिरेकाचुविधायित्वानुपपत्तेः दृशसाक्षात्कारत्वहेतुताकछेदकमितिभावः॥ नचतावद्वृत्ति

स्मा

यो गुणत्वाव्याप्यजातिमत्त्वात् अभिचार इति वाच्यं तावद्रूपवत्त्वविशेषसमानाधिकरणविषयकदेशमात्ता मारे सन्नानीप संयोगस्यहे
स्थूलत्वस्य वस्त्वविशेषके शेषायमिति मुमसे भवादु भिचार इति वाच्यं तावद्रूपवत्त्वविशेषसमानाधिकरणविषयकदेशमात्ताकारे सजातीयसंयोगस्यहे
तुल्यमित्युर्थीता पदार्थान्तरस्वरसारेवाह॥ नत्वापीति भाववत्त्वेनेति पदार्थविभावत्वमतिप्रसक्तेन यापि भावत्वं भावधर्मो विशेषदर्शनेत्वमिति भावः॥
ननु विशेषादर्शनाभावो विशेषदर्शनत्वेनैव हेतुः ननु तदभावत्वेन गौरवात् तत्तथा चस्तिद्धं तस्यानुगतत्वमित्याशङ्कते राहे॥ किं चेति॥ न चाविशे
षादर्शनस्य तत्र दोषत्वमिति पूर्वेयं च विरोध इति वाच्यं। मतान्तराभिप्रायेणोक्तत्वात्। एतस्मात् दृष्टविशेषस्यालङ्घ्य शक्तिकस्य तत्र दोष
त्वं संस्कारविशेषस्य वक्ताहुः॥ ॥ अन्यथेति विद्यायुक्तत्वेऽनुमोत्कर्षदर्शनाच्छेषामवश्यं हेतुत्वमिति भावः॥ यत्तु अन्यथा पूर्वं विप्रतीतत्वव्याप्यधर्मरव
त्वादि विशेषदर्शने सति प्रत्यक्षत्वापत्तेव शान्तीतः शंखस्याप्रमाणस्यात्यादिरिति। नन्वात्रापि विशेषादर्शनविविशेषस्य तत्र हेतुत्वात्
त मतापाटीति॥ तत्त्वायी विशेषेत तत्कारणकस्य हेतुत्वमिति भावः॥ अन्यथापि तिरोहित स्यस्यतात्पर्यमबुद्धा शंकते। सत्वेति। तात्पर्येसुरयति। पित्तादी
ति गन्धोर्यो किं चेति। तथा चोपनायेभावएवतत्र हेतुरिति भावः॥ नत्वेति। विशेषदर्शनस्य हेतुत्वापत्तेर्भ्रमनवस्थानादित्यर्थः। अदोषवे
अप्रमासाधारणकारणस्य दोषत्वादित्यर्थः। यद्यपि प्रमांशे परेणापि दोषजन्यत्वानंगीकारादाशंके पमनुपपन्ना तथापि भ्रमसाधा
रणदोषजन्यत्वात्प्रमायां न पर तत्त्वमित्याभिमानेनाशंकेयमिति ध्येयं। नन्वेवं सति तत्प्रयोजकेन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वाद्भ्रमस्य तावे
नत्याद्रित्याह तन्त्राह। अप्रमासात्कारित्वे चेति। एवं दिन्द्रियसन्निकर्षस्य तत्प्रयोजकत्वे गौरवमिति भावः॥ ननु विषयस्य तद्दजन्यत्वेपि तत्त्वदेषत्वाव
देनतज्जन्यत्वस्यादित्यत्राह। अप्रमांशे चेति। तत्र मते स्वप्नकाशादंशविहायदंशेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वं तदंश एव साक्षात्त्वं। अत एव प्रत्यभिज्ञायामेकांशेसाक्षा
त्वे भ्रमपरांशे स्मरणत्वं न्यायनये च भ्रमस्य विशेष्यांशे स्मरणरूपसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रमात्वं स्यादिति दूषणं बोध्यं। तद्वैतुकइति। दोषस्य साक्षात्त्वेहेतुत्वे भ्रमानु
मितेरपि साक्षात्त्वापत्तिरित्यर्थः। तत्र दोषत्वस्य तथात्वे ननुगम इति भावः॥ ॥ किंतु तत्प्रमायामिति॥ ननु तथाप्यननुगम एव। भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षस्य
प्रत्यक्षप्रमामात्रे हेतुत्वात्। तेनचित्रापि शब्दात्मादि प्रत्यक्षप्रमादर्शनात्। नापि पर्याप्तिलिंगपरामर्शोनुमितप्रमामात्रे। गंधप्रागभावावच्छिन्नघटप
क्षकगंधानुमितेर्बाधानवतारदशायत्राप्यो: प्रमात्वापत्तेः। सादृश्यधीस्तुवैधर्म्योपमितावेवनास्ति। प्रमुक वाक्यादिवाक्यजप्रमायां वाक्यार्थतानं च

व्यभिचारि। न चेश्वरीयं तत्तत्रापि संभवतीति वाच्यं। अन्योन्याश्रयात्। प्रमायाः गुणजन्यत्वे सिद्धे वैदिकप्रमाहेतुवाक्यार्थज्ञानरूपगुणस्याश्रय
भक्त त्वेनेश्वरसिद्धिः तत्सिद्धौ च तदीयवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् शुकादिवाक्ये व्यभिचाराभावेन प्रमायाः गुणजन्यत्वसिद्धिरिति॥ अत्राहुः॥
यथार्थप्रमामात्रे नानुगतो गुणस्तथापि प्रत्यक्षप्रमामात्रेऽपि किंतु स्वस्वव्याप्यविशेषगुणादि प्रत्यक्षप्रमामात्रे सहेतुः। तावतापि गुणहेतु
४ त्वसिद्धेः। न च प्रत्यक्षे च तत्तत्प्रमा चक्षुरादिवैन्द्रियसन्निकर्षो विशेषः सामग्रीति नातिप्रसंगः। ननु स्त्रीसत्वात् दोषाभावस्य हेतुत्वं स्यात् गु
॥२॥ णसत्वेपि तस्यावश्यकत्वात्। अत एव भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षसत्वे तदभावेपि शंखेन पीतत्वप्रमेति चेत् न। तदुक्तं बलप्रमोत्क
र्षात्। उक्तप्रत्यक्षप्रमादिविषयस्यैवानुगतत्वेत्याहुः। एवं चात्मादिधर्मिकप्रमायामन्यत्रापि यथार्थगुणत्वेन वाच्यं। यथापीतिं
गत्वानपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यवत्ता पक्षे लिंगज्ञानं विवक्षितं। तस्य च गंधप्रागभावावच्छिन्नपक्षके
गंधानुमितावभावाद्दोषः। वस्तुतस्तु बाधितत्वप्रमातद्गुण इति बाधग्रंथे व्यक्तं। प्रकृतं। तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य
प्या ८ कप्रमायां पक्षीयपरामर्शो गुण इत्याहुः। सादृश्यदर्शनं च सप्रतियोगिकधर्मपरं। सादृश्यगताभीतिदेशवाक्यपूर्वकोपमितिप्रमा ॥२॥
यां सादृश्यपर्याप्तिज्ञानं गुण इत्याहुः। शुकादिवाक्यजप्रमायां ईश्वरीयप्रमामादायैव व्यभिचारः। न चैवमन्योन्याश्र
प्या ९ य इति वाच्यं। एवं हि घटादौ व्यभिचाराभावात्कर्तृकार्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावो न गृह्येत। ईश्वरमादाय व्यभिचाराद्धेरन्योन्या
श्रयप्रसंगात्। यदि च कर्तृविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृकार्यसामान्ययोः कार्यकारणभावावधा
रणान्नोक्तदोषस्तदा शाब्दप्रमाविशेषवाक्यार्थप्रमाविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सामान्ययोः कार्यकारणभावावधारणान्नो
क्तदोष इति तुल्यं। वस्तुतो यथार्थप्रमाविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सामान्ययोर्यथार्थज्ञानमेव तत्र गुण इत्यग्रे ग्रंथकार एव वक्ष्यति। ...
प्रत्यक्षप्रमात्वमनुमितिप्रमात्वं वा नैकमनुगतं। प्रत्यक्षत्वादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाननुगतत्वात्। तथा चात्रानुगतगुणचिंतापि नास्ति। किंतु यद्रजतत्वविशिष्टरजतप्रका
रकज्ञानत्वादिरूपं प्रत्येकमनुगतं तत्र चानुगतमहत्त्वं स्वरूपं वाच्यमन्यथा यथार्थगुणत्वेन बोध्यमित्याहुः॥ विशेषेति। व्याप्यदर्शनमित्यर्थः॥ ननु

ज्ञा।
तद्धेतोरेवेति न्याये न विशेषदर्शनं हेतुरेव तद्धेतुरिति व्यापकप्रत्यक्षमेव व्याप्यमपि विषयीकरोति। ननु व्यापकप्रत्यक्षात्पूर्वं व्याप्यविषयकं ज्ञानमित्याशंक
ते। नैव तावता व्यतिरेकादिति। विशेषदर्शनहेतुव्यतिरेकादेव प्रत्यक्षाभावोपपत्तेरित्यर्थः। अन्यापीति। विशेषदर्शनहेतुत्वं इत्यर्थः। ननु विशेषदर्शनहेतुरपि विशेष
दर्शनान्तरमेव तत्र चावविशेषदर्शनहेतुहेतुत्वानुपगमे विशेषदर्शनहेतुत्वैवानुपगतेत्यत आह तत्रापीति। अनवस्थाभिया विशेषदर्शनान्तरं न तद्धेतुरिति नो
न्यायेनो विशेषदर्शनहेतुत्वमित्यर्थः। एवमिति। व्याप्यदर्शनसामग्र्या जन्यत्वे प्रत्यक्षस्य व्याप्यविषयता नियमेनानुव्यवसायेन प्रामाण्यव्याप्यधर्मेऽपि नये
प्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः। यद्यपि व्याप्यवद्विषयकत्वानवगममात्रमनुव्यवसाये न शक्योपनयेत्तत्र न प्रामाण्यव्याप्यं यत्र प्रामाण्यव्याप्यं व्याप्यवद्दृश
ष्यकत्वं तत्रानुव्यवसायेन शक्योपनयेतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः। किंच विशेषदर्शनस्यापि प्रत्यक्षहेतुत्वे उक्तदोषतादवस्थ्यं। अनुमिताविव बाधकाभावेन
व्याप्यदर्शनोपनीतस्य व्याप्यस्य व्यापकप्रत्यक्षे विषयत्वनियमात् तथा व्याप्यानुगमेन विशेषदर्शनहेतूनां न हेतुत्वे इत्यनुपदं वक्ष्यमाणदूषणेना
त्यंपीति बोध्यं। ननु तथापि विशेषदर्शनं व्यापकप्रत्यक्षमात्रे कारणं वाच्यं। तथा च व्यभिचारात्र तस्य हेतुत्वमित्याशंकते। तथापीति। प्रत्यक्षवि
शेषे तस्य हेतुत्वं ब्रूमो न तु प्रत्यक्षमात्रे इति न व्यभिचार इत्याह। संशयेति। यद्यपि संशयोत्तरप्रत्यक्षमात्रेऽपि विशेषदर्शनं हेतुः अंधकारे घ न
टसंशयोत्तरप्रत्यक्षस्य तद्विनाप्यालोकसमवधानमात्रेणैवोपपत्तेः। तथापि यत्र विशेषादर्शनादिदोषाधीनः संशयः तदुत्तरप्रत्यक्षे त
स्य हेतुत्वमुक्तं स्थले च व्यंजकाभावाधीनः स इत्यर्थः। ननु संशये सति विशेषदर्शनविरहदशायां संशयानुत्तरप्रत्यक्षस्थले यत्र तत्सा
मग्रीसासीत्तनवा। न चेत्तर्हि तद्विरहादेव तत्रैव प्रत्यक्षानुत्पादोपपत्तौ नैव विशेषदर्शनविरहादिति न तत्र तस्य हेतुत्वं आद्ये प्रत्यक्षोत्पादप्रसंगो दुर्वा
र एवाश्रयतत्सामग्र्यां सत्यामपि संशयेन प्रतिबंधान्न तदुत्पादप्रसंग इति चेन्न। यतो हि संशयस्य प्रमाणमपरिपंथित्वात्। तत्पारिपंथ्ये च
ते स्मिन्सति विशेषदर्शनादपि प्रत्यक्षं न जायेतेति चेत्॥ ॥अत्र वदंति॥ यत्र संशयस्तत्र विशेषसंनिकर्षो रिक्तो विशेषदर्शनं विना प्रत्यक्ष
ते नजायेत स्मिन्सति उत्पद्यत एव। यत्र तु न संशयस्तत्र तेनैव नैव तत्तज्जायते इति प्रत्यक्षे विशेषदर्शनविरहो विशेष्यसंशयस्य प्रति
बंधकत्वं तादृशस्य प्रतिबंधकीभूतसंशयस्याविरहः प्रत्यक्षे विशेषदर्शनविरहे सर्वत्र कारणं संचाविशेषदर्शनसहकृतसंशये सतिव
ति३

शेषदर्शनविरहस्य विशेषणस्य विरहात् संशयविरहे विशेषादर्शने च सति विशेष्यविरहात् संशयविरहे विशेषदर्शने च सत्यपि तद्विरहात्
वैशिष्ट्यविशेषः। नन्वेवं विशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षे हेतुत्वं न स्यात्। विशिष्टाभावसंपादकत्वेनान्यथासिद्धत्वादिति चेत् न। अग्रे नन्वेवं तत्स्य
मकू तथात्वेऽपि विशेषणाज्ञानत्वेन हेतुता ता। एवं विपर्ययेऽपि विशेषदर्शनविरहे विशिष्टस्य च प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वमिति तस्मिन् सत्यपि विशेषदर्शनात् प्रत्यक्षं तज्ज्ञायत एव
तस्य च तत्र विशेषणाज्ञानत्वेनाप्युपयोगित्वात् कारणत्वं। नन्वेवमपि विशेषदर्शनस्य संशयाद्युत्तरप्रत्यक्षे तत्त्वेन न हेतुत्वं किंतु विशेषणाज्ञानत्वेनैवातथा
॥१९॥ च तस्य प्रमाया असाधारण्येन कारणत्वाभावात् गुणत्वं भिन्नमिति चेत् न। संशयाद्युत्तरप्रमायां प्रमारूपविशेषदर्शनस्य विशेषप्रमात्वेन रूपेण कारणत्वात्
तथैव गुणत्वात्। भ्रमस्थले विशेषदर्शनस्याप्रामाण्यात्। न च तत्रापि तस्य विशेषणाप्रमात्वेनैव कारणत्वं विशिष्टप्रमायां विशेषणज्ञानस्य तद्येनकारणा ॥१९॥
१ त्वादिति वाच्यं। विशेषणज्ञानस्य प्रमात्वेऽपि विशिष्टज्ञानप्रमात्वानियमादिति। अत्रेदं चिंत्यं। संशयस्थले विशेषदर्शनविरहसहकृतसंशये न प्रतिबं
धाद्युत्पत्तौ दृष्टत्वात् संशयोत्पत्तिकाले प्रत्यक्षानापत्तिः। न च संशयसामग्र्याः प्रतिबंधात्तथा यत्तन्नोपत्र प्रतिबंधकमिति न्यायेन। प्रतिबंधकाभाव
स्य कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वाद्वेति वाच्यं। एवमपि धर्मिज्ञानकाले दैवात् पुरुषत्वादिज्ञानवतः पुरुषत्वादिनिश्चयापत्तेः। संशयस्य तत्सामग्र्या वा तत्
हानीसंभावात्। ननु दोषस्य प्रतिबंधकत्वान्न तदापत्तिरिति चेत् हे तेवं ग्रावरणपक्षत्वात् संशयकालेऽपि तत एव दोषात् प्रत्यक्षानुत्पत्तिरस्तु। किं
संशयस्य प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेनेति। विशेषदर्शने सति विशेषादर्शनरूपदोषविरहान्निश्चयोत्पत्तिः। ननु निरुक्तविशिष्टाभावस्य न प्रत्यक्षे हेतु
त्वं मानाभावात्। नन्वेवं विशेषादर्शनरूपदोषसत्वे संशयानुत्तरपुरुषप्रत्यक्षमपि न स्यादिति चेत् न॥ फलबलेन तस्य क्वचिद्दोषत्वकल्पनात्। न
नूक्तपुरुषाद्यभिचारसंशयस्याप्यप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वं न स्यात्। ग्राह्यसंशयत्वादिति चेत् न। व्यभिचारसंशये सति विशेषदर्शनं विना न व्या
प्तिग्रह इति तत्त्वात् तस्य प्रतिबंधकत्वोक्तिः पारिभाषिकी। ननु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन स्यादिति॥ ननूक्तरूपप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं व्याप्यवत्त्वदर्श
नमेव वाच्यं। तथा च व्याप्यवत्त्वपुरोवर्तिनि सध्याप्युत्साभावावगतौ संशये निवृत्तेऽपि पुरुषप्रत्यक्षं न स्यात्। तद्धेस्थानविशेषदर्शनात् तन्निवृत्तौ
तन्न स्यादिति चेत् न। संशयविरोधिदर्शनत्वेन तस्य हेतुत्वात्॥ ॥ तद्दर्शने तु वेति। परे त्वेवं व्याप्यदर्शनहेतुत्वे नैतूक्तानमप्यनुगमतया पित्वा

घटाद्याप्यदर्शनत्वेनैव हेतुत्वं न तु व्याप्यदर्शनहेतुत्वेन गौरवादिति भावः। अन्यत्रेति। विषयभेदस्येत्यर्थः। अत्रेति समानविषयेतु मिमांसाविरहस्तत्व
तप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधिकेति भावः। यत्तु एतन्नाविरहादत्रेनानुमितिरिति तत्रबाधकमनुमितेत्वेनहेत्वाभावाख्यानावसरे वक्ष्यामः। अत एवोत। क्वचि
तज्ज्ञानेविशेषदर्शनस्यजनकत्वाद्रष्टव्यम्। ज्ञानबाधकमित्ताविशेषदर्शनजन्यत्वेनप्रतीतेयद्भवतितदेवस्वरूपस्यबाधकं भवतीत्यर्थः। अत्रवि
शेषदर्शनजन्यंबाधकमित्येववक्तव्येऽतीतत्वेनज्ञातंतयेत्यभिधानेऽस्याद्रष्टस्यबाधकत्वेनुभावः। प्रमाणेतिमिति द्रष्टितो। ननु तत्त्वेनेवज्ञातस्य तत्त्वं।
बाधकत्वेहि ज्ञानस्याबाध्यज्ञानोपदर्शितार्थोत्तेव न तयोत्याद्वेन तत्पुवर्त्तनीयव्यवहारविपरीतव्यवहारप्रवर्त्तनसामर्थ्यमेवा तच्चाविशेषदर्शन
जन्यत्वेपिज्ञानस्यस्वरूपसत एवभवतीति ननु तस्य तत्त्वेन ज्ञानमप्यपेक्षितेमानाभावात् गौरवाता। तत्त्वेनाज्ञातस्यकोचिरबाधकत्वापाताश्रेत्याहुः॥
न्वयव्यभिचारमाह। किं चेति। एवं चेति। वाक्यार्थज्ञानं विनापि तत्त्वदृष्टान्तादेवोच्चरितमित्यर्थः। प्रमाणेति। वचनवाक्यार्थज्ञानं नैवेत्यर्थः॥
वक्तृज्ञानेति। अत्रवाक्यार्थो न प्रकृतेन वाक्यार्थः किंतु संसर्गमात्रंघटपदार्थसंसर्गभ्रमविषयसंसर्गवाच्य एवात्यंशाब्दो न प्रमाणमिति न तत्रतद्गुणापेक्षेति भावः
।नन्वत्रयत्र किंचित्वाक्यार्थोवाच्योयोग्यत्वानवाच्योऽतिप्रसंगात्तत्र चप्रकृतप्रयोगकारणीभूतवक्तृज्ञानविषयवाक्यार्थोवाच्योवाप्रकृतवाक्यार्थोवा
वासावाच्यात त्राद्येआह। घटवतीति। त्वयाबसमानविषयत्वेनाह। यघटसंसर्गधीरेवतत्रहेतुरिति नियतयोग्यतासत्वात्तत्प्रमाणमेवेतिभावः।
अन्त्येत्वाह। किंचेति। तथा च प्रामाण्यमस्यपदगुणामितिभावः। शाब्दप्रमायां(गु)। विशेषदर्शनेपीति। श्वेतत्वव्याप्यत्वेन शंखत्वदर्शनेपीत्यर्थः। यदि
शेषेति। भ्रमविरोधिविशेषदर्शनत्वेनहेतुत्वं। शंखत्वदर्शनं चेत्तथेति नतत्रश्वेतत्वप्रत्यक्षानुत्पादेप्यन्वयव्यभिचार इति भावः। ननु शंखत्वद
र्शनं कुतो न भ्रमविरोधीत्यत आह। उत्पन्नभ्रमे चेति। उत्पन्नविपरीतदर्शनमित्यर्थः। तेन श्वेतत्वव्याप्यशंखत्वप्रत्यक्षसत्वादपीतत्वानुमिति
सत्वाच्च नोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयं। केचित्तु आरोप्यकोटिसमानाधिकरणत्वेनानिश्चीयमानस्य विशेषस्य दर्शनं विरोधि शंखत्वं
चारोप्यपीतत्वकोटिसमानाधिकरणत्वेनैव निश्चीयत इति न तद्दर्शनं तद्विरोधीत्यर्थः। अन्ये तु यदि शेषादर्शनजन्यापीतभ्रमस्तद्विशेष
दर्शनं तत्तद्भ्रमोत्तरमुत्पद्यते हेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात्। पीतः शंख इति। भ्रमस्तु न शंखत्वविशेषादर्शनजन्यः। किंतु पित्तादि

जन्य एवातथात्वं न तत्र शंखत्वदर्शनादपीतत्वप्रत्ययत्वावकाशः। तत्र तस्याहेतुत्वादिति वदंति। नानुमित्यादिरिति। नानुमित्यादिप्रमेत्यर्थः। य
भक्त द्यपि परामर्शादेः विशेषस्य हेतुत्वे दिरूपसामान्यसामग्रीविरहादेव न तत्रानुमित्यादित्वं तथापि सामान्यकारणानां विशेषकारणत्वाविरोधात् यत्सामान्ये
यत्सामान्यं प्रयोजकं तेनैव विशेषस्य प्रयोजकत्वमिति न्यायेन प्रमानुमित्यादिविशेषे सत्यपरामर्शविशेषस्य हेतुत्वमिति भावः। वेदेति। तथाच
॥२०॥ नेष्टप्रसंग इति भावः। लाघवादिति। तथा प्रमात्वस्य लाघवेन प्रत्यक्षे हेतुतया नैकट्यार प्रत्यक्षप्रसंग इति भावः। अस्तु वेदे यथोप
गमवाद्यं वक्ता नो भ्रांत प्रतारक इत्याकारकप्रमायां भ्रमाप्रमावाजां व्यभिचाराद् हेतुत्वमेवेति ध्येयं। प्रमाणवत इति। वेदे यथाप्रमा वक्तृयथार्थगुण
१० जन्या शाब्दप्रमात्वादिति प्रमाणमत्रेति ध्येयं। ननु वाक्यप्रमाणस्य गौरवं पर्यायस्याहितत्वमाह। फलमुखत्वेति। गौरवं कल्पनाकालोपस्थि
तं गौरवं फलमुखं च गौरवमनुपस्थितमिति न पोषितं ततश्च तन्मूलं च प्रमाणमिति दृष्टान्ते दोषायेति भावः। स्वर्गादाविवेति। सुखत्वाव
च्छिन्ने शरीरस्यानन्यत्वकल्पने स्वर्गसुखोपशरीरकल्पनवदित्यर्थः। यथा स्वर्गोत्पादकमपूर्वं तत्सहकारि यत्तरं च प्रमाणमिति दृष्टा कल्प्यते तत
थेदं मोपकं विदाहुः यथाहुः। प्रमाणं कल्प्यदृष्टानि कल्पयानि सुबहून्यपीति। न च नित्यनिर्दोषत्वं विशिष्य शाब्दप्रमाप्रयोजकं तथा दर्शनादि ॥२०॥
त्याह। लौकिकेति। वक्तृस्यानित्यत्वेपि आनुपूर्वीघटिते लौकिकं वाक्यमनित्यं वेदे तन्मते आनुपूर्व्यपि नित्यैवेति लौकिक इत्युक्तं। ननु लौकिके वक्तृयोर्नि
र्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकं ननु नित्यत्वमपीत्याशंकते। अथेति। ननु वेदे प्रमाणाभावान्निर्दोषत्वमेव नास्ति कुतस्तस्य प्रामाण्यप्रयोजकमित्यत
आह। वेदे चेति। केचित्तु शाब्दप्रमाप्रयोजकज्ञानमुपपद्यते इति कृत्वा वधारणमस्याने इत्याहुः। अन्वयव्यभिचारमाह। किं चेति। एवं चेति। वाक्यार्थज्ञा
नं किंचापि तत्र दृष्ट्वाना देवोक्तिरिति मित्यर्थः। प्रमाणेति। वक्तृवाक्यार्थज्ञानपेत्वं नेत्यर्थः। वक्तृज्ञानेति। नाश्रवाक्यार्थे न पूर्वकतवाक्यार्थः किंतु संसर्ग
माबाधरामाव संसर्गभ्रमविषयस्तत्र बाध एवायं शाब्देन प्रमाणमिति न तत्र गुणापेक्षेति भावः। नन्वेवं यत्र किंचित्वाक्यार्थो बाधो योग्यता नवा या
श्रीतप्रसंगात्र तथा च प्रकृतप्रयोजककारणीभूतेव कृतानेन विषयवाक्यार्थाबाधो वा पूर्वकं नवाक्यार्थाबाधो वास्ता वा चात तत्रोदयेत्याह। घटवतीति। तथा वक्तमान
विषयत्वेनाह। येघटसंसर्गधीरेवतत्र हेतुरिति निरुक्तयोग्यता सत्वात्तत्प्रमाणमेवेति भावः। श्रुतोक्ताह। किं चेति। तथा च प्रामाण्यमस्तु सामिति भावः॥
शाब्दप्रमायां गुणस्य व्यभिचारमुक्त्वानुमितिप्रमायामाह। एवमिति। तत्रेति। कश्चित्त्वदुक्तं त्रिगोलं मिन्नुधर्मेणो वा दिज्जातिना शाब्यारोपेन हुपेत एवं गौत्वप्रतीति[illegible]त्यर्थः॥

त्रि ८ बा

संसर्गारोपादिति। गोत्वादिना तैरेव पदैः संसर्गारोप इति भावः॥ यद्वा पदैरन्यगवाभेदारोपो नेति पूर्वेण पक्षिकार्थः। साध्योपलिङ्गवदभेदज्ञानेनता
दात्म्यानुमितौ। तादृशलिङ्गसंसर्गज्ञानेन च साध्यसंसर्गानुमितौ हेतुः न यस्तु यत्र स्वबलात्तत्संसर्गारोपभ्रम एव जातस्तत्र दोषः स्यादेवेत्यत आह
पक्षिकार्थः। श्रुतेति॥ अन्वयाहार्यारोपं विना पदतात्पर्याभावात्तत्र च विषयाबाधात् प्रमारूप इति तन्मात्रापि गुणजन्यत्वमप्रत्यूहमिति ध्येयं।
न चैवं शुकादिवाक्यं वेदतुल्यं स्यादित्यत आह। शुकादीति॥ वपंक्तिता प्रामाण्यमतमाश्रित्येति शेषः। एवं च वाक्यजन्ये प्रमाया गुणजन्यत्वे
न नेश्वरः साधयितुं शक्यते किं तु प्रकारान्तरेणैव साधनीय इति भावः। अत्र नैयायिकैकदेशिमतमात्रत्वेनेति शेषो न युक्तः तथा सत्येवं पूर्वे पू
र्वेतादृशाध्यापकेनेत्यादिरग्रिमग्रन्थस्य प्रत्ययानभ्युपगमानुसारिणसंगतत्वापातात्। शाब्दप्रमायामिति प्रमायां गुणजन्यत्वेऽपि र
ति शेषः। आदिपदेनाकाङ्क्षासत्त्योः संग्रहः। प्रमाणशब्दे तयोस्तत्संसर्गः संनवत्वमभिप्राय प्रमायाः गुणजन्यत्वेनैव च योग्यताविशिष्टता योग्यतासत्त्वेऽपि
रौद्वादिदोषाकाङ्क्षादिभ्रमे प्रमाया एवोत्पत्तेरिति ध्येयं। योग्यतास्वरूपसतीन हेतुरतो न गुणादुत्पत्तिरित्यत आह। यथार्थेति। यथार्थयोग्यता
ज्ञानं वेत्यर्थः योग्यायोग्यतासंशयो योग्यताभ्रमे यथार्थ एवेति भावः। लाघवादिति। शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने योग्यताज्ञानस्य कारणतायामावश्यकत्वेन
लाघवात्तद्विशेषस्य यथार्थतत्त्वज्ञानस्यैव हेतुतास्तु न तु कल्प्यकारणभावस्य यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थः। उत्पत्त्यादिति। यथार्थवाक्यार्थ
ज्ञानगुणत्ववादिनापि ईश्वरवाक्यार्थप्रमोदायतत्प्रामाण्यस्यावश्यंसमर्थनीयत्वादिति भावः। न प्रमाणमिति। व्यवह्रियत इति शेषः। एवं वेदपा
ति एतत्त्वोपलक्षणं। लिङ्गाभासजन्यप्रमायामपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन ज्ञाप्यवत्तिपक्षे लिङ्गज्ञानमबाधितत्वात् प्रमावाऽस्मदादेरेवगुण इति
तस्या अपि गुणजन्यत्वेन नेश्वरसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं। प्रमाणशब्दत्वमिति। यद्यपि प्रमाणशब्दत्वप्रतिहेतुत्वसिद्धावपि गुणजन्यत्वेन नेश्वरसिद्धा
त्त्वपि द्रष्टव्यास्तमासमाहार्यं वचि शाब्दप्रमां प्रति हेतुत्वं न सिद्धमिति तथापि तादृशशाब्दकारणत्वेनापीश्वरः सिद्ध्यत्येवेति न प्रकृतानुपयोग इति
ध्येयं। विशेषणत्वे संभवति नोपलक्षणत्वमिति प्रमाणशब्दत्वप्रतिहेतुत्वे प्रमां प्रत्यपि हेतुत्वमिति तात्पर्यमित्याहुः। नवेति। मीमांसकस्येत्यर्थः।

को व१

मा ५ श १२

शुभे

नस्यात्तदान्वयव्यभिचारेणाधिकमपेक्षेतत्त्वेवंदोषेपिइदंजनमितिज्ञानद्वयेप्रत्येकंयथार्थत्वादितिभावः॥अप्रमाणंच ६
एवंचेति।तादृशाव्याप्यकेनसिद्धसाधनतावारणायस्वत्वंचेति।शुक्तादिप्रमाणग्राह्यस्यपदस्यसमत्वान्नव्यभिचारः।नन्वित्याहेति।तथाचव
भट्ट क्तुवाक्यार्थज्ञानस्यवाक्यप्रयोगएवनहेतुत्वंकुतस्तदुत्तरकालीनेश्रोतृवाक्यार्थज्ञानेइतिभावः यद्यपियथार्थयोगएतज्ज्ञानंगुणत्वे
॥२१॥ ननिरूढकैतव्याप्यपिनदृढेवकृततात्पर्यमप्रयोजकमितितदाप्रयेषयपिसिद्धिरित्याशंकते।अर्थेति।अयमपिपूर्वोक्तन्यायेनावधृष्यकथ्यो
ज्ञ्यतायथार्थज्ञानादेवप्राप्तेश्चमोत्स्वैतोवक्तृयथार्थज्ञानवक्तृतात्पर्यमन्यथासिद्धमेवस्तुकादिवाक्यवदन्यथापयतत्त्वचतथाप्यनु
२१ पेत्यसमाधत्ते।मीमांसते।अनादावितिनयत्रचनजातिपत्वंतथावदस्यतत्त्वमतानित्यत्वमेवेतिभावः॥आप्तोक्तस्त्विति।अत्रवाक्ये दि ५
दानुपानस्तुत्यमित्याहुः।व्यभिचाराभावादिति।ज्ञानसामग्रीसत्वेपियदियथार्थत्वेति।तस्यत्वयापिपरतस्त्वाभ्युपगमात्तथावस
वेधीयथार्थत्वाभ्युपगमेतवापसिद्धांतइतिभावः।।विपरीतव्यवहारजनकरूपस्याप्रामाण्यस्यात्पत्तौपरतस्त्वसाधयति।तत्रेति।उक्त ॥भट्ट।
व्यवहारजनकत्वंतज्ज्ञानकत्ताविद्धेदकरूपवत्त्वंतच्चासंसर्गाग्रहरूपंतच्चदोषादित्यर्थः।विपरीतव्यवहारजनकज्ञानोत्पत्तिकालीने ॥२१॥
न१ धर्मिधर्मिणोरसंसर्गाग्रहेस्यैवज्ञानएकत्वासंसर्गाग्रहहेतुपयोगइत्यभिप्रेत्याह।ज्ञानसामग्र्यामिति।तादृशज्ञानसामग्रीकालीनएव
धर्मिधर्मिणोरसंसर्गाग्रहेदोषस्योपयोगोयेचतयोरसंसर्गाग्रहहेतुत्वेत्यभिप्रेत्याह॥दोषहेतुकेति।तादृशज्ञानेनियतंतरधर्मधर्मि
णोरसंसर्गाग्रहेतादृशज्ञानद्वयेएकत्वासंसर्गाग्रहेवदोषस्यैवोपयोगमभिप्रेत्याह।उत्पन्नज्ञानेति॥४॥उक्ताप्रामाण्यस्योत्पत्तौ
परतस्त्वंसाधयति।उत्पत्तेवेति।व्यभिचारादिति।प्रमास्थलेदोषविना।पिज्ञानस्वरूपस्योत्पत्तेरप्रमास्थलेचदोषाभावेविना
पितस्योत्पत्तेर्व्यभिचारइत्यर्थः।ज्ञानायथार्थत्वोभ्युपगमेपिनस्वतस्त्वहानिरित्याह।ज्ञानायथार्थत्वेपीति॥धर्मेशइति।तत्रवगुण
दोषाभावौनतेषां।न्यायाधर्मेशेपिप्रामाण्यापत्तिरितिभावः॥विरोधादिति।एकज्ञानेप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्वैछेदकमेदेनसाम ज्ञान
ग्रांदोषापेक्षानपेक्षसंभवतोनतुस्त्रवच्छेदकमेदेनाधिदेशतदभावापन्नप्रतियोगितदभावयोरेकत्रावजनकत्वादित्यर्थः।कचित्कथ्य

ष

दोषदूत्तानभ्युपगमेपिहमुक्त्वमितिध्येयं। परगुणादोषजन्यत्वदोषाभावप्रयुक्तत्वदोषजन्यत्वेपि विसंवादेप्रवाऽवाधकदृष्टं भेदेनाविरोधउभयत्रापितुल्य
त्वगाप्रकानस्यसंवादिदोषेदोषजन्यत्वेपिअसत्वे दोषविषयत्वेतत्रतज्जन्यत्वनाव तुष्टकमितितद्देशीदोषसापेक्षासामग्रीत्यर्थः। आते। मदर्थविष
ये त्वेतु नन्तज्ज्ञानावच्छेदकमित्येतत्तदेशेनदोषरैपेक्षासेत्यत्र यथार्थतेतिभावः। दृष्टदोषसापेक्षत्वेज्ञाना यथार्थमभ्युपेत्योक्तं। सर्वेषांयथा
र्थत्वप्रसंगेतुभावपिदोषप्रसंगभावावच्छेदकसाधीनतुनततज्ञानतन्त्रकत्वादितपूर्वोक्तं स्मारयति। यथार्थत्व इति। सर्वेषांयथार्थत्वप्रसंग इत्यर्थः।
अत्र दोषस्यापाससंगात्यग्रहस्वोपयोगस्य दृशीतत्वादिति भावः॥ प्रामाण्यस्योत्पत्तौस्वतस्त्वं समर्थ्य ज्ञप्तौ समर्थयति। यथार्थत्वेन
यथार्थत्वेनाधिगतविषयस्थलमेवतद्यापित्वानोल्लिखितप्रकारवद्विशेष्यकज्ञानत्वविवक्षितमितिध्येयं। ननु विशेष्यावृत्यप्रकारकत्वादि
कमपिप्रामाण्यमतेन्यूहा। अत आह। वेति। अन्यथेति। निश्चितेति। वस्तुगतिमनुसंधानेनमयाऽनेनतत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमनुक्तं। ननु
तन्निश्चयः प्रवृत्त्यंगं गौरवात्। नत्वाव्यवसायकाले निश्चयोऽपेक्षितः। विलंबे प्रवृत्त्यविलंबेवाव्यर्थः। अन्यथेति। तथा च प्रामा य
ण्यनिश्चयः परंपरयाकारणमित्यर्थः। परेति। प्रामाण्यनिश्चयरूपकार्योपहेत्वर्थः। तथा च तस्यापरंपरा हेतुत्वमपि नेति भावः। अत
एवेति। यतएवसंवेदनस्यापिनिश्चयरूपमेवोक्तं यत इतिशेषः। किं चेति। ननु यो न स्वयमिति चेत् तात्र स्वतः प्रामाण्य
दायतेऽत्रतु तस्याप्यानेपितन्निश्चयानीत्यपोनरत्रमितिकेचित्। अन्येतुप्रपंचयन्मुखवीक्षानेवस्थानिरूपकस्यप्रति
करणमुखवीक्षानिरूप्यतत्स्यात्तुः अनिश्चितप्रामाण्यमित्यभ्युपगमवादः। अभावपर्याति तप्रामाण्यपरंप्रामाण्यपदं सत्यपरा
त२ दुः॥ स्वतः प्रामाण्यग्रह इति यदुक्तं तत्र देशयति। अयथार्थेति। तद्वैति। स्वप्रकाशत्वसाधारणमिति भावः। व्यभिचारादित्यादि। ज्ञानमात्रस्या
पीनिश्चायकसाधारणत्वादित्यर्थः। स्वमतावष्टंभेनाह। नचेति। करणगदेषेति। ज्ञानेदोषजन्यत्वप्रसंशयादौ क्रियावद्भिः त
एकवाक्यत्वसंशयइत्यर्थः। तस्याः प्रत्यवर्तिष्ठेत। नन्विति। गुणागतज्ञात्यनेऽगीकारेणाह। स्मृतित्वं चेति। अतएवेति। नज्ञानमात्र

म कृ

॥२३॥ ४३

समग्रीतदुत्पाद्यतेन तस्याः साधारणत्वमित्यर्थः। तदेवेति। अर्थेन यावन्निरूप्य उक्तार्थः। ननु स्मृतिरप्यनुभवेन सर्वसिद्धं। तथा च तत्तद्या
दृश्ये मनुभूतत्वसहितमेवार्थेन यावत्प्रमाणप्रमेति। वाच्यमित्यत आह। नन्वेति। स्मृतिसाधारणेनैवानेन निःकंपप्रवृत्त्यनुपपत्तेरि
भावः। एवं स्मृतौ चव्यापदेशं समर्थयति। स्मरणेति। सापेक्षत्वेति। यद्यप्यनुमितेर्लिंगपरामर्शापायापेक्षसापेक्षत्वेपि प्रमात्वं भवत यपि
स्वसमानाधिकरणस्वाभूतनभूतिरस्कविषयकज्ञानप्रामाण्यसापेक्षप्रामाण्यत्वेन तथात्वमभिमतं। शाब्दप्रमायामपि स्वासमा
नाधिकरणत्वेन सर्गे ज्ञानापेक्षत्वात् इतिभावः। तदेवेति। न चमावास्तापीत्यनेन विरोध इति वाच्यं। तस्याभ्युपगमवादत्वात्। भूतत्वे
नापक्रमानात्। अनुभवत्वार्थेनेति मुरारिमतपरंनि स्यपस्थेति। व्यतिरेकनिरूप्यस्यार्थः। परे त्विति। निःकंपप्रवृत्तिहेतुत्वस्य स्वतस्त्वादिकं नि
रूपयंतादृशं चैविशिष्टज्ञानत्वमेव न त्वेव नव्यात्। तथा चज्ञातुत्वं च प्रत्यक्षत्वस्य स्वतो वेद्यत्वेपि निःकंपप्रवृत्तिहेतुप्रामाण्यस्य स्वतस्त्व
त्व॰प॰ मनुपपादितमेवेत्याख्यद् इत्यर्थः। तन्नेति। यथार्थेति निरूप्यस्यार्थः। तथा च संशयाविषयत्वोपविशिष्टज्ञानस्य स्वप्रामाण्यज्ञानेन ॥२२॥
कृ कंपप्रवृत्तिहेतुत्वे न बाधकाभावात्। न च न स्वतो वेद्यमिति भावः। ननु ज्ञानं स्वप्रकाशं तत्र तद्गतो विशिष्टज्ञानत्वमपि तत्त्वमासतां धर्मि
ग्राहकधर्मग्राहकत्वमाह। स्वप्रकाशज्ञानादीनि। स्वग्राह्यानीति स्वप्रकाशार्थो न तु स्वधर्ममपि। अनुव्यवसायस्य दृशायां तत्प्रगाये
न साहित्य इत्यर्थः। अविद्यमानत्वे दृष्टेति। अविद्यमानमेव ग्राहकशक्त धर्मिधर्मिणो ग्रहणानवत्वमित्यर्थः। स्वत इति। कारणानपेक्षत्वमु
त्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः। यद्यपि प्रागभावात्यंताभावाद्व्यतिरिक्तोपरेणानंगीयेते। तथापि तदंगीकृत्य तदेकदेशिमतेनेदं बोध्यं॥
विद्यमानमेदृश्येति। विद्यमानमेव ग्राहकशक्त धर्मिधर्मिग्रहणेन गोचरत्वमप्रामाण्यमित्यर्थः। विचित्रव्यवहारोपपत्तेरिति। विचित्रप्रवृत्तिर
त्यर्थः। व्यवहारो यद्युक्तमिति। संवादिप्रवृत्त्यान्यप्रमत्वापदेशाद्व्यवहारो यथायुक्तमित्यर्थः। उक्तं निमित्तेन न तन्मतेविसंवादिप्रवृत्ति
जनकज्ञानद्वये प्रमात्वापदेशस्येष्टत्वादिति भावः। यथार्थत्वमेवेति। यथार्थानुभवत्वमेवेत्यर्थः। केचित्तु स्मरणेऽपि स्वप्रकाशत्वेन

त्व१ कृ२

प्रात्मांशे ऽनुभवत्वस्य त्वात्वर्ते तन्मात्रे तच्चापदेशा इत्याहुः। उद्भवमपि स्वतन्त्र एवोत्पादयतस्याहुः। तन्त्रैवेत्या स्वतएवज्ञापयतेवेत्तिशेषः। अप्रामा
ण्यमिति। यद्यप्येतन्नानुनरसत्त्वं न पापिस्यच्छायेमेतदुक्तमित्याहुः॥ यथार्थत्वस्य प्रामाण्यस्य स्वतो यद्धे न ग्राह्यत्व दृशा यां प्रामाण्यसंशयमुपपादयति। अन
भ्यासेति। एवमपि नः कंपप्रवृत्त्यंगस्य वदभिमतप्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वमनुपपन्नमेवेत्याशयेन परिहरति। तत्रेति। एवं तत्रोपलब्धानां यत्रभ्यासा
दौ विद्यमानो ऽपि रजतत्वादिमेदेशो गृहीते न न गृहीतः तत्र भेदग्रहप्रागभावाद्रजतत्वाद्यैव स्य तत्प्रतिपालनं नहेतुत्वमपि नाकल्पाचिन्त्यत्वाधिकरणस्य प्रागभाव
स ६ स्यसत्वेऽपितस्य न तु रूपीयदेशे वा परिपालनमेव वात्। तत्र तेषमपि तदसत्त्वादिति। अपि दृष्टान्तमत्र दुष्टव्यं। असत्त्वादिति तथा ज्ञानस्य प्रतियोगिभिन्नत्वात् तद
तदितराभावोप्यत्र रजतत्वांशाभाववत्तज्ज्ञानत्वं प्रकारतेति भावः। तत्रसत्त्वाभ्युपगमेवते दृभावस्य प्रागभावत्वमेव स्यात्। तदैतदभावत्वमिति ध्येयम्। अ
स्मिन्वेति परेत नहनमित्याहुः। संसर्गग्रहएवेति। संसर्गग्रहत्वमेवेत्यर्थः। असंसर्गाग्रह एवेति। असंसर्गाग्रहदशायां धर्मधर्मिणोरज्ञानत्वमित्यर्थः।
अविद्यमानेति। अविद्यमानेन भेदाग्रहदशायां ज्ञानत्वमित्यर्थः॥ ७॥ ॥श्री॥ अथ तेषु प्रामाण्यस्य मार्गः॥ ॥प्रसंगात्प्रामाण्ये मतिं विवृणोति। अपि वेति॥ ॥
ननु दोषाद्यतत्काभावाद्वा नग्रहस्यैतदास्थाह। प्रमात्वसयोति। निस्यानुमेयत्वात्प्रमात्वप्रत्यक्षं वर्तिज्ञानेत्यर्थः। ननु अभ्यासदशा
यां प्रमात्वेनाज्ञातेः प्रत्यक्षेणापि ग्रहात्तद्बाधकाभावान्नित्यानुमेयत्वमसिद्धमित्यत आह। साक्षात्वेति। नैवीजेति। न च वर्जमेव किमितिवेत्॥
अत्र वदति। जातिसंकरस्वीकारेऽपि गोत्वाश्वत्वयोरपि सांकर्ये शंकादर्वीरेति नियो विरोधासिद्धौ गोत्वविरुद्धस्योपलब्ध्या स्वव्याप्तेः अनुमानेनस्यात्
न स्यात्तु समाविष्टजाति गतपरापरभावनियमरूपविपक्षे बाधकमूले शिंशुपात्वेन वहत्वानुमानमिति॥ ॥तन्नाहुः॥ एवं सत्युपाधिसंकर
शंकयोः परस्परं परस्परव्यतिरेकानुमापकत्वं न स्यादित्यत्रापि व अनुकूलत्वात्। अपक्षस्वभावाद्वेकेचिदुपाधयो विरुद्धस्वभावाः केचित्तु विरुद्ध
स्वभावाः तत्राद्ये परस्परव्यतिरेकानुमितावपि तदनुमितिः स्यात्। तत्र विरुद्धत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन संकरशंकाविरहादिति चेत्॥
इतैवं भूतत्वमूर्तत्वजातीनामविरुद्धभावतया तदनुमापकत्वेऽपि गोत्वाश्वत्वादीनां प्रमाणसिद्धविरोधतया तदनुमापकं स्यात्कोऽविरोधः॥ ॥
नात्यः। तत्राद्यो पाधित्वरूपविपक्षे बाधकान्तरस्यापि संभवात्। अन्यथा शिंशुपात्वस्य मानपक्षे उपाधिनावृत्तत्वनियतोपाध्यनुमानं
नस्यात् तस्मादत्र वीजं चिन्त्यमिति॥ ॥ ननु नानेतारत्वेऽपि कोपाधिनावृतत्वे नियतोपाध्यवदिहापि संवादिप्रवृत्तिजनकतावच्छेदक
स्यापि दोषत्वापत्तेः। मूले तत्त्व मूलेऽवाद्युपाधिसंकरस्वीकारे परस्परविरहोपाधिहृदयस्यापि

त्वमेवोपाधिनो नाप्रमात्वस्यानुगमकः स्यादित्याशयवरसाराह किं चेति। व्याप्यवृत्तित्वमुपपादयितुं शंकते। विषयेस्येति। न तीति। यद्विषयधियां श्रुवा
व त्वं यथार्थत्वं तर्हि स्यात्तथा च त्वेनायानुभवे सति तेन द्वैवप्रामाण्यमस्त्वित्यर्थः। इष्टापत्तिमाशंक्याह॥ नचेति। नहि विषयत्वस्येति। श्रुक्ती विदं
॥सत्कृ॥ रजतमिति भ्रमे पुरोवर्तिनि धर्मिरूपो विषयः प्रमात्वहेतुर्न वा व्यवच्छेदको वा वाच्यः। स च न हेतुत्वावच्छेदको न भवतीति। यत्र हि स एव धर्मी क्वचिदनारोपि
ते तत्र भ्रमे न द्वितीयवर्तीकृते नाप्रमात्वस्यैव कृत्यर्थः। भूतलं तु लौकिकं निरस्यतीति नापीति। प्रथमाद्वितीयविशेषणाभ्यां भ्रमसंवादतो वीवच्छेदः। अन्यथे
॥२३॥ ति। यदि स्थूलकाले विशिष्टबुद्धिग्राहकत्वेन तदा न तत्कालोवच्छिन्नगोचरसामान्यानां योगपद्यापत्तिरित्यर्थः। स्थूलेति। यद्यपि स्थूलका लो ५
२३ पाधिरप्यतींद्रिय एव तदुपनीतभानेन च तत्प्राणस्यापि तु वचः। तथापि धरावाच्छिन्नस्थूले नयमेवोपनायकाभावात्तद्वैते व तत्प्रणतोप न
यस्तत्रैवाव्याप्तिः नादवस्थामित्यत्रतात्पर्यात्। ज्ञानसामग्रीमहिमानुपनीतेऽपि स्थूलोपाधिभासने न त्वर्णगुरिति मते नेदमुक्तमित्या
ह॥॥ तत्राणिग्राहकत्वेनापि योगपद्यमुपपादयति। तथेति। नन्वेतेन तत्रणमारोपेव भिन्नकाली नत्वानां भानानामयोगपद्यमित्यर्थः। यन्नु तत्र
ण ८ न्तु तत्राणांते दीकाकरणात्वावच्छिन्नमस्त्यर्थ इति। तत्राह। तत्रेति। नामकरणत्वात्। कालस्याद्यधिकरणत्वे नैव हेतुत्वं। अधिकरणत्वस्य च न पूर्ववृत्तित्वेपू ॥२३॥
र्वेत्तणस्य चानोधिकरणत्वतत्रणत्वमित्युभयरूपत्वात्स्थूलोपाधेरेव हेतुत्वात्। वेत्याहेति। शावदेन न तत्तत्त्वानानामसंभवादिति भावः॥ नादीति ण ७
यथाशब्दार्थी समादृश्यते तत्त्वसर्वथानवयवि हाश्रयसंभवमाह। तानवेति। अन्तोनिव्याप्तिमाह॥ साहश्येति। नचेति गुणजन्यानुभवत्ववि
त्यर्थः। प्रमेति॥ प्रमासाधारणगुणत्वात्तेषां चान्योन्याश्रय इत्यर्थः। बाधस्येति। विपरीतप्रमाबाध इति तल्लक्षणं तथा चात्माश्र
य इति भावः। ननु कत्वं यदि कार्यप्रधानं तत्राह। उपेति। यदि स्वरूपयोग्यत्वं तत्राह। योग्यताया इति। प्रमात्वस्यैव समर्थप्रवृत्तित
नेन योग्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः। नत्व शब्दो वक्तव्यवचनः। तथा च न्यायमतमाश्रित्याह। अवस्थेन इति। हेत्वभावादिति भावः॥ सद्गु
परागणमात्सद्दोषमहिम्नाभासत इति टीकाकारमतमाश्रित्याह। भानेवेति। भ्रमेऽपि धृष्टो दैवत्के न एव भानादित्यर्थः। इदं
मादाय भ्रमे तद्व्याप्तौ मत्व्यामेव दोषांतरमाह। संप्रयोगेति। तदुत्पत्ताभावस्येति। एतत्त्वोपपाद्यते वाधं। यस्त्विव प्रतियोगी वैयधिकरण्याव
च्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणतन्त्वहानिविकल्पकेनि विशेषणकेवा प्रवेशित्यात्। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमा

त्वं परिहरति। अव्याप्यवृत्तीति। अवच्छेदेति। तथा चैकावच्छेदेन भेदाभेदौ विरुद्धौ न त्वन्यथापीति भावः। लक्षणान्तरकरणाय भूमिमारचयति।
यथेति। कश्चिदिति। पदार्थो न रजतरूप इत्यर्थः। एवं चेद्भ्रमत्वानुपपत्तिर्हन्त इति भावः। प्रकारान्तरमाह। यद्वेति। यदि ज्ञानविशेषणताविषयता नास्ति
तन्न स्यात्तन्निरस्वाभावे च या विशेषणता सा विषयता स्यादित्यत आह। स्वाश्रयेति। प्रकारान्तरमाह। अन्यथेति। तथा च विषयताविषयता वि
षयताविशेष एव तत्तीयार्थ इत्यर्थः। ननु प्रकारत्वमेव तत्तीयार्थः स्यादित्यत आह। प्रकारत्वमपीति। तथा च प्रकारत्वस्य तत्तीयार्थत्वं सिद्धे वि
शेषणताविशेषः सिद्ध इत्यर्थः॥ ननु तर्हि विषयतामात्रं पुरस्कृत्य तत्तीया अन्यथाशब्देन ज्ञातत्वेऽपि स्यादित्यर्थः। एवं सति यत्र मिद्धं न
दाह। एवं चेति। सेति। स्वपदं विषयतापरं। न च प्रकारत्वमपीत्यनेन नाविशेषणतानाविशेषणत्वप्रकारत्वमुक्तं। संप्रति मैव सप्रकारकोच्यतामिति
विरोध इति वाच्यं। अत्र प्रकारशब्दस्य निरूपकवाचित्वादित्यर्थः। निर्विकल्पकेति। तस्यापि प्रकारतया प्रकारताभेदलक्षणान्तं नन्त्राव्याप्ति
रित्यर्थः॥ गूढाभिसंधि दूषयति। नहीति। अनुभवत्वं भ्रमांशेऽनव्याप्तमिति न लक्षणतो नकृतमित्याह। अनुभवेति। अभिसंधिमुन्नयापरयति।
यद्वेति। ननु लक्षणेऽपि भ्रमत्वाव्यवच्छेदेऽसंभवादित्यर्थः। यद्यपि भ्रमांशव्यावृत्तिः संभवत्येव प्रमांशव्यावृत्तिर्निवेशे अन्यथासिद्धं तेषाम्
तेः। तथापि विषयताया निराकरिष्यमाणत्वादित्यत्र नन्वाप्येति। अत्र धर्मस्य मविवक्षितं। तेनाकारावच्छिन्नमितिना तानेनातिव्याप्तिः॥
ननु स्वव्यधिकरणत्वं विषयताधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ननु तद्व्यधिकरणाधिकरणत्वं भ्रमेऽपि च प्रकारकविषयतानधिकरण
प्रमित्याप्रमेयमिति ज्ञानेऽव्याप्यापत्तेः। तथा च यत्र परावितिसमूहालंबने एकैव विषयता घटपटप्रतिता सा च विषयताधिकरणाघट
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिपटत्वावच्छिन्नापीति तद्व्याप्तिरित्याह। समूहालम्बनेति। भ्रमांशेति। एतच्चोपलक्षणं। अकारे शब्द इ
त्यादावव्याप्तिरिष्टव्या। तत्रैवेति। भ्रमांशप्रमायामव्याप्तेरित्यर्थः। अन्यथेति यदि प्रमात्वविरोधात् भ्रमेऽप्रमात्वं न स्यात्तदा प्रमात्व
मपि न स्यादित्युभयवहिर्भावः स्यात्तथा चालनुभव इति विभागमनाविरहादुभयात्मकत्वमेव तस्येति भावः। द्वितीयलक्षणे दोषमाह
प्रमेयेति। प्रथमलक्षणेऽपि दोषमाह। किंचेति। रजतभ्रमेऽपीति। रजतत्वप्रकारकरजतमात्रवृत्तिविषयतामादाय तत्रोक्तलक्षण

व्या

नि। यद्यप्यपरत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेत्यादि पूर्वोक्तलक्षणेनास्याभेदपर्यवसानं तथापि तत्र स्वव्यधिकरणत्वं ८

त्वादित्यर्थः। रजतत्वप्रमेरजतत्वमात्रवृत्तिनिविषयतेति नोक्तदोषस्यावकाशः। अत एवेति। धर्म्यंशे तु प्रमात्वमिति। रजतत्वपुरोवर्त्तिनोः प्रकारभेदेन
मकू विषयताभेदस्वीकारे ऽधर्म्यंशे प्रमात्वस्वीकारे रजतांशेऽपि तत्स्वीकारापत्तेः। धर्म्यंशे तस्येदंत्वमात्रप्रकारावच्छिन्नविषयताश्रयत्वेन स्या
पि स्ववृत्तिरजतत्वमात्रावच्छिन्नविषयताश्रयत्वादिति भावः। वैशिष्ट्यस्येति। प्रकारे तु विषयेण रुत्यादिना प्रकारएव प्रमात्वं इति सिद्धान्तनाव
॥२४॥ ग्रमात्वं इति भ्रमे चाप्रसिद्धान्तप्रसंगादिति भावः॥ वैशिष्ट्यवृत्तिविषयतायामिति। रजतभ्रमे यत्र वैशिष्ट्यं भासते तत्र वैशिष्ट्यविषयतायां रजत
व्य त्वं समवेत्य मे प्रकारः पुरोवर्त्तिचासम्बद्धं तत्र यावत्तत्रापि प्रकारभेदेन विषयताभेदोपपत्तौ तत्संबद्धरजतत्वमात्रप्रकारकविषयताश्रयत्वादंशे
२५ प्रमात्वापातः तदसंबद्धपुरोवर्त्तिप्रकारकविषयताश्रयत्वात्तदंशे एवाप्रमात्वापात इति भावः। न च वैशिष्ट्ये रजतत्वपुरोवर्त्तिनोर्वैशि
ष्ट्यान्तरस्याभानात्तत्कथं तद्विषयतायां तत्प्रकारत्वमिति वाच्यं तद्देशे तयोर्वैशिष्ट्यान्तराभानेपि अवच्छेदकत्वेन प्रकारत्वोपगमादित्याहुः।
नापि स्वव्यधिकरणेति। विषयताधिकरणानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुक्तं। अत्र तु विषयतानधिकरणाधिकरणत्वे तदुच्यत इति शेष
इति भावः। अत एवाह प्रमेयत्वप्रकारकविषयतानाश्रयत्वेति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववादिमतेन प्रसिद्धिमाशंक्य नि ॥२४॥
राकरोति। न चेति प्रतियोगिवेति। यथा चैतत्तथानुमानप्रकरणे विवेचयिष्यामः। एतेनेत्युक्तगतिमनुरुध्योक्तं। वस्तुतस्तु तादृशाभावाभ्युपगमे
पि न प्रकृतलक्षणासंगतिः तादृशविषयतानधिकरणत्वविप्रमेयत्वप्रकारावच्छिन्नविषयताप्रतियोगित्वेनोक्तत्वान्नाव्याप्तिस्ताद
वस्थ्यादिति ध्येयम्। प्रकृतेति। न च प्रकृते तानव्याधिकरणप्रकारावच्छिन्नेपि न त्वमित्यर्थः। तथा च भ्रमभिन्नत्वपर्यवसानेनेनोक्तदोष
इति वाच्यम्। भ्रमांशप्रमानुपसंग्रहापत्तेः। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमादित्यर्थः। तत्र परस्तीति। तत्र विशेष्यस्य प्रकार
स्यापः संबंधेति। तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वं तत्संबंधावगाहित्वं तु संभवः। स्वविषये स्वत्वे ऽधिरोप्यादौ प्रमेत्यर्थः। एतेन तत्रेति स्वत
पसदाधारनिर्देशो विषयताप्रज्ञाधारत्वनिर्देशो वा रजतभ्रमेपि रजतप्रमात्वापत्तिः। तस्यापि वस्तुतः सद्रजतनाधारकत्वेनानुभवरूपत्वात्।
रजतभ्रमस्यापि रजतविषयतया विषयतायोगे रजतताधारे(रो)जततेवानुभवरूपत्वाद्वेति निरस्तं। रजतभ्रमस्य रजतविशेष्यकत्वाभावात्।

अत एवाकारो शब्द इति भ्रमादाकाशस्यापि तत्र तथा शब्दवत्त्वाभावादव्याप्तिरिति निरस्तं। शब्दे विशेषणप्रकारीभूताकाशसंबंधस्यात
व्यापिसत्त्वात् अत एव यत्र यद्वृत्ति तत्र तत्प्राधेयस्यानुभव इति लक्षणपर्यवसन्नार्थः वहित्रि गगनादिविशेषणक प्रमायामाधेयगगन
त्वाद्यंशे लक्षणासत्त्वे विशेष्यांशे व्याप्तिरिति निरस्तं। गगनत्वादिप्रकारकानुभवस्य स्वविषये सर्वत्र गगनादिप्रमात्वमित्याशये वल ना २
क्षणघटकतात्। तत्संबंधावगाहीति विशेषणमप्युक्तं लोहितः स्फटिक इत्यादेः साक्षात्परंपरासंबंधरूपविषयभेदेन प्रमाप्रमाभयरू
पत्वमुपपादितं। घटे घटत्वं घटत्ववद्घट इति प्रतीत्योश्च प्रमाप्रमारूपत्वं व समर्थितं घटघटत्वयोराधाराधेयभावलक्षणासंबंध
विशेषस्यासत्त्वाद्वैपरीत्ये चासत्त्वात्तस्य तो प्रमात्वभ्रमत्वौ भावात्तद्यावत्तार्थमनुभवपदं। तद्वतीति। येन संबंधेन यस्य विशेषस्य य
त्प्रकारवत्त्वं तत्संबंधावगाही तद्विशेष्यकस्तत्प्रकारकोनुभव इत्यर्थः। यद्यप्येवं पूर्वलक्षणाभेदः यथाश्रुते चोक्तदूषणागमनवकाशस्तथापि प्र
मेतत्प्रकारकत्वं न द्वैशिष्ट्यविषयकत्वं हि तथा च तद्विशेषणतानवच्छिन्नत्वमित्यर्थविशेषः। स्मृतेरपि भ्रमत्वाद्व्याप्तिभियाऽनुभवत्वानंतर्भावेपि
वभ्रमत्वलक्षणमाह। यत्रेति। यत्र विशेष्ये यस्य प्रकारस्य यः संबंधो नास्ति तद्विशेष्यकस्तत्प्रकारकस्तत्संबंधावगाही ज्ञानमित्यर्थः। तद
भाववतीति। अत्रापि पूर्ववदेव न पूर्वलक्षणाभेद इति ध्येयं। निर्विकल्पकसाधारणं लक्षणांतरमाह॥ तदभाव इति। तद्वत्त्वेनाभाव
केवरत्यर्थः। तेनान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमेन भ्रमांशप्रमायामव्याप्तिरिति ध्येयं। केचित्तु अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्व
पक्षे इदमुक्तमित्याहुः॥ तद्विशेष्येति। तथा च भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं विशेष्यत्वं च तादृशवैशिष्ट्यानुयोगित्वमिति
नातिप्रसंग इति भावः। वैशेषिकनये समवायस्यातींद्रियत्वाभ्युपगमनय एवेदं ध्येयं। अतींद्रियोपि समवायः संसर्गविधया ज्ञाने भासत इत्यन्ये। समवा
याभावेपि विशेषणताविशेष्यभावात्मकः स्वरूपसंबंधः तत्रापि भासते अन्यथा समूहालंबनेपि विशेषप्रसंगादित्यप्याहुः। तद्विशेषणेति। न च तत्तज्ज्ञानकस्याज्ञा
मेवास्त्वामिति वाच्यं। विशेषणाज्ञानत्वेन जनकत्वलाभार्थं तदुपादानात्। अन्यथानुमित्यादावपि विशेष्यज्ञानस्यापि कारणत्वाभ्युपगमेनातिप्रसंगात्

णः स्यादिति भावः। नन्वेवं घटाभाव इति ज्ञाने कथमभावत्वप्रकारकत्वं। अभावत्वस्याभाववित्तिवेद्यतया सर्वज्ञानाविषयत्वेन तद्विशेषणज्ञा
मञ्जू नजन्यत्वाभावात्। एवं घटत्वप्रकारकत्वादिकं नानुव्यवसाये प्रकारः स्यादिति चेन्न। यद्विशेषणज्ञानं विना यद्धर्मविशिष्टज्ञानं न
भवति तद्विशेषणज्ञानजन्यं तद्विशिष्टज्ञानं प्रमेति विवक्षितत्वात्। प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञानं विना च यथा तद्विशिष्टाभावज्ञा
॥२५॥ नं न भवति तथा अभावत्वविशिष्टाभावज्ञानमपि तथा च प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञानजन्यत्वेनैव प्रतियोग्यादिवैशिष्ट्यांश इव
25 भावत्ववैशिष्ट्यांशेपि प्रमात्वमिति। इदं चाप्रकारकत्वप्रमालक्षणमनिरुक्तौ। अनुव्यवसाये चान्यदेव तत्प्रकारकत्वं भासतइति
दृष्टव्यं। इअरस्येति। तथा च द्वितीयलक्षणे तत्प्रामाण्यमसंग्राह्यमेवेति भावः। निर्विकल्पकं चेति। तथा च प्राथमिकप्रमालक्ष
णद्वयेप्रमालक्षणे च निर्विकल्पकन संग्राह्यमिति भावः। अव्यपदेश्यपदेनेति। प्रत्यक्षलक्षणस्थव्यपदेश्यपदेनेत्यर्थः॥ ॥२५॥
नन्वेवमिति। वृक्षः कपिसंयोगी तदभाववांश्चेति ज्ञानं यथा तद्वति तत्प्रकारकत्वेन प्रमा तथा तदभाववति तत्प्रकारक
त्वादप्रमापि स्यादित्यर्थः। तथा चेति। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमंगीकृत्यदमुक्तमिति ध्येयं। तदनंगीकारे त्वाह। यदवच्छेदेनेति। नन्वेवं संयोगत्व
त्वादप्रमा विस्यादित्यर्थः। ... यदवच्छेदेन यत्र यदस्ति तदवच्छिन्नधर्मिनवच्छेदेनेत्तुमेवास्मेति विवक्षितं न च २६
वान्संयोगवानित्यादिशाब्दप्रमायामवच्छेदकविषयत्वाभावादव्याप्तिरिति चेन्न यदवच्छेदेन यत्र यदस्ति तदवच्छेदेन तत्र तज्ज्ञानमप्रमेति तल्लक्षणं। नन्विदं मुक्तिविशेष्यकेप्सुष्टतन्त्राकेनजनत्वमात्रप्रकारकेस्मरणे ऽव्यापकं तस्य
त्। एवं च यदवच्छेदेन यत्र यन्नास्ति तदवच्छेदेन तत्र तज्ज्ञानमप्रमेति तल्लक्षणं। नन्विदं ...
ताहशावच्छेदकाविषयत्वात्। न चावच्छेदकस्यापलक्षणत्वमभिमतं। तथा च वस्तुगत्या दवच्छिन्नेतज्ज्ञानं तत्रायथार्थमेवेति वाच्यं। वृक्षः कपिसंयोगीति प्रमायाम
प्रमात्वव्याप्यात्तेः कपिसंयोगाभाववच्छेदकत्वावच्छेदेन तत्ज्ञानाभावेपि वस्तुगत्या तदवच्छिन्ने देन तत्ज्ञानात्। न चास्मदुक्तदोषान्न वक्तव्यदिकशाब्दवा
चापि तदवच्छेदेनेत्यत्र तद्विरुद्धधर्मानवच्छेदेनेति विवक्षितं। तथा च विशिष्टाभावसत्वान्नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यं। उक्तदोषात्। न च तद्विरुद्धशाब्दावच्छेदेन तज्ज्ञा
नमिति नोक्तदोष इति वाच्यं। ताहशशाब्दज्ञानेतयाप्यतिव्याप्तेः। वृक्षत्वादेरविरुद्धत्वात्। कपिसंयोगित्वमात्रप्रकारके प्रसुप्ततन्त्राके यथार्थस्मरणे च

ति २ त्त ६

रतिव्याप्तेः। विशिष्टाभावस्य तत्रापि सत्त्वात्। न च प्रमात्वलक्षणे इदानीमपि स्मरणामसंग्राह्यमेवेति तद्व्यावृत्तिर्न दोष इति वाच्यं। तथा सति तत्र अप्रमाव्यवहारवद्प्र
माव्यवहारस्याप्यनावश्यप्रसंगात्। न चैवं। अत एव ग्रंथकृतोप्यनुभवत्वानंतर्भावेनाप्रमालक्षणं कृतं। अथ प्रमालक्षणे तावन्निरुक्तमेव तद्व्यज्ञानत्वमेवा
प्रमालक्षणमस्त्विति चेत् न। तदापि वा प्रमालक्षणं प्रकृतं किंतु तद्व्यत्वं प्रमालक्षणघटितमभिधानमात्रं। तथा च तद्व्यत्वमप्रमात्वे तद्व्यत्वं च प्रमात्वमित्यन्योन्याश्र
यः। इतरत्र दोषानुमितिर्लिंगताद्दशायां वा यथार्थविरोधतापत्तिः स्येति॥ ॥ अत्र ब्रूमः॥ ॥ अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वीकारे यथा ध्रुवं तस्याप्रमालक्षणे सत्त्वा ध्रुव
त्वन्यतेनैव तद्व्यत्वेन प्रमालक्षणं मतमभिमतं। अत एव धर्मांशे प्रमात्वस्य हेतुः। अप्रमालक्षणे तु तज्ज्ञानसादृश्यायां प्रमाभिन्नज्ञानत्वेनापि तत्सत्त्वमुक्तमेवाभिमते
ननु एवं व्याप्यवृत्तिगोत्वप्रमायां अव्याप्तिः तस्या वह्न्यभावहेतुद्वैतन्नत्वभावात् इत्यत आह। गोत्वादेरपीति। व्याप्यवृत्तेर्गोत्वादेरपि साक्षात्परिचायित
त्वात्किंतु वह्न्यादेरेव धर्मव्याप्यवृत्तिमाने तत्त्वादित्यर्थः॥ वस्तुतस्त्विति। प्रत्ययस्तीत्यत्र लक्षणगतत्तदभावेनानुपपन्नत्वमानत्वस्यापि विवक्षितत्वात्। अप्र
माणीतानागतधर्मिप्रकारकप्रमानुपसंग्रहापत्तेरिति भावः॥ तथा चेति। तत्र्यानुगमेन लक्षणानुगमो दोषो वस्तु न तथेति भावः। अननुगमनमीरु
णामतमाह। अन्योन्येति। प्रमेयेति। तथा चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे धर्मेपि प्रमाभिन्नत्वाभावादनुभवत्वेन प्रमेतरभेदसाधनं तत्र भवत्येवे
ति धर्मांशातप्रसक्तिर्न दोषायेति भावः। वाशब्देति। तथा च प्रमाव्यवहारार्थं न लक्षणमनुभवगर्भं न तु प्रवृत्त्यंगत्वेन स्मृतेरपि भिन्नः कंपप्र
वृत्तेरिति ध्येयं। अत्र केचन मतमभिमत वदंति। न ह्येवेतरभेदसाधनाय प्रामाण्यनिर्वचनं किंतु निःकंपप्रवृत्त्यंगत्वेन तत्त्वेनानुभवत्वं प्रमसाधारण
त्वादिस्याकरएव स्फुटमिति। विषयतेति। अत्र विकल्पकमपि संग्राह्यमेवेति ध्येयं॥ अत्र गगने गगनत्वमित्यादिगगनादिप्रकारकप्रमायाक
पंनाव्याप्तिः परिचेयं। न च विषयता प्रपायाह तत्र संबंधप्रतियोग्यप्रकारकत्वं विवक्षितमिति तन्नोक्तदोष इति वाच्यं॥ केवलान्वयिनि तादृशसंबंधस्या
प्रसिद्धेः। न च समवाये प्रसिद्धेः। तद्विषयक गुणादिप्रमायामव्याप्तेः। तत्प्रकारेति। तत्प्रकारसंबंधसमानाधिकरणविषयताक इत्यर्थः। एवमग्रे
पि। स्वप्रकारेति। न च पूर्वगुणाभेद इति वाच्यं। अत्र स्वपदेन ज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। यत्प्रकारकेति। तत्प्रकारसंबंधव्याधिकरणविषयताक इत्य
र्थः। संवाद इति। यथा पदेन विषयतापदेन यंशभेदविवक्षायां न दोषस्तथापि प्रकारभेदेन विषयताभेदेपि प्रकारमुक्तः। विशेष्यनिष्ठेति। वि

शेषानिरूपितांतताभावा प्रतियोगिसंबंधशालिप्रकारकविषयता प्रतियोगित्वमित्यर्थः॥ तेनावच्छिन्नप्रकारकप्रमायां नव्याप्तिरिति ध्येयं॥ अत्रेदंता
भ॰कृ भावेच प्रतियोगिवैयधिकरण्यं विषयाणां। तेनाव्याप्यवच्छिन्नप्रकारकप्रमायां नाव्याप्तिरिति ध्येयं॥ यत्तु संयोगित्वादेरेव प्रकारकत्वं तेन स्वचवाप्य
वच्छिन्नत्वमेवेति॥ तन्न॥ संयोगप्रकारकप्रमायां तथाप्यव्याप्तेः॥ संयोग एव यत्र परितः संयोगिप्रकारकस्याव्याप्यवच्छिन्नत्वाच्च। एवं मणिमत्त्वे तु गौरव
॥२५॥ र्त्यां स्ववृत्तिधर्मवत्त्वेनेति। विषयताव्यधिकरणसंबंधप्रतियोगिप्रकारावच्छिन्नविषयता प्रतियोगीत्यर्थः। तेन गगनत्वमित्यादिप्रमायां नातिव्याप्तिरिति
ध्येयं। भ्रमे प्रमाभ्रमसंकरमाह। इदमिति। ननु समूहालंबने घटपटोभयवृत्तिरैकैव विषयता साच घटरूपविशेष्यनिरूपितां तामादाय प्रतियोगिपटत्वाव
26 च्छिन्ना पीति प्रमालक्षणातिव्याप्त्यैवं भ्रमलक्षणस्याव्याप्तेर्व्यापकमित्यत आह॥ समूहेति। विषयताभेदे च घटविषयता न पटत्वावच्छिन्नेति नोक्तदोषः॥ स्वैक
देशमते दूषयति। वस्तुतस्त्विति। न च व्यधिकरणत्वं लक्षणान्तर्गतप्रसिद्धानीतिभावः। तदुक्तमात्मतत्त्वविवेक इति शेषः॥ प्रकाराश्रयेति। प्रकाराश्रयेऽसती।
त्यर्थः। तेन प्रकाराश्रयस्यैव साक्षाद्वैशिष्ट्यविषयत्वेन ताद्धवत इच्छादीनां तु ज्ञानोपाधिकमिति ध्वनितं। ननु दंडः दंडी पुरुष इति पदत्वं संबंधेन दृष्टं न तत्कथमसंबद्ध
स्य तद्दीयत्वमित्यत आह॥ संबंधमिति। अतिरिक्तसंबंधं विनेत्यर्थः॥ परिहरतीति। संबंधस्यैवेति। स्वरूपसंबंधस्यैवेत्यर्थः॥ यदीति। नहि विशेषणतायां त
दीयत्वं विशेषणतानिरूपणाधीनमनवस्थापातात्। तथा च यथा तत्र स्वभावत एव तदीयत्वं तत्रापीत्यर्थः॥ अन्यथेति। यदि तदीयत्वा ॥२६॥
यहानिः स्यात्तदा समवायोऽपि नाश्रयस्येत्यर्थः॥ सामान्यत इति। कस्यचिद्भावस्य विशेषणतेतो वैरूप्येत्यर्थः॥ विशेषणतानामिति। दंडपुरुषयोर्विशेषणता
इति समूहालंबने विशेषणताविरहेऽपि भाने नहि विषयत्वेव तेऽपि न विशिष्टधियो विशेष इत्यर्थः॥ ननु विशेषणतायामपि विशेषणतायामपि विशेष
णताभिरसाव विशिष्टताने भासते ननु समूहालंबनमिति तत्र तत्र एव विशेषः स्यादित्यत आह॥ तत्रेति। नहि केनचिद्विशेषणतया तथाह। समूहे
ति। आकारभेदत इति। विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानेऽकारांशस्य समूहालंबनेन तु युगपदुभयज्ञानसामग्रीत इत्यर्थः॥ ननु विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे
तत्रकृतो विशेषः स्यात्तेन न विशिष्टज्ञाने समूहालंबने वाप्यवच्छेदकतावच्छेदकमगृहीत्वैव भेदकान्तरमवशेषमपेक्षणीयमित्यत आह। आपेक्षत

इति श्रुततत्त्वाखवित्रबोधत्वत्वं तत्रैकायेक्षत्वत्यर्थः। न तूक्तकार्यजनकत्वमपि समूहालम्बनव्यावृत्तं विशिष्टज्ञानत्वमप्रतीत्या इत्येतन्मिति भेदकान्तरापेक्षा
मंकु ते स्वस्येतरावेशाहा प्रकारकतावैतेति। इदं इति विशिष्टबुद्धौ इदं इः प्रकारः समूहालम्बने तु इदं पुरुषत्वे इदं इयमपि तत्र विशेषणत्वे मित्यर्थः। यद्वा इदंत्वे इदंत्व
॥२७॥ इत्यत्र पुरुषानुयोगिकवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वलक्षणविशेषणत्वं इदं इत्यस्य विषयः। तादृशवैशिष्ट्यानुयोगित्वं विशेष्यत्वं पुरुषस्य विषयः समूहालम्बने
तु उभयोरपि विशेष्यत्वमित्यर्थः। न च पूर्वोक्तान्तेवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वादिरूपं तत्र स्फुरतीति वाच्यम्। विशिष्टज्ञानस्य सामग्रीमहिम्ना भूतलेघटाभा
व इति ज्ञाने भाववत्प्रतियोगित्वादिव इदं नन्यगत्या पूर्वोक्तान्तस्यैव तस्य स्फुरणानुपगमादित्याहुः। आरायमविहाय शंकते। वराकप्रकारोपी
तो॥ मर्वेति। तथा च पुरुषादिधर्मिनिष्ठविशेषणतानावशेषविषयत्वकृतएव विशिष्टज्ञानेऽविशेष इत्यभावः॥ पूर्वोक्त दूषणे नैव निरस्यति। ना ए ७
मादृशापीति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ उपोद्घातसंगतिमाह। नन्वितिव्याप्त्यैवति। तद्धेतीति विशेषस्येति शेषः। अन्यथा ख्यातावितिज्ञानस्य
वाधिकरणप्रकारकत्वे मानाभावादित्यर्थः॥ रजतायीति॥ सत्यस्थली यमामानाधिकरण्यमादायसिद्धसाधनेमा भूदलेऽलंवाच्यामिति। तथा च निपमांशप्रवेशेन स्फुटत्वादाव
पि रजतार्थिप्रवृत्तिविषयेतादृशानुभवविषयकमायातीत्यन्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः। ननु व्यापनपेयमवं रजतमितिज्ञानमाहार्यसंशयाद्यादिसंप ॥२७॥
वासवतीति तदृशप्रमेयत्वादेरपि पत्ते सम्भवात् व्यभिचाराभावादमेवादेयैव हेतुरितिचेत्। न। रजततत्त्वप्रकारकप्रवृत्तिजनकत्वेन रजतत्वप्रकारकानुभवस्यावि
शेषणात्। एवं च प्रमेयत्वादावेवव्यापपूर्वेप्रतीकमितिमन्तव्यम्। अशमेदृविव तपाच नेष्पुरुषानेमापीतरंनवापूर्वदोषस्य इवस्यां तद्के सत्वाख्वमसा
धोव्यपेवि शेषणत्वमितिभावः॥ रजतमात्रेति॥ रजतविशेषमात्रवृत्तिविधेमवदित्यर्थः। तेनेनसाधनवैकल्यमितधोयं। अप्रापृति। प्रमुक्तौ रजत
वप्रकारकानुभवविषयोनवेतिवप्रतिपत्तावेतादृशाभिधानस्यप्रपमममनाकांक्षितत्वादिति भावः॥ अप्राप्तकालत्वस्य पुरस्कदोषत्यावहो स्तु ४
खमाह॥ रजतमात्रेति॥ ननु मात्रपदं व्यर्थं। न च साधनाव्यापकत्वार्थितद्धितमन्तव्यं। रजतवृत्तित्वस्यापि मत्तार्थप्रवृत्तिविषयमात्रवृत्तित
त्त्वेत्वादौ साधनाव्यापकत्वादिति चेत्॥ अत्राहुः। यस्मतेसत्यप्रतिपत्तौ व्यापकतयोपाधेदूषणत्वं तन्मतेपत्ते साधनाव्यापकत्वापमात्र
पदं॥ अन्यथाव्यतिरेकेस्वरूपासिद्धिप्रसंगादिति। केचित्तु समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेणमात्रपदं। न च यत्र रजतमुत्पन्नं विनष्टं के न चित्र द

मकु

ष्ठं तत्त्वापि रजतत्वस्य वृत्तेः तस्य तादृशानुभवविषयत्वव्याप्यत्वं नास्ति तन्मते ईश्वरादेरनंगीकारादिति वाच्यं। रजतत्वप्रकारकशाब्दादिबुद्धिवि
॥२७॥ षयत्वस्य तन्मतेनत्वापि सत्वादिति भावः। एतेन व्याप्यभूतसाध्यप्रबोधो विवक्षित इति समव्याप्यत्वमपि नेति ध्येयं। अत्र प्राप्रकालत्वं च पर्यालम्बा
तथात्। शुक्तिरवृत्तिरिति। शुक्तिवृत्तिरजतत्वावच्छिन्नजनकज्ञानविषयतेत्यर्थः। रजतार्थिताजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयतावत्त्वादिति हेत्वर्थः। तेन
27 प्रमेयत्वप्रकारिकायां रजतत्ववैतौलान्दीशयां विषयतायां न व्यभिचारः। रजतत्वेत्यस्य किना। विषयतास्वरूपपरिचायकधर्मोपस्थितिन साध्यव्या
पकमिदं बोध्यं। आरजतविषयेत्यादि यद्यपि प्रकारकत्वादित्यो वास्तु। न चैतद्रजतत्वादौ व्यभिचारः। आहार्यारोपभ्रममादाय तस्य पदत्वसमत्व
तात्पर्यापि रजतत्वविशेषवत्त्विप्रकारविशेषस्य पयस्यारजतेतादृपिनाहार्यारोपस्यैवापारोपस्तत्र च व्या। यपूर्वप्रतीकमतत ध्येयं॥ रजतत्वेति
त्वमिति। अत्र रजतत्ववृत्तित्वमित्यर्थः। तेन द्रव्यत्वादौ न साध्याव्यापकत्वं। रजतत्ववृत्तित्वमिति। रजतमात्रावृत्तित्वमित्यर्थः। तेन द्रव्य
त्वादिप्रकारक विषयतायां न साध्याव्याप्तिः। न च साधनव्यापकत्वं रजतत्वनिष्ठप्रकारणविषयतायां तन्मते साधनाव्यापकत्वात्। केचित्तु विशेषण ॥२७॥
विशेष्ययोर्भेदेन विषयताभेद इति मते तन्मते भ्रमस्थले रजतत्वमात्रवृत्तिविषयतोभयत्वं मत्वा तत्र साधनाव्यापकत्वं द्रष्टव्यमित्याहुः। विषयतायामिति
वैयधिकरण्यतो विरोधः। तथा चाप्रयासिद्ध्यादिकमिति भावः। विवादपदमिति। शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकमित्यर्थः। एतच्च भागे बाधवारणाय अं
शतः सिद्धसाधनवारणाय। रजतत्वमिति। एतद्दृष्टान्तस्याधिकस्य प्रवेशाद्वैलोरेव पदतावच्छेदकत्वे व्याप्तिग्रहदशायां सिद्धसाधनो
पत्तेर्निरस्ता। शुक्तावृत्ति। निर्विषये मनोयोगादौ वा। एतान्यपरांशहष्टाहारकेतोपि विषयां तेनेष्टहष्टहारकज्ञानेन अस्यांतरीयेणानु
व्यभिचारः। न च फले ज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यं। प्रवर्तकत्वं हि प्रवृत्तिविशेषावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वं। फलज्ञाने तूपाय
छायां हेतुने प्रवर्तितावच्छिन्नेष्टप्रवृत्त्यभावेप्यवच्छेदकतानेनेष्टस्युतेरित्याहुः। आभासादिति। आश्रयासिद्धेरित्यर्थः। विशेषणाभावाय
त्वविरोधाभावात्। ननु हेत्वसिद्धिः। अप्रसिद्धदेवविरोधव्याप्तेरकाज्ञानात्। ननु व्याप्यभावो न रूप्यते उत्तेर्न सिद्धान्तादिति। एवं स्वस्व
तावच्छेदकमादाय प्रयोजकत्वाभिप्रायेण प्रयोजकत्वमिति भावः। शुक्तावित्यस्य रजतप्रकारकप्रवृत्तिप्रयोजकरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यर्थः।

एतावच्छेदकप्रकारकत्वाभावात्

नत्वातिरिक्तविषयत्वाश्रय इत्यर्थः। तस्यानिरस्तत्वाभिधानेनानवसरग्रस्तत्वात्। तारजतत्वार्थिनाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वादिति हेत्वर्थः। स्वध
र्मिता स्वपदं संबंधिपरं महिम्नात् तत्प्रवृत्तिपरं। धर्मिपदं विषयपरं॥ रजतत्वार्थिनेत्यंतेनांशतः सिद्धसाधनवारणाय। संप्रदायमते
नेदं। तद्रूपमेव प्रयुक्तात्केत्यपि इदं तु। यद्यपि अत्र हेतुसमासे दृष्टान्तासिद्धिः कर्मधारयेवाधः। तथापि षष्ठीपदस्येष्टतावच्छेदकपरत्वे इष्टा
वच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वेन साध्येत्यर्थः। न चैवं पक्षप्रवृत्तिविषये इष्टाभेदज्ञानात्प्रवृत्तिस्तत्त्वव्यभिचारोवारः। अभेद
रूपवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वेन एवसैव तत्र प्रकारत्वे अतएव संसर्गारोपस्ताहार्थ्यारोपश्रुतेः। आरोपभेदः सर्वसिद्ध इति चेतनाश्रयाहुः। उ
भयत्र एतावच्छेदकं रजतत्वमेव प्रकारः। किं त्वेकत्र तत्र समवायः संसर्गोपरत्र स्वाश्रयाभेद इति तयोर्भेदः। अन्यथानुगमे प्रवृत्ति
त्वे हेतुता कापि स्यात्स्मिकत्वानपत्तेरिति। यद्वा इष्टतावच्छेदकत्वे इष्टप्रकारत्वे तथा च इष्टप्रकारप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वेन
साध्यत्वे साध्ये। एवं चेष्टभेदस्तानस्यत्वे इष्टभेदप्रकारत्वाभ्युपगमेपि तान्नेष्ठयोः समानप्रकारत्वनियमात्तेनजन्नोष्ठायास्त्रूणोपस्थ
प्रकारकत्वयाताहृशज्ञानेन साध्यत्वपातेन प्रवृत्तेनैकान्त्यव्यभिचार इति। ननु यत्किंचित्प्रवृत्तिविषयमोक्तो रजतस्मरणमादाय
पीतरजतत्वप्रवृत्तिविषयतोक्तो सएवानुगम इ चेत्। अत्राहुः। ताहृशाहृताप्रवृत्तित्वावच्छिन्नेसामान्यानरूपेणाहेतुः। तेन
प्रवृत्तिप्रति तद्देवविशेषरूपेण तथा च प्रकृते प्रवृत्तिविषयत्वेन सामान्ये नैव रूपेण तस्य साध्ये प्रवेशान्नानुगमोनवार्यो त
दंतत्वपूर्व प्रवृत्तिं प्रति समानविषयताहृशज्ञानस्यैव हेतुत्वावधारणेन भिन्नविषयरजतस्मरणमादाय बाधेन साध्यस्यापर्यवसानात्।
अतएवानुमानेष्वसत्स्तदादिपत्तं किंचिद्रूपादानप्रत्याहतेणनायौतरभितावृत्तिवादिति। चिकीर्षितानप्रवृत्तित्वादित्यर्थः।
स्वकीर्षीप्रयोज्यजातिविशेषसैवव्याख्यातत्वे। तेन नेश्वरप्रवृत्तिजीवनयोनिप्रयत्नादौ व्यभिचारः। न चेष्टेति। यद्यपि तत्स्वरूपा
देसाध्याव्याप्यं तथापि साधनावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वेन धर्मे चेत्सत्यपाधौ प्रवृत्तिगर्भत्वं तमव्याप्तौपाधौमिप्रायेण न्याय्यहुपादेयमेवि

॥६

म तु॰ तिभावः॥साधनेति। वक्ष्यमाणतेक्ष्यसाधनेव्याप्यत्वेप्रमितेनयावत्साधनेनव्याप्येनयत्सत्त्वाव्याप्यमुपाधिः।साध्यव्यापकत्वेनसाध्यव्याप्य
पकत्वादित्यर्थः।कार्यप्रहकमुक्त्वाकारणप्रहेवमाह।यदेति।अग्रिशब्दोबाधकारणापयस्तविशेषणं।तच्चरजतज्ञानजन्यत्वेस्वरूपप्रकप
॥२८॥ न्नपरं।पक्षस्य चैतात्पर्यमित्यपाहुः।प्रयोजकत्वमत्रद्दष्टद्वारकंबोध्यं।ननुप्रयोजकत्वंकारणकारणेपर्यवसितं।रजतस्म
रणएवकोपकारणेव्यभिचारइत्यरुचेराह।हेतुत्वमपीति।तथाचप्रसाध्यांगकतादृशप्रवृत्तिजनकत्वमेवलिंगमिति
28 भावः।तथाविधमिति।रजतार्थिनाजन्यस्पृक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकमित्यर्थः।नचरजतेज्ञानहेतुतानत्वादित्येवास्तु इ
तिवाच्यं।यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेदोषाभावात्।तस्यहेत्वंतरत्वादितिभावः॥नचेति।प्राथमिकेज्ञानेपरस्परका
नेरजतस्मरणेपक्षोविशिष्टज्ञानेवादितीयेपिग्रहणेपक्षोविशिष्टज्ञानेऽत्र यथोर्वाधः॥अत्र यथोरास्त्रयासिद्धिरि
त्यर्थः।ननुन्यायमतेपिविशिष्टज्ञानत्वंवैशिष्ट्यविषयत्वंनत्वपरंभिन्नान्यादृशंतदितिसाध्याननुगम इत्यत
आह।समवायेति।विशिष्टज्ञानत्वेनसाधारणेनरूपेणसाध्यतातच्छेदकेषापाद्यकृत्तेर्भातादृककूटस्यत्वादिसि ॥२८॥
द्धतीत्यर्थः।अन्यथावद्ध्यादौअरण्यपुंजत्वादिविमतौप्रसिद्धानुमानमपिनस्यादितिभावः॥अगृहीतेति।ननुदंड
पुरुषसंयोगाइतिसमूहालंबनेतिव्याप्तिः।नचतत्रासंसर्गग्रहएवेतिवाच्यं।दंडसंसर्गवतिपुरुषेतदसंसर्गग्रहेन्यथाख्यात्याप
त्तेः।एवंनिर्विकल्पकाभ्युपगमेतत्राप्यतिव्याप्तिः।अपथधर्मधर्मिविषयकत्वेविशेषणविशेष्यभावविषयत्वंसमूहालंबनेचन
दंडस्यविशेषणत्वंपुरुषस्यतन्निरूपितविशेष्यत्वंविषयः।नचवैशिष्ट्यमानेनासमानतवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वादिरूपविशेष
णत्वादिविशिष्टज्ञानेपिकथंभासतामितिवाच्यं।समवायानानेत्प्रातरस्त्वावृत्तिरूपस्यस्वरूपस्यवासंबंधविशेषस्य
परेणापितद्विषयत्वेनाभ्युपगमात्।अन्यथाव्यधिकरणप्रकारकस्यापित्रिमग्रंथविरोधापत्तिरितिचेतन्न।अगृही

वि३

अग्रिमे शोवसमूहालंबनव्यावृत्तेरात्। न चैवं नेदं रजतमिति ज्ञानस्यापि रजताविशिष्टज्ञानत्वापत्तिः।
नेत्यादिविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यं। अत्र हि रजतांशे रजतवैशिष्ट्यज्ञानत्वमपाद्यं पुरोवर्त्तिनि रजतत्ववैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा नाद्यः। इष्टापत्तेः। नां
त्यः। तयोर्धर्मिधर्मिभावानवगाहनात्। न हि यत्र किंचिन्निरूपितधर्मधर्मिविषयत्वं विवक्षितं। तथा सति इदमेव दण्डवानित्यस्य पुरोवर्त्तिनि दण्डमेयत्ववैशिष्ट्य
ज्ञानत्वापत्तेः। एवमेकयदमप्यकिंचित्करं। धर्मधर्मिणोर्वरत्वस्य प्रत्येकज्ञानेऽसंभवेन ज्ञानद्वयेऽतिव्याप्त्यसंभवात् तत्साधनेन चिंत्यमिति। उभयख्याति
रिति। शुक्तौ रजतं इति वदुभयख्यातिः स्यान्नत्वेमद्वैशिष्ट्यविषयकत्वेनान्यथाख्यातिः। वैशिष्ट्यविषयत्वानभ्युपगमादित्यर्थः। यद्यपि समवायानिषयत्वे वि
वैशिष्ट्यांतरविषयत्वमभ्युपेयमेव। अन्यथा व्यधिकरणप्रकारकत्वासंभवात् तथाप्यसद्वैशिष्ट्यविषयत्वेन भ्रमत्वं भ्रमविषयाणामसत्त्वात् किं त्वव्याधि
करणप्रकारकत्वेनैवेत्याशयेनाह। व्यधिकरणेति। ज्ञानपदमनुमानद्वये उपाधिमाशीक्य निराकरोति। न चेति। अप्रमानुमाने साध्याव्यापकत्वमाह।
इदं ज्ञानमिति। हिनायेत्याह। रजतज्ञानमिति। त्वन्मते इति। मन्मते भ्रम एव भावत्वज्ञाने वा साध्याव्यापकत्वमिति भावः। तथात्वादिति। दोषाजन्यत्वादित्यर्थः।
इदं ज्ञानमिति। इतीत्यर्थः। तयोरिति। भ्रमस्थलीययोरिदंत्वरजतत्वस्मरणयोरित्यर्थः। परेणा
न याच साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। ज्ञानस्य दोषाजन्यत्वमित्यर्थः। पुरोवर्त्तीति। नतु रजत एव नेदं रजतमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिः। अन्यथाख्यातिमये नत्वो
पीति। तथा चावश्यकत्वान्मम एव हेतुरिति भावः। पुरोवर्त्तीति। पुरोवर्त्तिनि इष्टभेदाविषयकत्वात् रजतभेदेऽइष्टप्रतियोगित्वज्ञानेऽपि
पि यद् हत्स्मरणात्मकज्ञानद्वयस्वीकारे रजतप्रतियोगिकस्मृते। पुरोवर्त्तिनि इष्टभेदाविषयकत्वात् रजतभेदेष्टप्रतियोगित्वज्ञानेऽपि
तस्य पुरोवर्त्तिनि इष्टत्वाभावात्। न च स्वातंत्र्यविशेषणेनैवार्थं न दोष इति वाच्यं। तद्धि नाभावविशेषणत्वेनानुपस्थिततत्वात्। अभा
वप्रतियोगी इदं रजतमिति ज्ञानाद् प्रवृत्त्यापत्तेः। किं तु पुरोवर्त्तिवृत्तित्वेन गृहीतभेदविशेषणत्वेनानुपस्थितत्वं। तच्च तत्राप्यस्तीत्येवे
तिमप्यं न तिप्रसंग इति चेत्। न। पुरोवर्त्तिनिष्ठभेदतयास्य पुरोवर्त्त्यग्रहीतासंसर्गभेदत्वाभावात्। एवं च पुरोवृत्त्यगृहीतासंसर्ग
त्वाव्यक्तेदकाभाववज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबंधकतया तदभावोऽपि हेतुः। एवं चाव वा शब्दः समुच्चय इत्याहुः। अत्र प्रमेयाधीनं ताह
राज्ञानं प्रसिद्धौ तदभावाप्रसिद्धेः कथं प्रवृत्तिरिति चिंत्यं। वस्तुतस्तु पुरोवर्त्त्यगृहीतासंसर्गिभेदप्रतियोगितेनानुपस्थिततत्वरूपेसा

प्रत्ययोपि अंशे तत्ताभेदानुमितिरूपमस्येति भावः॥ ननु पर्वतत्वादिप्रकारतावच्छेदकत्वस्य पूर्वज्ञानोपनीतत्वे अंशे तत्ताभेदः ७

नं चेत्। तादृशतत्ताभावप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमिति तावच्छेदकेतरदिति ध्येयं। नन्वेवं अभिलापादयोऽभेदविषयकधीसाध्या इत्या
भ.कू. शंक्य निराकरोति। न चेति। उक्तरीत्या ज्ञाततत्ता तादृशमात्रविषयकत्वेनाभेदविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः॥ अभेदाभिलापव्यवहारस्यतत्
॥२९॥ द्विषयकधीसाध्यत्वेपि शुक्तावि दं रजतमिति वदिदं रजतयोर्भिन्नमिति ज्ञाताभेदस्यासंसर्गाग्रहादेवोपपन्नत्वान्न विशिष्टज्ञानापेक्षा इ
त्याह। अभेदेति। एतत्राभ्युपेत्योक्तं। वस्तुतः शुक्तौ बालादिवाक्ये व्यभिचाराद् अभिलापस्यमानविषयकधीसाध्यत्वं नेति ध्येयं। भ्रम
२९ त्वेनेति। यथाऽप्रामाण्यशंकाशून्यमभेदज्ञानं तत्प्रवर्तकं तथा तत्कुन्याभेदग्रहविरहोमपि। सांशे तत्ताभेदानुमितिस्थलेपीत्यर्थः।
प्रतिबंधकाभावस्याकारकत्वाभ्युपगमे शक्तिरप्यस्माकं नसिद्ध्यति नुशयेनाह॥ यद्वेति। उक्तभेदविषयकमिति। तत्राग्रे पूर्वमंशे तत् ॥२९॥
भेदापादीभूते शंखे अंशे तत्ताभेदानुमित्या विषयीकर्तव्य एवेत्याशंक्य निराकरोति। न चेति। अविरोधिनो रैवक ...पप्रकारत्वं प्रकृते
व न्नेति भावः। अत एवेति। त एवाभेदज्ञाने भेदेन विषयः तत एव पूर्व प्राच्यां प्रतीचीभेदप्रत्ययेवि भ्रमानेपि सप्रत्ययोन्नमे
दृग्याहीनतदुत्तरकालीनदोषजन्यप्रतीच्याभेदज्ञानेस्वविषयीभूतभेदविषयत्वकारीति केवलं प्रतीच्याभेदविषयो दिग्भ्रमो होजाय
ते। अन्यथा न त्वापिभेदाभेदविषयक एव प्रत्ययः स्यात्। एवं प्रतिबिंबादिस्थले जले चंद्र इत्यत्र भेदप्रत्ययानंतरं दोषजन्यः स्वचंद्र
भेदमात्रगोचरः प्रत्यय उपपद्यत इत्याहुः। केचित्तु यत एवेत्यभेदाविषयकं ज्ञानं प्रवर्तकं अत एव दोषबलेन भेदप्रत्ययेपि स
योर्द्विपवत्वेन प्राच्याभेदप्रत्ययानं प्राचीभेदग्राहीति प्राच्यामपि प्रवर्तकः॥ एवमादृशे मुखमिति भ्रमेपि आदर्शे न मुखाभावव त्वेऽ
दंभेदानुमितिर्न मुखाभाववत्भेदग्राहिणीति मुखाभावार्थिप्रवृत्तिकेत्यर्थः॥ दिङ्मोहादौ मतिप्रत्ययाभाववत् उक्तानुमितिरूपाःप्र
वर्तका इति शेष इत्याहुः॥ सोपीति। यथाह्युक्तौ रजतत्वासंसर्गाग्रहस्तथात्र द्विषयकज्ञाने रजतविषयकत्वासंसर्गाग्रह

इत्यर्थः। बाधस्येति। पुरोवर्त्तिनि रजतत्वाभावासंसर्गाग्रहरूपत्वात् तस्यापि विशिष्टज्ञानत्वे मानाभावादित्यर्थः। तथा च बाधशून्यानुव्यवसाय
त्वेन यदि विशिष्टधीः स्यात् शुक्तावपि स्यात् तेन सत्संप्रमाणमिति भावः। नत्र हीति। अत्र रजतत्वानुभव इत्यर्थः। प्रामितितत्वमनीतिश
ष्टः वस्तुतस्तु इदानीं शुक्त्या वैशिष्ट्याविशिष्टबोधेन स्मारणसंभावना पीतिध्येयं। ग्रहणां चेति। तथा च सामग्रीवविशिष्टबुद्धो मानमित्यर्थः। जाती
ति। न्यायपरीत्येकोपि व्याप्यतानासौ विपिसंशयं समर्थयति। एकदेति। नमव्यावृत्यर्थं मनेकेति। एवमपि रजतत्वेनेदं रजतं किं नु शुक्तिरिति संशयप्रत्यक्षे
पि निरित्यत उक्तं स्वतन्त्रोपस्थितत्वेनैकविशेषणं। एकस्मिन्नेवधर्मिणि इत्यपि बोध्यं। संशयस्येति। व्यवहितयत इति शेषः। तेन न नसंशयस्यानुपपत्तिः।
युगपद्विशेषणफलकमाह। नचेति। ननु स्थाणोः स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं स्थाणुरयं पुरुष इति भ्रमानुरोधात् स्थाणुरयं भेदाग्रहोन्यथाख्यातिभिया स्था
णुभेदाग्रह इति संशयत्वापत्तिरित्यत उक्तं तनिरासाय। नचेति। संशयोत्तरं तत्स्यात्तत्सविशेषदर्शनजन्यत्वेनावाधारणत्वात् तथा दोषप्रभवत्वेन
वा पुरुषत्वेन स्थाणुरिति भ्रमः। तथा च स्थाणौ रोपेण स्वातन्त्र्यमिति तेनोक्तदोष इत्याह। दोषेति। यद्यपि धूमभ्रमोनपूर्वत्रिकारणेन तथापि न
ध्यावर्त्तिः तासाधर्म्येण दारमित्यर्थः। लिङ्गज्ञानेति। यद्यपि तत्र तेनानुमितित्वजात्यभावेन लिङ्गज्ञानजन्यत्वेनैवानुमितेर्मानत्वमनुव्यव
सायेनात्रापि तत्रानारोपः। तथा च लिङ्गज्ञानस्य स्वतन्त्रोपस्थितिमात्रप्रतिबंधकत्वेन तु पर्वतानुभवजनकत्वमत्र तु तथेति लिं
गज्ञानजन्यत्वस्याप्यनारोप एव वाच्यः तत एतदनन्तरभावित्वमात्रमुक्तमित्याहुः। ननु शुक्तौ रजतभेदाग्रहः यथा प्रवृत्तिः तस्या शुक्ति
भेदाग्रहान्निवृत्तिः स्यात् तद्ग्रहेऽन्यथाख्यात्यापत्तेरित्युत आह। एवमिति। तेनेति। एतद्योपलक्षणं इदं रजतमित्येवयत्र ज्ञानं तत्रो
पस्थितत्वाभावात्। तद्भेदाग्रहेण निवर्त्तेत इत्यपि बोध्यं। यद्यपि धर्मिज्ञानरूपा शुक्तिरुप स्थितिस्तत्रापि तथाप्यनिष्टतावच्छेदक
प्रकारेणोपस्थितानिष्टभेदाग्रहो नास्तीति भावः। न च शुक्तिरित्यत्रापि प्रतियोगिस्मृतिः मा हायप यद्यपि स्वतन्त्रोपस्थितत्वमस्त्येव तथा
पि भेदाग्रहकाले नास्ति तेन नन्तरं नन्तरं निवृत्तिः। नच रजतत्वेनेदं न रजतमिति भेदग्रहकाले प्रतियोगिस्मृतिकालीनत्वं त्वतो
पस्थितरजतभेदाग्रहमादाय प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं प्रतिबंधकाभावत्वेन तस्य हेतुत्वात् तत्स्य च कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वादि

म कू ति भावः। वस्तुतः शुक्तिभेदाग्रहविशिष्टस्यैव रजतत्वप्रतीतस्य तत्रासंसर्गाग्रह इति न प्रतियोगित्वमित्यपेतास्त एवाह शुक्तावभावेति। वि
क द्विशिमतं दूषयति। शुक्तिरूपे भेदाग्रहस्येति। यद्वा नन्वनिष्ठाभेदाग्रहस्यैव वित्ते वर्तित्वे प्राभाकरमते कोषः येन तदेव नाभ्युपे
यत इत्यत आह। शुक्तिनिष्ठाभेदाग्रहस्येति। अत्र रजतपदं पूर्वं किं तु शुक्तिरिति शेषः। अन्यथेति शुक्तौ भेदाग्रहाभ्युपगम इत्यर्थः। अनुरञ्ज
वेति। स्वातंत्र्याविशेषणादित्यर्थः। तथा च प्रवर्तकभेदाग्रहे स्वातंत्र्यविशेषणं इदं रजतमेव नेदं रजतं किं तु शुक्तिरिति ज्ञाने सति न निवृत्त्य
॥३०॥ यथा न प्रवृत्त्यनुपपत्त्या रव्यातीतपेव निवर्तकभेदाग्रहे पिस्वातंत्र्यविशेषणं शुक्तौ रजतताभिदं न शुक्तिरिति ज्ञाने सति न निवृत्त्य
30 पारव्यातीत्यर्थः॥ रजतभेदेति। रजते रजतभेदसंसर्गाग्रहेन्यथारव्यातिः सा च नाभ्युपेयत इति भावः। उभयेति। स्वतंत्रोपस्थिते ॥३०॥
स्त्रा न एणभेदाग्रह इत्यर्थः॥ अन्यथेति॥ यद्यपि सन्मतेतत्र भेदाग्रहात्संशयः अन्यथारव्यात्यापत्तेरिष्टत्वात्तथापि तत्र देवात्र
भेदग्रहः किं तु भेदाग्रह रजते इत्येव निष्कम्पस्तत्र संशयापत्तिर्बोध्या॥ नन्वसन्मतेतत्र भेदाज्ञानजन्यकोटिद्वयस्मरणस्य तत्र संशयज
नकत्वमतो नोक्तदोष इत्यत आह। यद्वेति। नहि पदस्मिज्ञानाद्युपस्थितिस्तद्वदाग्रहः प्रयोजक इति द्वितीयभेदाग्रहः स एव
विकर इति भावः। यत्वेति। नेदं रजतमिति बाधः अख्यातौ भेदाग्रहे पदेन युज्यते तं कल्प्य यारव्याते पद पन्व पुनरुक्त स्यैव प्र
तिषेधात्प्रसंगस्यवारोपरूपत्वादित्यर्थः॥ तद्विपरीतमिति। अन्यथारव्यातिपदेनान्यथारव्यातिपदेनोक्तान बोध्यबाध
कवात्वस्यैव नस्यादित्यर्थः। एतदेव दर्शयति परस्परेति। न चोत्तरत्वमेव बाधकत्वे बीजमित्याह। पूर्वेत्यपीति पर
ने न बाधत्वं तरस्यत्वमित्याद्युपपादितं नेत्यर्थः। वस्तुतो बाधत इत्यत आह॥ तस्मादिति। अन्यथेति। यारव्यातौ दूषणां
तरमाह। तदीयतेति॥ सत्त्वेति। धर्मधर्मिभावानापन्नो भयविषयज्ञानस्य समूहालंबनत्वनियमादिति भावः। प्रतीत्यैवेति
॥ प्रतीतिस्वभावेनैवेत्यर्थः। परस्मिन्निति। अन्यास्मिन्नसत्याधर्मे वैशिष्ट्यं नभासत इति प्रतीतिस्वभाव इत्यर्थः। विषयेति।

पुरोवर्त्तिनि रजतत्वाभावात् ज्ञानाकारस्यैव रजतत्वस्यात्र भानाभ्युपगमादित्यर्थः॥ असन्निकृष्टरजतत्वभानाभ्युपगमे वास्मन्मूहात्वंच नत्वापित्तिरि
तिभावः दोषान्तरमाह ज्ञानेति। दोषाजन्यत्वं स्वरूपसद्धिश्वासापत्तौ तं वाभ्यारोपमाहेति। अंत्ये नाधीति। योग्यतादीति। स्वमतावष्टंभेन बोध्यं॥
। न च तत्रापि लिंगाद्यसंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वमस्त्विति वाच्यं लाघवेन विशिष्टज्ञानस्यैवानुमित्यादिहेतुत्वादिति भावः। ननु भ्रमस्य कदोषस्य विप
रीतकार्यित्वं नक्तं दृष्टमित्यत आह भ... मस्मा कं चेति। वृत्तैरिति। वह्निस्पर्शी सोऽयं इत्यर्थः॥ अन्यत्र तु न तथात्रत एव तत्र भ्रमहेतुहेतुर्हेरिति भावः। स्पर्शग
तउष्णत्वविशेषस्त्वैतद्याहुः॥ यतः ख्यातिस्तत्रायाव्यधिकरणप्रकारिकानेष्टेति यथार्थैवेति योजना। न व्यधिकरणेति। न परस्य व्यधिकरणप्रकारक
त्वेन विषयताव्यधिकरणप्रकारकं चेत्यर्थः। भ्रमत्वे छायामिति। ननु तत्रापि छायेयमेताग्रहोत्तानवदेवेति किं नस्यादिति। चेद्दृष्टोऽयुः। इच्छायामित्यत्र
वहेतुदोषसाधनस्यावच्छेदकान्यतरप्रकारत्वनियमात्। केवलेदंत्वप्रकारत्वाभावेन मनन्यागत्या व्यधिकरणप्रकारकत्वेनेति नन्तत्यथेति। अत्र
चरुपभाव एव शरणं। ये तु विकल्प्यमयादाहा ताननत्वमिति। व्यधिकरणप्रकारके छावत्ति गुणत्वादौ व्यभिचारादाहमत्वेति। प्रमात्ववदिति।
इदंत्वमात्ववदित्यर्थः। यद्यपि विषयतायां निरस्तत्वादित्य क्रमत्ति तथापि परमते नेदं इंद्रियत्वादिति। ज्ञानकरणमनःसंयोगाश्रयत्वादित्यर्थः। प्रतिरोधक
त्ति। केवलान्वयिवविरोधमात्रेणासत्प्रतिपक्षत्वं बोध्यं। अन्यथाख्यातेरिति। तथाववाध इत्यर्थः। ननु विषयभेदात्र हस्तते पिज्ञानयोर्भेदश्च हेकथं नत
वमते अवच्छित्तिरिति निराकर्तुमुपसंहारमाह एवं चेति। तद्योग्यत्वादिति। संवादिकत्वहानरजननयोग्यत्वात् तदवच्छेदकं चास्मदसंसर्गाग्र
हत्वादीत्यर्थः। अतिप्रसंगेति। नेदग्रहे प्रवृत्तिप्रसंगवारणाय... मित्यर्थः। लाघवादिति। क्लृप्त एवकारणतावच्छेद
कांतरकल्पने लाघवं कल्पनीयतत्कारणतावच्छेदकांतरकल्पने गौरवमित्यर्थः। ज्ञानविनीति। नन्वरस्म... येप्रामाण्य
स्यस्वतो ग्राह्यत्वापत्त्या व्यवसायविषयोपि वैशिष्ट्यं नातु व्यवसायविषयः परन्तु चतुर्लीदियमेवताकायमेतदिति चेन्न व्य
वसायस्य वैशिष्ट्यविषयतां प्रसाध्यतन्मतानुसारेण सिद्धान्तादित्येके। वस्तुतो व्यवसायोपनीतत्वाविशेषेणावैशिष्ट्यम
प्यनुव्यवसायविषय एवं अन्यथा घटत्वप्रकारकत्वादिकमपि तत्र न भासेत भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्यैव प्रका
रत्वात् न चैवं स्वतस्त्वापत्तिः ज्ञानविषयतामात्रेणातत्त्वग्रहस्वीकारेपि स्वातंत्र्येणातद्ग्रहस्वीकारात्। तेनैव चरूपेणात

५

॥ भक्तः॥ हस्पतदत्त्वाभिख्यपस्तापत्वेनततत्पटितपामण्येनिख्यपस्तपत्वादित्थ्यंतंपरनयेवसमवायापातीन्द्रियत्वेपितन्नभिन्नवैशिष्ट्यमध्याहमेवक्ष्य
न्यथाप्रामाण्यस्वतस्त्वमपितस्यनस्यात्।ननुसत्यरजतस्थलेप्रथमंप्रवृत्तिरजतकारणतायहोपिप्रमंतत्त्वेवेतिकुतोनियमः।कार्यकारणभा
वाज्ञानेपिस्वरूपसतएवतानस्यप्रवर्तकत्वात्तथाचयदिविसंवादिप्रवृत्तिस्थलएवप्रथमहेतुतायहस्तदातत्तज्ज्ञानस्यवैशिष्ट्यगोचर
त्वेकुतोवैशिष्ट्यज्ञानवित्तिवेद्यतयापीघोवाच्छिन्नेतिकस्यातत्रमानेवात्रत्वच्चोनएवान्यथाख्यातिसिद्धौकिंयुक्तंचेतरत्तुस्मरणप्रयासेनेतिचेदवा
॥३१॥ तुः।वस्तुगतिमात्रावदियंयद्विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेपिवैशिष्ट्यंज्ञानवित्तिवेद्यमेवपरविज्ञप्तिपत्त्यात्प्रत्युतेमात्रतत्तत्त्ववैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्व
ग्रहोस्तुचमेहायग्रहसैवहेतुत्वग्रहस्तथापुनःपोपस्थितिदशायामनुसन्धायवेनवैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वकल्पनेमेहायग्रहहेतुत्वेचगौर
३। वग्रस्तत्वाद्यते।अतएवप्रथमग्रहीनापिकार्यावित्तेशक्तिग्रहेलाघवावताराद्यन्यादितिग्रंथिकारएवव्यापाति।ननुग्रहीतहेतुत्वस्य फ
व्यभिचारेणसहकार्यंतरकल्पनेपुनःननुल्लप्रहेतावच्छेदकांतरकल्पनेनअन्यथाऽदूषयत्पिचकेविनाफलव्यभिचारेणचकस्य
सहकार्यंतरत्वेनकल्प्यतेकिंतुहेतुतावच्छेदकत्वमेवेति।तन्नाएवंहिसहकार्यंतरस्याभिमतस्यमेहायग्रहस्यावच्छेदकत्वंमास्तुवैशिष्ट्यस्यावच्छे ॥३१॥
दकत्वेकोदोषः।तस्माद्विनिगमनाविरहेणसहकारित्वाभिमतस्यचेकादेरवच्छेदकत्वमनुप्रमतोमेहायग्रहस्ययादृक्किञ्चिद्रवच्छेदकत
मवच्छेदकत्वंवेतिब्रूयात्प्रतिनोपमनुयोगः।विनिगमनाविरहान्नवतारणत।किंचतानस्यमणिमंत्रादिवत्प्रतिबंधकत्वाभावाद्विपवि
रोधेनेवप्रतिबंधकत्वमेवंचाभेदज्ञानादिवत्तद्वारेवमेदग्रहस्यप्रतिबंधकत्वंसाक्षाद्विरोधिनोज्ञानस्यतथैवप्रतिबंधकत्वमितिविघटनः।तथाच या ४
भेदाग्रहस्यावमेदग्रहेहेतुत्वेननतुप्रवृत्तौवितिपुनःस्तुत्यप्यामः।विपरीतंतल्लाघवमित्याशंकते।विशिष्टेति।विशिष्टज्ञानइति।प्रवृत्तिस्थ
लेविशिष्टज्ञानहेतुत्वेनभेदाग्रहकल्पनस्यतत्रविशिष्टज्ञानकल्पनोत्तरकालीनत्वेनयुग्यमुपस्थितमात्रएववाविशिष्टज्ञानेप्रवृत्तिकारणता
ग्रहसमयेभेदाग्रहस्यानुपस्थितेरित्यर्थः।सिद्धेति।विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेविशिष्टज्ञानसिद्धौतदाहायगौरवज्ञानस्योपजीव्यविरोधेनाकिं

न्यासे तद्धेतावपि विशिष्टज्ञानप्रवृत्त्योः कार्यकारणभावग्रहात्तन्मूलकप्रमालसिद्धतयातन्नदोषइति।२

किंचित्करत्वात्तत्रसिद्धौ गौरवज्ञानाभावादित्यर्थः। ननु विशिष्टज्ञानत्वेन रूपेण तद्व्यासिद्धेः तदा दायगौरवज्ञाने स्यात् न हि तत्र तत्त्वं धर्मिणमाह

येव गौरवज्ञानेनाप्तत्वेहित्याहावपि गौरवात्तन्नकर्तेदयमित्यादिकं न स्यादित्यत आह॥ प्रमाणत्वेन इति। एवं हि गौरवे लब्धित्वादावपि कर्ते सिद्धिर्न स्यात् तय

दिचकते कार्ययोः कार्यकारणभावग्रहात्तन्मूलकप्रमालसिद्धतया तत्रादोष इति तुल्यं। अत एवेच्छाद्विनागुणेन दुर्व्यान्तरत्वनापिवर्त्तेद्दयत्वेन कार्ये हेतु

त्वाभावादप्रामाण्यकतया तेन गौरवं दोष एवेति न तत्सिद्धिरितिभावः। तर्हि तेन गौरवं यथा न दोषस्तथा प्रामाण्यग्रहेपि च स्यात्। प्रमाणमेव दृश्येत।

एवं चेत हेत्वभावविरस्यति। उदयादीति। दोषाणां विपरीतकार्यजनकत्वे मानमाह॥ सत्वेनेति। विपरीतेति। रजतरंगयोरिमे रंगरजते नेमे रज

तरंगे रजतत्वस्य समूहालंबनेन रूपभ्रम इत्यर्थः॥ यद्यपी मे रंगरजते इत्येनावते वस्तुतेत्रो भयमेदाग्रहादेव तन्मते प्रवृत्तिनिवृत्ती पवित्स्थापि प्रवृत्ते

कं नवापि रंगरजतं वेति संशयः स्यादिति परोक्तप्रसंगनिरासाय चतु स्वपर्येत अत एव व हीति ममे दोषेति। हितादीति। उभयाभिन्नतादि हि तस्य

समूहालंबनेक वेद्य से वारिता यैः। अन्यथाख्यातिव्यवस्थापनेन योग्यताज्ञानसंवाद्यां बुध्रमोः नानुपपन्न इत्याह। इमे रंगेति। ममेति। अ

न्यथाख्यातिवादिना इत्यर्थः। युगपत्प्रवृत्त्याद्यापत्तेः समाधिमाशंकते। अपीति। एवं सत्यथानुभूयमानाभेदाग्रहेव थम्भिन्नयम इत्युत्याह तमाये

ति। अन्यथेति॥ यद्यपि नायमयमेदग्रह एवतथापि स्वमतेहादस्यामिमानेनेदं तो ध्यं॥ शब्दाभासादिति ननु प्रवृत्तिविषयप्रत्यहोविनानप्रव

त्तिः तत्तत्वं ह्रो चेत्तद् द्विविधमेस्मारितारोपः संभवतीति वेत्त्विव्वेत्। त्वपोपादानप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिहेतुत्वानभ्युपगमात् अभ्युपगमेवात्वचापि

नात्सिद्धत्वादिति भावः अत्र चानुभूयमानस्यारोपसंभवे पुनस्तस्य स्मरणकल्पने गौरवमित्यत अनुपमीनारोपोपि प्रामाणिक इत्याह।

(प्रत्यक्षादीति। स्वमतसिद्धाभिमानेनोपपादितं संशयं निरस्यति। मिभावितिं। मन्मते दोषेण रजते रजतत्वेन ग्रहो रंगेच रंगत्वेन

ग्रह एव अन्यथाख्यातावापत्तिभयाभावादिति न संशय इत्यर्थः। तत्तुरेवेति। शब्दप्रमाकाले प्रमत्वादिकमित्यर्थः। तत्तु प्रवृत्तेरवे

ज्ञात्वकल्पने मानाभावात् प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानहेतुत्व कल्पनाश्चेति भावः। नव्याः प्राभाकरनव्याः रंगं व तितयाति।

वस्तुगत्या यत्र रंगतदृत्तितत्येत्यर्थः। प्रतिवंधादिति। अप्रतिवन्द्याचेकान्तयातिभावः तत्र तथ्ये क्षपामानाभावइत्याह। उत्

कटेति। प्रवृत्तेरन्यथोपपत्तेरिति भावः। दोषांतरमाह। उत्कटेति। नचोत्कर्षापकर्षरूपो ज्ञातिभेद एवास्तामिति वाच्यं ज्ञाने

मकु

र्थी प्रवृत्तिस्तानियमेनैककेषकार्या न तु हितोपायादिका मेयत्वात्मनेदकात्मनेमानानानाबाद इति भावः परमनएव पुनरात। स्यादेतदिति। संवा
दिप्रवृत्त्योरिष्टफलप्राप्ते संवादिविसंवादिनिष्ठव्यभिचारित्वपिंडे एकं बाल्कुमत्वादिति। सत्यस्थले विशिष्टज्ञानस्यात्प्रवृत्वात्। असत्यस्थले न हेतुत्वे तयाने
॥३२॥ दीयग्रहस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। सत्यत्वासत्यत्वे प्रयोजक इति शेषः। गौरवादिति। असत्यज्ञानकल्पनागौरवादित्यर्थः। केचित्तु विशिष्टज्ञानत्वे
नैव संवादित्वव्यक्तिजनकत्वेऽसंभवति सत्यविशिष्टज्ञानत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थं व्याहुः। असिद्धेरन्यतमासिद्धेः। प्रवृत्तीति। विशिष्टस्य साध्यव
32 केदकानुगतत्वे गौरवादिति भावः। यद्यपि एवं विषयप्रवृत्तिं प्रति ज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेऽन्यथासिद्धत्वापत्तिः अन्यथाज्ञानेन तदभावात्तथापि
प्रवृत्तिं प्रति ज्ञानं हेतुरिष्टज्ञानं न मे दाहहेतुकमिति भावः। इष्टेति। मत्त्वसमानाधिकरणोऽद्भुतत्वप्रवेशस्य वारिरा द्रव्यजन्य द्रव्यसाक्षा ॥३
त्कारहेतोः स त्वात्पुंसो धत्वान्न चानुपलब्धेयाद्यस्यानुद्भूतस्य शैवलाश्वस्याशीतत्वमिति भावः। कारणमेव स्यावस्थापनफलमा
त्रमेवमिति॥ ननु विसंवादिप्रवृत्तिहेतुभेदाग्रहसत्त्वेऽवश्यं तदुत्पत्तिरिति पुनः प्रवृत्त्यादिप्रयोगपद्यमित्याह। अयेति। दृष्टाभिसंधि ॥३२॥
शंकते। विसंवादिनीति। अभिसंधिमविहायान्तर। अतएवेति। अभिसंधिमुत्तधारयन्नपरः परिहरतिमैवमिति। तद्येति। इष्टविषयप्र
वृत्तौ मुख्यनिष्ठविषयकत्वे वक्ष्यो चेत्यर्थः। तस्यभेदाग्रहस्य स्वरूपायोग्यत्वात् योग्यस्य च विशिष्टज्ञानस्याभावात् न प्रवृत्तिनेव प्रयोग
पद्यमित्यर्थः। ज्ञानमिति। ननु फलज्ञाने व्यभिचारस्तस्य साविषयीभूतेष्टोपायप्रवर्तकत्वात्। न च फले इष्टोपायत्वतदन्यथासिद्धमितिवा
च्यं तस्यास्ततेव्यापारत्वात्। अन्यथोपायोगो चरकापीतातानस्यापि च्छिकोष्ठे पैवान्यथासिद्धत्वेनाहेतुत्वापातादिति चेत् न। फलज्ञाना
तिरिक्तविषयकत्वात्। व्याप्तेरित्येकेऽवधेयं तु वयमः॥ फले इष्टोपायत्वसाधनतानानोपस्थितौ व्यर्थत्वेनान्यथासिद्धत्वात् फलेच्छा ननु पूर्ववृत्तौ सुतरा
मन्यथासिद्धं प्रवृत्ते हि तत्साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वे तस्यास्ति दृष्टवदिष्टत्वात्। पपत्र पक्षसाधनताज्ञाने तद्भेदे इष्टानवच्छिन्नविवेकात तथा चे
ष्टसाधनताज्ञानमेवावच्छेदकमस्तु एवं च विनिगमनाविरहाद्भयोरपि हेतुत्वं च इदं द्वयकार्यत्वादिति चेत् न। फलेच्छायामि ज्ञाविषयत्व
इष्टसाधनताज्ञानस्य समानविषयत्वमिति विनिगमकसंभवादिति दृष्टा दोनु नैवमिति। तादृशमुक्तं त्रिसूत्रीतत्त्वबोधे। न च फलज्ञानेनानैकांतिकं तस्याप्रवर्तकत्वादे

वृतत्साधनता ज्ञानं तु प्रवर्तकं तत्र तदिष्टपमेवेति। तद्व्यवहारेति। तत्प्रवर्तकत्वादित्यर्थः॥ प्रथमप्रवृत्तेति। ननु कल्पनापेक्षया प्रथममेवेष्टपूरोवर्तिज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वमस्तु
ने न तु तदिष्टज्ञानत्वेन संवादिविसंवादिप्रवृत्तेर्विशेषसामग्र्युत्तरकाल्पनस्यावश्यकत्वादिति चेन्न। तावता यन्न्यूनपारव्यातिसिद्धेः ज्ञानद्वयं प्रत्येकं इष्टपुरोवर्ति
ज्ञानत्वस्याभावात् न च पूरोवर्तिज्ञानमेव हेतुरस्त्ववच्छेदकमिति वाच्यं अनुपदं ग्रंथकृतैव निरस्यमानत्वात् एवं च तत्तत्स्वातंत्र्येण यदि तेन विशेषसामग्री
न तु नेदानीमहं यति तागौरवादिति भावः॥ साध्विति। यद्यपि प्रथमं गृहीतस्यापि त्याज्यत्वे कार्यो निवृत्तेरपि नत्वयथास्यादित्तसाधुसमर्थितं न्यायमतमिति।
परैरपि वक्तुं शक्यमेव तथापि फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्तत्र त्यागबीजमेव नास्तीति तत्तु न तथेति भावः। इतरज्ञानावच्छेदकमिति। एवं च प्रवृत्तिमात्रे इष्टज्ञान
मेव हेतुः संवादिविसंवादिप्रवृत्त्योरवान्तरभेदाय तु विशिष्टज्ञानमित्यर्थः॥ इदं रूपवदिति। अन्वयव्यतिरेकप्रतियोगिना इदं त्वेन साहित्यं प्रतियोगि इदं त्वमन्यथासि
द्धमिति पूर्वमुक्तं संवृत्तं इदं रूपवत्त्वेन ज्ञाते वस्तीत्यप्रतियोगिना इदं त्वेनान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वं पुनरन्यथासिद्धमित्यवगतव्याप्तेरिति विशेषः॥ अगृहीतेति। पूर्वो
क्तयोर्गृहीतत्वयोर्गृहीतत्वाद्यर्थः॥ अयथार्थेति। तथा च इष्टज्ञाने पुनः विषयत्वमावश्यकं स्वविषये तस्य प्रवर्तकत्वादिति अन्यथाख्यातिसिद्धिरिति भावः॥ पूर्वो
क्तयुक्तिमेवस्मारयति विवेति। व्यवहारहेतुत्वादिति। उपेक्षाज्ञानेपि योग्यतास्तीति भावः। अत एवेत्यादि यन्न्यथाख्यातिसाधनं न भवतीत्येजना। वाधिप्रवा
धकत्वे हेतुमाह। ज्ञप्रेति। विपरीतेति। ज्ञानत्वेप्यथार्थस्यादित्यर्थः॥ वस्तुतो ज्ञानमनित्यमेवेति वस्तु भिन्नविषयत्वया नैवेष्यापि विधिकेति भावः॥ स्मृते
ति। न चेदं रजतं तत्र इदं रजतमिति भिन्नमित्याद्यज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति वाच्यं रजतत्वेन प्रकारेणातद्वदस्य प्रतिबंधकत्वे तत्र तदुज्ञतत्वं प्रकारस्य त्वा
शयात्॥ स्मृत्यनुभवेति। प्रमुष्टतत्ताकस्मरणे तदंशे संस्काररूपप्रत्यासत्तिसत्वेपि यथा दोषात् तत्र प्रतिबंधः यथा वा रजते अनुभूयमानत्वाद्यंशे
पुरःसमवायप्रत्यासत्तिसत्वेपि रजतत्वानुभवप्रतिबंधस्तथात्रापीत्यर्थः॥ ननु संस्कारस्य सामान्यप्रत्यासत्तिरसिद्धेत्यतआह। ननु तस्मृतीति संस्का
रस्येत्यर्थः॥ रजतत्वासंसर्गेति। अन्यत्र वर्तितया उपस्थितेत्यपि विशेषणं बोध्यं। अग्रहरूपमिति अग्रहविप्रकर्षेण ज्ञानत्वाभिधानमित्यर्थः।
असंसर्गेनाग्रहानीतिव्युत्पत्त्या संसर्गाग्रहेज्ञानमेवोक्तमित्यन्ये। निवर्त्तिप्रसंगादिति। प्रवृत्त्यभावप्रसंगादित्यर्थः॥ रजतमिति। रज
तमिदं स्यादिति भिरसंसर्गेर जतत्वमिदंसंसर्गो मेमर्यः सिध्यतीति तस्याग्रहेन कारणाद्यर्थः॥ एवं रजते प्रवृत्तिप्रतिबंधकं इति शंकार्थः॥ ननुर

न त वृत्तिन यायो घटादिभे दुपरिच्छिन्नतत्तस्यान्तन भेदेऽस्त्विविद्यमानोऽपि भेदो दोषात्प्रभासत इति रजतभेदग्र हकार्यकारितया स एव रजतेऽप्य
निपुणतिवंधक इति शंकते रजतवृत्तितयेति। पूर्वोक्ति निरुक्तयेति। शुक्तिभेदग्रहत्व ग्रपावत्तीति विशेषणं बोध्यं एवं चान्ययापत्याति
भपातातत अयुक्तं। एवं निवृत्त्यादिति। निवृत्तकमप्यनिर्वचनीयं रजतमेवेत्यादि पूर्ववदित्यर्थः। अयोग्रेति। इष्टमित्यत्र विषयीभूतं सत्यस्थले
रजतं धर्मस्यले रंगादि। एवमितात्र निष्कृष्टत्वे तयाग्रह्यमाणेऽप्युक्त्वे तयाचारोप्यमाणो धर्मः स्वाश्रयप्रतिवंनीयतिसंवधमों रंगे रंग
रजते रंगसादृश्यमित्यर्थः। सत्यत्वात्तिमेरिवेति। रजततसादृश्यस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः॥ रंगवृत्तिधर्मस्य रंगवृत्तिसादृश्यस्येत्यर्थः। रजतवृत्ति
ति। वस्तुतोऽपृथक्तत्ते तद्वृत्तितयेत्यर्थः॥ ननु मन्यसे प्रत्यभिज्ञाविज्ञानहृदयमेव भ्रमवदस्त्वित्यत आह तस्या इति। पूर्वोक्तदोषं निरस्यति नचेतिस्म
मतावधर्म्मेने इदं भेदाग्रहेत्यूपलक्षणं दोषस्यापीति द्रष्टव्यं। तद्भेति। तद्विधारात्यर्थः। तत्ततेति। संस्कारद्वारा तत्तासविकल्पाकजन्या
त्तत्सविकल्पकाजन्यत्वात्तनस्येव परमतेसाक्षात्वादित्यर्थः। नचैवं स्मृतिलसाक्षात्वमात्योः संकर इत्यत आह। स्मृतित्वमितिग्रुत्या
यीताप्रकाव्ठेदेनैवविरुद्धजातिसंकरस्य दोषत्वमिति भावः। मम्मेवेति। गुणाङ्गत्वेनोक्ते इंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यत्वस्य साक्षात्कारित्वनियामकत्वा
संवीणे पितासाक्षात्वेमित्यर्थः। नासेति। गुणागतत्वात्तरजातेरप्यसतेव्यवस्थापितत्वातन वाच्यायवृत्तित्वं जातेर्व्याप्यवृत्तिता
यमानविरुद्धजात्योरेकाधिकरण्यमात्रेणैव संकरस्य दोषत्वात्प्रत्या स्मादसाक्षात्वस्य सकलज्ञानवृत्तित्वमग्रेनि
राकर्तव्यमेवेतिभावः॥ स्वमताद्देशमेनाह प्रत्यभिज्ञायाइति। ननु यदि प्रत्यभिज्ञादौ संस्कारस्य स्मृतिर्वा प्रत्यासत्ति
तदा प्रकृतेपित्तपादिव्याहत संस्कारस्येति। नचैव प्रवृत्तिंगतत्त्वेनविशिष्यपूर्वं पत्वज्ञातं तद्वैवततज्ज्ञान
जन्यसंस्कारादेः प्रत्यासत्तित्वमपीति सिद्धान्तादिदमयुक्तमितिवाच्यं। एवमपीदानीं स्वपामद्वत्यादाव
न्यप्रासत्त्यागमनात्तदुत्तत्वेभानस्याप्र" भासत इत्यग्रे वक्ष्यमाणेनात्मपीतस्याहेतुत्वादिति। एतच्चैकदेशिमतेन। वस्तुतो विशे
षोजकत्वात्। वस्तुतस्त्वँ सम्भि दृश्यमानेपि भेदा तं

भक्तु
३३
॥३२॥
नासिदि
॥२३॥
म ६

पृ. २ ह्रो विशिष्टज्ञानं कारणतां कल्प्यतां उत
न्यत तत्र न। संयोगत्वेन कारणतां कल्पयित्वा ९

षणासन्निकर्षस्यापि हेतुत्वमेव सामान्यतो नन्तु विशेषरूपेणानवच्छेदे रसन्निकर्षान्नवह्निज्ञानमित्यनुमानखण्डे वक्ष्यति। अजवत्तानादि
वर्तन्ने कथं यथार्थविशिष्टप्रत्यक्षे वा तस्य हेतुत्वमिति भावः नन्तु सत्यस्थले रजतसाक्षात्कारे रजतेन्द्रियसंयोगो हेतुः इत्यत आह रजत
ज्ञाकार इति। सत्यस्थले इति प्रायः भ्रमस्थले रजतसाक्षात्कारे च रजते [illegible] विशेषणमिति नन्वादि इन्द्रियसंयोगोऽपेक्षणीय। शुक्त्यादिकं
तत्र विशेषणतत्संयोगोऽस्त्येवेत्यर्थः नन्वेवमरजतसन्निकर्षादपि रजतप्रत्यक्षं स्यात् विशेषस्य सन्निकृष्टत्वाविशेषात् समवायादिति। तत्र रजतसंयोगत्वेन विशेष
सामग्र्युत्तरे कल्प्यमित्यत आह यतः सामान्ये इति। तत्र च तद्विशेषणक प्रत्यक्षे तत्र हि विशेषणसन्निकर्षो हेतुरावश्यकः तेन नोक्तातिप्रसंगः अन्यथानुपल
तत्संयोगेनान्यरजतप्रत्यक्षं स्यादिति भावः। एतावतैवोपपत्तौ रजतसंयोगत्वेनापि विशेषसामग्र्युत्तरे न कल्प्यं गौरवादित्यत संयोगस्येति गौरवमेव
स्पष्टयति भ्रमेति। अपि चेति। नन्वित्थं गौरवाभिधानं व्यधिकरणमिति चेन्न। रजतसाक्षात्कारे तत्संयोगत्वेन कारणताकल्पने पि त्वाद्युक्ते रजतस्य
रणताकल्पना मा भूल्लाघवमत्यो गौरवमित्यर्थः इत्यर्थः। उभयोरिति। न च दोषाः प्रकृतकार्यप्रतिबन्धकाः ननु विपरीतकार्यजनना उत्पन्ने न विरोध इति
ना वाच्यं तस्य विशिष्टज्ञानं न दोषादिसापेक्षं परत्वादिति के। मतान्तरे तावत्तदुक्तमित्यन्ये। इत्यपि भ्रमेति। एवं चैतन्मते विशेषणसन्निकर्षस्य यथार्थ शे
प्रत्यक्षे प्रति हेतुत्वमिति ध्येयम्। ननु दोषो न भ्रमे स्वरूपे हेतुः किंतु तेन्यविसंवादिप्रवृत्तौ इत्यत आह। अपि चेति यदि भ्रमोत्पादने दोषहेतुत्वं तदा ये
विपरीतोत्पादमुक्तं। हेतुत्वेति। सत्यस्थले प्रवृत्तिमात्रे प्रतीत्युपरोधे वह्निविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः। नचेति। नन्वित्यर्थः। एकमिति। तथा
च दुष्टबीजादिपरीतकार्यानुरोधेऽपि तादृशेन्द्रियान्नत्यादेव चिन्त्येन्द्रियदोषयोर्भेदादित्यर्थः॥ एवमिति। अन्यथाख्यातिमवेदयते हेतो दुष्ट
कारणस्य सत्वादिकारणबाधाभावादित्यर्थः। इदं रजतमिति। न चैतादृशानुव्यवसायस्वीकारे स्वतः प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं वैशिष्ट्यस्य
ख्याते ज्ञानाभावादित्युक्तत्वात्। न च भेदेति। शुक्तौ भेद [illegible] ग्रहदशायामित्यर्थः॥ न यथार्थमुक्तौ रजतत्वासंसर्गाग्रह एव तत्र रजतज्ञानविषयत्वा
संसर्गाग्रहात्तथा व्यवहार इति भावः। अपि विचारेति। सति विचारे तादृशानुव्यवसायोऽस्ति इति भावः। इदमिति। रजतत्वासंसर्गाग्रहे गाण्डुकोऽरजत
त्वासंसर्गाग्रह एव तत्र रजतज्ञानविषयत्वासंसर्गाग्रहात्तथा व्यवहार इति भावः॥ अपि विचारेति। सति विचारे तादृशानुव्यवसायो व्यवहारव दुक्तः

ख६

त२

यदितव मतं तत्रान्यथाख्यातिवादिनो ममापि तत्रदृशज्ञानेऽज्ञानां तरं विवेके विभ्रम इति ए१

म कु नासंसर्गाग्रहादात्मनि तथाव्यवहारो भवति। तच्च तत्रदृष्टान्तप्रसिद्ध्यासिद्धिः तत्प्रसिद्धौ वापि पर्यवसितं विवादेनेति भावः॥ ननु ज्ञानविशिष्टज्ञानस्य सं

॥३४॥ सर्गाग्रहेनात्मनि किं विदं विषयकग्रहणास्य रजतविषयकस्मरणस्य चासंसर्गाग्रहस्तद्वैशिष्ट्यज्ञानमेव वा तत्र तस्याग्रहान्नेचेति। तयोरिति

तदाकारोऽनुव्यवसायः स्यादित्यर्थः। प्रकारिणा इति। पुरोवर्त्तिविशेष्यकमेव ज्ञानं प्रकारितत्वेन रजतत्वे प्रकारो तत्र याच प्रकारिणो भानेऽदं तया रजत

७५ तयेति न प्रकारमानमसंगतमतो गत्यैव तत्रज्ञाने रजतत्वेनानुव्यवसाय तत्तुल्यमित्यर्थः। सविहितोऽयं परिहरति। विशिष्टेति। साकारत्वाद्दूपोपरहरतीति ॥३४॥

नद्देतसांगतमतेज्ञानीयमेव रजतत्वज्ञाने विषयो न तु बाह्यम इत्युनतत्पे तिभावः॥ अविशेषादिति। परस्परविरहार्थेत्वविशेषादित्यर्थः॥

ना यन्नन्यथा सिद्धा इति। अप्रामाण्यशंकाऽनुपपत्त्या इत्यर्थः। पथाप्रवृत्तताविति। अन्योन्याज्ञानस्योक्तज्ञानस्यापेक्षा तयाव ज्ञाबोध्यप्र

त्यक्ताने तदरपयोनोत्पन्नानुमितिर्भवतीत्यर्थः। यद्यप्येवं रजततस्मानंतरं नेदं रजतमिति बाधकज्ञानमपि नोत्पद्येत तस्यापि तन्मा

पेक्षत्वात् याप्रामाण्यशंकास्वादितत्वे बाध्यत्वे प्रयोजकतत्वस्मात्कं दितत्वं च बोधकत्वमत एवं शंरवेपीत प्रवृत्तावि रहप्य पीत बानु

मितिस्यादितो। अत एव च दुर्षेदृप। अन्यो रजततज्ञानाद्विशेषादृशीनाः प्रामाण्यशंकानंतरमेव बाधकज्ञानोदयोनानापेति घोयं अमवु

धिरिताअमत्वानप्रयुपरइत्यर्थः। विवतवेति। ममबाधकोनवतारी रेव ज्ञाने विभ्रमस्तव तु ज्ञाने वनेतत्वौ त्वमि क सदिषयत्वज्ञानादिभ्रम इत्यं

मूयमेव सदिषयत्वज्ञाने तादृशज्ञानांतरविज्ञाने विभ्रम इति। तत्रापि तद्धृषणहायामनवस्थापत्तिरितितात्पर्यार्थः इत्याह॥ विशेषदृशीना

दिता। विशेषदृशीनजन्योज्ञाने सद्विषयत्वज्ञाने विनैव विभ्रम इति तुल्यमित्यर्थः॥ उक्तमिति। कोटिस्मरणाभावादुक्तरसोमगुं तरप्रतिबंधक

त्यर्थः॥ स्मतेति। पुरोवर्त्तिनि रजतादौ रजतादि वैधर्म्यसारं गत्वा देरभाव यहादेव रजतादिज्ञाने समाध्यास इत्यनुमवसिद्धतत्र वैधर्म्याभावग्र

रजतादौ दि स्वरूपमेव वातत्ज्ञाने वा तद्भूपोगष्भूतेत देधर्म्यस्यपि माणेत देधर्म्याभावत्वेन प्रत्याहतत एव गृह्यत इति पुर्को विभ्रा

सः यत्र तु मे दृक वैधर्म्यमेयमाधिक रणोवा योगंतत्र तद्भावस्य प्रत्याहे णानि श्च्याते नेदं संशयोपेमतिस्सिद्धिः दृष्टपवरूपविशेष

दर्शनादिभ्रमास इत्यर्थः। तन्नेति। रजतादिज्ञाने पुरोवर्त्तिनि रजतयोग्यवैधर्म्याभावप्रत्यक्षात्तद्विशेषदर्शनादौ विभ्रमास्तु वमतेन
व्यक्तेप्रामाण्यग्रहाद्विभ्रमास इत्युभयत्रापि ज्ञानान्तराद्विभ्रमासत्वादित्यर्थः। केचित्तु व्यक्तत एवोभयत्रापि ज्ञानान्तराद्विभ्रमासे
योग्यवैधर्म्यप्रतिसन्धानएव ज्ञानान्तराद्विभ्रमास इत्यभिधाने शिष्याधीनमित्यर्थ इत्याहुः। अयोग्यभेदकस्यैव सद्विषयत्वरूपवि
शेषदर्शनाद्विभ्रमासम्भव विशिष्यैव त्वपहेदोषमाह वस्तुतस्त्विति भ्रमोपि तु न सर्वांशे सद्विषयत्वग्रहाद्विभ्रमास इति पर्यन्तरेरजतं
तद्विषयत्वाप्रसिद्धा। रुपतिवस्तुतस्त्वित्याहुः। इदं पदे विषयतावीजा दृष्टिरित्वमात्रेणैव न विपरीतकार्यजनकं तं संसृष्टा
तातः पुनराशंक्य साधयति प्रलेति। भ्रमरूपकार्ये न्यायानुसरणपात्तिरेव दोषहेतुत्वे मानेनेत्यर्थः। तयोरिति। तदुभयस्यता
दात्म्यस्यैवेत्यर्थः। न चोभयतादात्म्यमरवं उभयसदेवेतिवाच्यं रजततादात्म्यं हि तत्त्वभासते तत्त्वसदेवेत्युरवं उभानं चना
म्युपेयते इति भावः। असत्वेपोषामन्यतमस्याप्यसत्वे। एवमिति। रजतत्वादिसंसर्गोपि सन्नेव भासत इत्यर्थः।। विशिष्टज्ञानेति
तत्र एवासद्वैशिष्ट्यमानं न तत्त्वतिरिक्तान्तसामग्रीतिनकारणानुपपत्तिरुक्तत्वोदित्यर्थः। नविरालंबन मित्यस्यैव विवरणं यसद्
तंबननमिति अत्र चक्षुपेनेवोपपत्तावेलक्षणसद्विषयत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्चेत्यस्वरसोवोध्यः। नत्वा सक्तनरं भावनितिविशेष्येतत्व
कारकत्वमेव भ्रमस्यापि यथार्थत्वमिति समत्वादितदेव तु तस्यासद्विशिष्टविषयत्वं वैवनत्वसंभवति तत्प्रकारकविशेष्यांहित देवपर
धारत्वतत्प्रकारवैशिष्ट्यं तत्प्रकारकज्ञानिप्रकाशतेतत्त्वप्रसूमे रजतत्वसंसर्गे भ्रमे तादात्म्यप्रमेवा रजतत्वसंसर्गस्फुरजतता
दात्म्यरूपंवावैशिष्ट्यंप्रस्तुतत्वाधारपत्युकाशतेतत्त्वसं तोत्तयोप्रस्तुतयोनाधारत्वातेकित्वसरेवत इत्यपमर्कामेनापि स्वीकरणी
यं नत्वसदेव रजतत्वसंसर्गादिकं प्रसुक्तिनिष्ठभूयभासत इत्येतावतेव तस्यास्तत्प्रकारविशेष्यतेतिवाच्यं प्रसुक्तिनिष्ठीभूयभासत इ
त्यत्राहि प्रसुक्तिनिष्ठत्वेन प्रकारेण भासत इत्यर्थो नवाच्यः। प्रतत्पदोर्वस्तु न्यातहनाधारत्वादि वैशिष्ट्यांशे विशेष्यनिष्ठत्वस्य पूर्वानुपस्थितत्वेनाप्रकारत्वात्।

॥मन्त्र॥ अनाधारं भासत इत्यर्थो वाच्यः अत एव स्पर्शवत्त्वगतत्वात् तदनाधारत्वादिति पृथ्वीपरितोषादेवोपेक्ष्य इत्याहुः॥ ॥इति प्रत्यक्षप्रकाशेऽन्यथाख्याति
प्रकाशः॥ ॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥चतुर्विधमिति। यद्यपि शरीरादेरपि शरीरमनःसंयोगादिहेतुत्वेन तथाप्यसाधारणप्रमाकरणं च-
तुर्विधमित्याहुः॥ नन्वेवं ये तत्तज्ज्ञानाद्यसाधारणा वृत्तिहेतवो ये प्रमाणान्तर्वर्तिनः आशौचाहु। आत्मेति। चक्षुरादीनामात्मनामात्रेणेति
इत्यत्रेति। यद्यपि करणत्वेन लक्षणप्रत्यावेतस्याप्रिये नैवायं दोषस्तस्य यो विभुरस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणतामत्याभिप्रायेणोक्तमिति ये प्रत्यक्षमा
॥३५॥ वत्त्वज्ञानाभिप्रायेणोक्तमुक्तमित्यन्ये। ननु संयोगस्यान्यत्वविवक्षायां नत्वे हेतोः ननु गमो न चैतत्र समवेतसाधने भागतिरिति स्व-
तस्माह॥ उक्तेति। सन्निकर्षजन्यत्वस्यैवाव्याप्यत्वादिति भावः। तदेवेति। नियतमेवेत्यर्थः। तत्रेति। अनुगतबुद्धिविषय इत्यर्थः॥ अन्या-
येति। इन्द्रियत्वस्य साक्षात्त्वप्रतीतिसाधनत्वघटितत्वादिति भावः। यदि चान्यथैवेन्द्रियानवेक्षणं न तदा दोषमाह इन्द्रियस्येति। अतीयं
35 न्द्रियघटितत्वात् प्रत्यक्षानुगतत्वबुद्धेर्न विषय इत्यर्थः॥ गोत्वेति। न च सास्नावत्त्वमनुगतमेवेति वाच्यं व्यञ्जकानां संयोगस्यापि सं- ॥३५॥
भवेन विनिगमकाभावादिति भावः॥ चक्षुरिति। न च चक्षुःकरणकत्वमनुगतमिन्द्रियं च व्यञ्जकमिति वाच्यं तेन चाक्षुषत्वजातेरुपलक्षणत्वात्।
अत एव वा द्रव्यमात्रवृत्तिजातौ न दोषेऽत्रापि गुणवत्ताजातौ नानुगतत्वं कायपेक्षेत्याह न चेति। प्रत्यक्षेति॥ यद्यद्व्यञ्जकमनुपाधितया पि ९
गुसंजातिस्थल घटत्वादिवत् प्रत्यक्षत्वाद्युपाधिरेव तथास्तु किं जात्येति भावः। प्राचीनैर्लक्षितं प्रत्यक्षलक्षणं लक्षणत्वाच्छेदकत्वेनादायैव दूषयति तस्य
लक्षणान्तरमाह योगेति। अत्र जन्येत्यादिना स्वविषयकज्ञानेन लक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानवृत्तिः तं प्रत्यासत्तिलाभाय स्वविकल्पं निर्दिष्टपल्य
पदं वैयर्थ्यं निर्विकल्पकज्ञानस्य च प्रत्यासत्तिसन्निकर्षाभावात् न च स्वविषयकेति व्यर्थमिति वाच्यं प्रतियोगिविशिष्टाभावप्रत्यक्षे प्र-
तियोगिज्ञानस्य प्रतियोगिरूपविशेषणप्रत्यासत्तित्वेनापुपयोगितया सदनुपादानेन तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् तस्य विशिष्टप्रत्यक्षमात्रवि-
विशेषणसन्निकर्षस्य हेतुत्वेन तत्र चान्यसन्निकर्षाभावेन तस्यैव तथात्वोपगमात् न चैवं वह्निज्ञानरूपप्रत्यासत्त्या पर्वते वह्निप्रत्य-
क्षतापत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यं अल्पोर्विकं प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमित्यादिसामग्र्याः बलवत्त्वात् एवं च स्वविषयकेत्यस्योपादाने यथा दोषः॥

का

साक्षात्कारः स्वविषयप्रत्यासत्तीभूतज्ञानाजन्यत्वं यदंशे तल्लौकिकं प्रत्यक्षमिति तल्लक्षणे तथा चाभावसाक्षात्कारः प्रतियोग्यंशे न तथा अ
भावांशे तु तथेत्यस्य हेनाया दंडे प्रत्यक्षता दोर्दंडाद्रिसंयोगरूपप्रत्यासत्तिसत्त्वे दंडाद्रिज्ञानस्य विशेषणज्ञानमात्रेणैवोपयोग इति
दंडाद्यंशे नालौकिकत्वापत्तिरित्याहुः॥ अत्रेदं दूषितायेवमप्यंशविवक्षायामवश्यकत्वाद्यदंशे प्रत्यासत्तिभूतज्ञानाजन्यत्वं तदंशे लौकिकत्वमि
त्युक्तावपि तत्वोपपत्तौ स्वविषयके त्यादिपदेन विभिन्नविषयकस्य प्रत्यासत्तित्वाभावात् तज्जन्यादिपदवैयर्थ्यं प्रत्यासत्तित्वलाभायैव तदुपादाने दंडज्ञान
मिश्रादिषु मेऽतिप्रसंगात् तस्य सत्त्वात् तल्लाभावेन विशेषणज्ञानरूपसन्निकर्षजन्यत्वात् घटाभाव इत्यादौ प्रतियोगित्वांशेऽतिव्याप्तेः अ
त्मानं जानामीत्यत्रात्मांशेऽव्याप्तेः न च परमाणुमहं जानामीत्यत्र परमाण्वंश इवात्मांशेऽपि अलौकिकत्वमेवेति वाच्यं संयोगरूपसन्निकर्षस्यापि स
त्त्वात् तज्जन्यत्वेन लौकिकत्वस्यावश्यकत्वात्। एवं च घटादिज्ञाने पूर्वोक्तरीत्या घटत्वादिरूपसामान्यप्रत्यासत्तेरपि हेतुत्वात् तत्राव्याप्तिः एते
न न्यायमते स्वविषयकसविकल्पकत्वेन यस्य ज्ञानस्य जनकत्वं तज्जन्यत्वं विवक्षितं तेन च रूपे तज्ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेरेव जनकत्वम् तादृ
शस्य प्रत्यासत्तित्वाभावादेवं च सविकल्पकत्वादिमात्रे णोति प्रसक्तं जनकत्वस्याप्रसिद्धत्वाज्जन्यादिपदं भ्रमस्थिरीकारकत्वेन सार्थकं यदि
चेतदुपादाने प्रसक्तं स्यात्तदा विशेषणान्तरमपि प्रवेशयितुमिति परास्तं उक्तातिव्याप्त्यादिदोषादिति॥ अत्र ब्रूमः॥ यदंशे प्रत्यासत्तिभूतज्ञाना
जन्यत्वं तत्र लौकिकत्वमित्येव जन्येत्यादिना विवक्षितं तेन च रजतभ्रमे घटाभाव इत्यादौ प्रतियोगित्वांशे वाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं तत्रालौ न
किकत्वं येन तथा स्यात् किंतु रूपमेव तेषु तत्राप्यहं तमेव न च तदेव लौकिकत्वं किं न स्यात् तथा च तत्रालौकिकत्वमेवास्त्विति वा
च्यं स्वतन्त्रोपस्थितिभावप्रयोजकत्वेनोपस्थितत्वात् एवं चात्मानं जानामीत्यत्रात्मांशे संयोगरूपसन्निकर्षजन्य विशेषणप्रत्यासत्तेर्वेण्य लौकिकत्व
मेव घटरजतादिज्ञाने पूर्वोक्तरीत्यांशे तथैवेति तत्राव्याप्तिर्दोष इति मन्तव्यं॥ केचित्तु जन्याविशेषप्रत्यक्षमात्रं यदंशे प्रत्यासत्तिकर्षो
हेतुरिति रजतांशे ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वमेवेति नोक्तदोष इत्याहुः॥ अत एव जन्यस्वविषयकसविकल्पकत्वेन यस्य ज्ञानस्य जन

नया२

मकू कत्वेन तद्जन्यत्वं विवक्षितमित्यादिकं निरंतरं वक्ष्यं बोध्यं। ज्ञानागतेत्याने ननतादृशप्रत्यासत्तिजातीयांजन्यत्वं विवक्षितं तेषा
नागतागोचरवत्तमानत्वादिरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः। अन्ये त्वित्थं। तथा च तन्मते योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षत्वं नो
॥३६॥ विकप्रत्यक्षलक्षणं बोध्यमिति वदंति। तच्चिंत्यं। लक्षणतावच्छेदकलक्षणयोरभेदापत्तेः। तस्मात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तियोगजभिन्नाला
गतगोचरसाक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्त्यजन्यसाक्षात्कारत्वं लक्षणं बोध्यं न चैतादृशीप्रत्यासत्तिर्यो गजन्मानागोचरसाक्षात्कारे जधर्मेए
३८ वेतिवाच्यं उपाधिभेदेन भेदात्। अत्रानभिमतं निर्वीजं तु प्रत्यासत्तित्रयजन्यं लौकिकानामलौकिकत्वव्यवहारात्तदतिरिक्तमइति॥वि
शेष्यत्वेनेति। ननु जन्यप्रत्यक्षमितिलक्ष्यनिर्देशाज्जन्यप्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणमिदं लौकिकप्रत्यक्षस्यैव लक्षणमिति रवाना
द्यः योगिप्रत्यक्षाव्याप्तेः न च योगिज्ञानमपि विषयजन्यमिति मते नेदं मतिवाच्यं अतीतमात्रविषयकेतानसामान्यप्रत्यासत्ति ॥३६॥
जन्ययोगिप्रत्यक्षांशे वा तथाप्यव्याप्तेः विशेष्यस्य तत्रासत्वेना हेतुत्वात्। नांत्यः विशिष्टप्रत्यक्षेविशेषणांशेऽव्याप्तेः तदंशे विशेष्या
जन्यत्वात्। नव्याश्च नाशविवक्षा न त्वेवमेवं तत्र तज्जन्यत्वमेवं तत्र मेवतिमोक्षदोषइतिवाच्यं तथापि परमाणुमहत्त्वानामीत्यादि ए
रमाण्वादौ अंशेऽतिव्याप्तेः। निर्विकल्पकाव्याप्तेश्च तत्र वैशिष्ट्याभावेन विशेष्याभावात् न च विशेष्यपदस्य मुख्यत्वं विशेषपरं तथा च विशे य१
षणांशेनाव्याप्तिरिति वाच्यं इदंरजतमित्यादिभ्रमे रजतांशेऽव्याप्तेः तस्यालौकिकत्वेनाभ्युपेतत्वात् इति चेत्। अत्र ब्रूमः। जन्यप्रत्यक्ष
मात्रस्यैव लक्षणमिदं तज्जन्यज्ञातीयत्वस्य विवक्षितत्वात्तेनोक्तदोषः तज्जातीयत्वं चानुभवत्वव्याप्यजात्या बोध्यं एवं च जन्यत्वे सतीत्यपि
विशेषणं प्रवेशयमतो नेष्टरत्नानैतव्याप्तिः विशेष्यपदं विषयपरमेव विशेष्यत्वस्य विशपविशेषतयालाघवेन विशेषणत्वे
लाघवेन विशेषपदं निर्विकल्पकविषयसाधारणतयानुगतत्वेन च विषयत्वस्यैव तद्धेतुतावच्छेदकत्वात् तत्र एवफलसिद्धौ विशेषमात्रस्यैव तु राक
त्यनात्त न च विषयत्वमपि ज्ञानसामान्यकालीनतयानज्ञानदर्शनत्तितावच्छेदककार्यदर्शनकालसत्त्वे हेतुतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं हेतो

त्तियात्वनियमेपि हेतुतावच्छेदकस्य तन्नियमे मानाभावात्तत्वकार्यपूर्वकाले देतुताग्रहानावात्स्वत्वस्यानुपपत्तेस्तयात्वमितिवाच्यं । उपनीतस्य
मावच्छेदेनापित्तत्कुहेतुसंभवात्तन्न च विषयत्वस्याकाशादावतिप्रसक्त्या तद्धेतुतावच्छेदकत्वं प्रत्यक्षत्वविशेषस्य विषयतस्य तयात्वात् । अस्तु
वा विशेष्यत्वेनैव सामान्यादिप्रत्यासत्तिं वृ य मिन्नस्वजन्येंद्रियप्रत्यासत्त्याश्रयत्वेनेत्यर्थस्तयाचनेनोक्तदोष इति । ननु तल्लौकि
कप्रत्यक्षे तल्लक्षणमेवेंद्रियत्वं तस्मतेरजन्यतप्रमा येरोः संयात्वमेवेत्याह । यद्यापूर्वी स्वरसनेंद्रियवानिति । न चेंद्रियत्वं मनोगमिवहूतिमनः
सिद्धिः सुखप्रतीतिरिंद्रियकरणिकेत्यनेन तथा च मनः सिद्धाविंद्रियसिद्धिरिंद्रियसिद्धौ मनः सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः तथा चेंद्रियत्वेनेत्यस्य
स्वजन्यकप्रत्यासत्तिप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः इति वाच्यं तथा सतींद्रियत्वं चेत्यनेनेंद्रियत्वनिरुक्तेरसंगततापाताभावादिति वाच्यं सुखप्रत्यासत्तिः सकरणि
केत्यसोपि मनःसिद्धिं संभवेन्योन्याश्रयो न वकाशात् । न चेंद्रियत्वस्य प्रत्यक्षत्वनिरूपत्वेनान्योन्याश्रयत्वस्तुतः स्वाहद्रिंद्रियत्वं चेत्ति
द्रियलक्षणस्येतत्प्रत्यक्षत्वघटितत्वेन्योन्याश्रयं [illegible] यामिंद्रियमोक्षणीतरूपलक्षणायोरत्वेनेदसंभवादिति ध्येयं ॥ स्मृत्यजनकेति । स्मृत्य
जनकत्वमत्र स्मृतिजनकत्वे स्वरूपायोग्यत्वं विवक्षितं तेनात्मनि स्मृतिजनक [illegible] ज्ञानजनकतादि चिन्मनःसंयोगस्य ज्ञानाश्रयत्वेनात्मादौ नाति
व्याप्तिः न चैवं मनसोव्याप्तिः आत्मादिमनःसंयोगत्वेनेव तस्य स्वरूपायोग्यतयात्मज्ञानत्वयोग्यज्ञानकरणं च तु मनःसंयोगाश्रयत्वात्तस्यैतज्ज
नकत्वं ज्ञानोत्पत्त्यात्मत्वोनोव्योमादावतिव्याप्तिः गारणात्मज्ञानजनकेति नाद्दरा चक्षुर्घटादिसंयोगादिकमादाय घटादावतिव्याप्तिवार व
णाय मनः पदं न चैवमपि सामान्यप्रत्यासत्तीभूतमनःसंयोगवति घटे तत्याप्तिरिति वाच्यं लौकिकत्वेन ज्ञानविशेषणात्तेन चक्षु
प्रत्यानजनक मनःसंयोगवत्त्वस्यापि [illegible] हेनाद्याप्तिव्याप्तिः ज्ञानपदस्य शमापरस्वात् । यद्वा लाघवेनात्याव्यविपरिहारेण
शरीरतद्वयवयवमनःसंयोगसाधारणेनेवरूपेण शरीरमनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुतया तत्र्याप्तिस्मृतिस्वरूपायोग्यत्वात् न वा
जनितज्ञाने विनष्टे चक्षुरिंद्रियेव्याप्तिरिति वाच्यं नत्वमनस्त्वाभावात्तत्वमनः संयोगाश्रयवृत्तिज्ञानजनकतावच्छेदकधर्मवत्वेनास्य

म.क.

यादित्यन्ये। प्राणेति। प्राणमनःसंयोगहेतुत्वमतेनेदमतो नानुमानत्वं शब्देऽनेन विरोधः। शब्देतरेति। एतच्च श्रोत्रग्राह्यव्यभिचारवारण

पक्षेनुराहत्वव्याप्तिवारणायमनुद्भूतेति। अनुद्भूतत्वं जातिस्तदभावप्रत्यक्षस्य त्वसामान्यप्रत्यक्षेऽपि त्यसंभववारणाय विशेषेन नेन्द्रिय दस्सा

मान्यगुणानामप्रत्यक्षत्वात्। तन्त्र्योजकत्वानुद्भूतत्वमेव तन्त्रेति वाच्यं नेयगमा प्रयोग्यत्वे वा प्रत्यक्षेतत्वाविशेषगुणमा

त्रयवत्तत्वकल्पनात् कल्पनागौरवमिति ध्येयम्। हेत्वानुमारे सोऽमिति। विषयेन्द्रियसंयोग च नुहीसन्निकर्षः कारणमित्यभ्युपगमादिन्द्रियावयवावधि

॥३७॥ सन्निकर्षस्यापि प्रत्यक्षहेतुत्वपरंपरया च एवं तिव्याप्तिवारणाय मनः पदं न च वायवीयशरीरगति व्याप्तिः न स्पर्शवत्त्वात्।

37 ग्रनुद्भूतत्वेमानाभावात्। ननु कालस्य हेतुत्वेन तत्प्रत्यक्षे सामग्रीरपि हेतुत्वं तथा च कालमनःसंयोगमादाय कालेतिव्याप्तिः न च शरीर

कालत्वसंयोगत्ववत्त्वपक्षेन नु कालमनःसंयोग इति वाच्यं विनिगमकाभावादिति चेत् असाधारणत्वेन संयोगविशेषणं स्वरूपवत् ॥३७॥

वायवीयशरीरेतिव्याप्तिरपीत्याहुः। वस्तुतो मनोयोगत्वेन प्रयोजकत्वमात्मन्स्त्वस्य तु प्रत्यासत्तित्वेनेति बोध्यम्। न च नन्वैचरन

यनेरश्मिरदर्शनात्वन्यनस्योद्भूतरूपतया तत्रातिव्याप्तिः रूपवत्वेन तस्यापातोद्रूपतया तत्तद्भिन्नस्पर्शवत्तेन सत्तत्वोपलम्भादित्याहुः।

ननु शब्देतरेत्यव्याप्तिवारकं नेत्येतरभेदसाधने भागासिद्धिवारकतयावश्यमिति चेत्साहुः। तादृशविशेषणस्याविशिष्टाभावेस्सम्पा

दकत्वे नैवाव्याप्तिवारकत्वमन्यथाविशेषणस्याव्याप्यत्वे विशिष्टस्य तराम्व्याप्यत्वादेवं चारवंडाभाववैयर्थ्याभावदिति।

तद्वित्यं। विशेषणस्य पत्राव्याप्तिवारकत्वं तत्रैव। मप्यागतेः यथा गन्धयोगपत्वे पृथिवीलक्षणस्यैकेचिन्नुद्दिविधमितरभेदसाधनेलक्षणेपि दीवत्पल

ज्ञालिनेइतरत्व्यहीकल्पलक्षणाव्यतिरेकेणतथाचेतरस्तेशरूपत्वाबीठन्निष्ठमेदप्रतियोगिए। तल्लक्षणप्रज्ञोत्वादिति साध्येतयादितरा

शब्देतरेपदं श्रोत्रे व्यभिचारवारकतया साफल्यमेवेति ब्रूहि। तत्रापि चिन्त्यं। एवमतिव्याप्तिवारकज्ञानकरणपदहारे भागासिद्धिवारकत

याविशेषकमेवेतु वेदितादरेण व्याप्यत्वापत्तेः व्यभिचारवारकत्वाभावात् तस्मादेतत्कल्पे सर्वेत्रार्थत्वउभावसंभवान्नैव व्याप्यमिति वृथैव रूपणामः अन्ये तु
एकस्मिन्धर्मिणि विशेषणात्प्रयोपस्थितौ एकेनैव तत्रव्याप्तिग्रहे सम्भवे परत्वाद्यर्थमेव निपपा नीलधूमे एवं वपर नपरा च्यमे देनैवोपाधिमेदा द्व्याप्ति
वारकविशेषणोपाधिघणापरिततिवि शेषणाद्यौ ततदपरिततत्वे नैधूमे ग्रहोवेनाव्याप्तव्यग्रहान्नैवोपध्येमरव उभावव तत्तद्विशेषणोपाधि
वृत्तिधर्मस्य विशेषवत्वे अतएव प्रमेयत्वादेः साध्यहेतुत्वेनाभिधानेन नैवं समप्रयोजकत्वेन विशेषणतावृत्तिनोपाधावपि व्याप्यविशेषणत्वं नस्यादित्यत्र
व्यभिचारत्वान्यथानुपपत्त्याख्याभावकागतिः। तत्रापि प्रतियोगिकोरावनेकविशेषणप्रवृत्तेयेतिप्रसंगसंभवादित्याहुः। न्यायास्तु इंद्रियपदवाच्यत्वमितरभे
दास्यनानात्वादित्यादेशावच्छिन्नतल्लक्षणान्यूनाननतिरिक्तदेशवृत्तित्वादित्येवाचेतरभेदानुमानमभिप्रेतं तत्रच शब्देनरत्वे व्यभिचारवारकमेवक्य
वर्णन्तरेन्द्रियत्वादौ सुमेर्व्यभिचारस्यतन्नौनिवर्तनेः इंद्रियपदवाच्यत्वावच्छेदेनेतरभेदसिद्धिर्हिलक्षणप्रयोजनं सा च धर्मिपक्षीकरणेन जा
यताधर्मिपक्षीकरणेनवेतिनचानिनकश्चिद्विशेषः यथापि साध्यैस्तन पदं विनापि तदवच्छेदेनेतरभेदसिद्धेः। तद्यर्थं तन्न गृहितलक्षा
व्याप्यस्य च श्रवणेनरेन्द्रियत्वादौ सत्वान्नतस्य व्यभिचारवारकत्वं तथापि यद्व्यापकेनव्यर्थविशेषणतान्तप्रकारकप्रती ति
श्चाद्देशात्तदाकल्पोयमिति मन्तव्यं। एतरत्वं इंद्रियपदवाच्यत्वसमनियतं प्रतियोगिताकभेदकं एतल्लक्षणाभावसमनियत
धूमेत्वादितीमत एतरत्वं इंद्रियपदवाच्यत्वसमनियतेतरप्रतियोगिताकभेदवेरभेदानुमाने शब्देतरपदं विना उतरस्य श्रवणघटितस्या
देव्यभिचारः स्यादितितत्तु हारकत्वमेवसर्वेत्राव्यापृतिवारकस्येत्यापि वदन्ति जन्याजन्यसाधारणलक्षणमाहुरनानेति। श्रवणनिदिध्यासननादि
हारा मननादिज्ञानकरणत्वे योगप्रवृत्तेर्व्याप्तिः न च मननादेरनेतत्प्रत्याहतेहेतुत्वमितिवाच्यं श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुत्या मननादेरपि
मोक्षहेतुत्वावगमे प्रत्यक्षव्यापारहारेवत पवत्वात् नैव मनने निदिध्यासनादिद्वारैव तद्धेतुत्वमितिवाच्यं निदिध्यासनस्यापि प्रत्यक्षमेव
हारमितिमननस्यापावेशएतहारकत्वात् नन्वेवं मननेनेनिदिध्यासनैवानुपरं न प्रत्यक्षमित्यनेकतत्वयाम्नायाश्रुत्यविनाशिनां चकमि
करणंमेलकाभावादेवं शपमहष्टहारतातथाच तदर्शहारैव मननादेर्मोक्षहेतुत्वमस्तु प्रत्यक्षेप्रत्यापि हेतुत्वे गौरवाभावाभावस्येति।

वेद्या अनुत्पन्नमननात्सैप्रत्यभिज्ञा स्मितान्वयस्यानिरेकाभ्यांपूर्वानुभवपरिभावनसंस्कारप्रतिपत्तिहेतुत्वेगौरवस्यप्रामाणिकत्वादितिवदंतितद्विंत्यांयत्र
॥३८॥ दृष्टाहारकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्तत एवतेनव्याप्तिनिरासात्तात्तादृशेषणाभावेजन्मप्रभृतिमात्र एवाव्याप्तेस्तानेष्टाकृतीनामदृष्ट
हारांकाप्तिमात्र एव हेतुत्वानुपगमात्पतिक्रातजन्मप्रायदृष्टैनादेरदृष्टद्वाराभीष्टसाधनताकारकारणत्वापातदृष्टोपेक्षान चोक्तपुन्नादा
ग्रामुपगमेपिसंस्कार एवमननादेहीरमात्वितिवाच्यंतनुजन्यत्वेस्मरतित्वापत्तेः एतेनज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नेकार्येणाताकत्वाभावस्यावि मुक्ते
38 वक्षितत्वान्नायंदोषः अत्र च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषगर्भतोपपास्तेत्रावश्यकोक्तविशेषणेनैवतद्दोषनिरासेततदिवत्त्वायागौ
रवकरत्वात्तात्र दृष्टादिकारितकोटिस्मरणस्यापितद्धेतुत्वात्धर्मज्ञानस्यकोटिस्मरणद्वारानसंशयजनकत्वमितिमतेनेद
मतोनतत्राव्याप्तिः। नन्वीश्वरज्ञानस्यकारणत्वात जन्मप्रत्यक्षमात्र एवाव्याप्तिः न च व्यापाराभावान्नतस्यकरणत्वंतज्जन्यत्वेसति ॥२५॥
तज्जन्यजनकत्वस्यव्यापारत्वस्यप्रत्यक्षहेतोस्सत्वादितिचेत्तंनैवमदृष्टस्यापितत्व्यापारत्वे ऽक्तविशेषणेनैवतद्दारणात्तस्यका
र्यमात्रेहेतुतयापरस्परव्यभिचारेणतद्व्यापारकत्वाभावाच्च। असाधारणत्वविवक्षयाप्रोक्तदोषदुस्थत्वात्। न च प्रतियोगिज्ञानजन्येतज्जन्यारोपज
न्येचाभावेप्रत्यक्षेव्याप्तिरितिवाच्यंआरोपत्वेनप्रतियोगिज्ञानत्वेनवारोपप्रतिहेतुत्वेतज्जनक प्रतियोगिज्ञानस्यतद्वाराप्रत्यक्षहेतुत्वेमत्वा
भावात्वृद्धेषणादिविशेषणाधीवतात्र न्योतु प्रतियोगिज्ञानमभावज्ञानमात्र एव हेतुस्तथा च तस्यान्नारोपव्यापारकत्वेपि तु न पिवे
व६ तानवत्वतस्यैतेतद्व्यापारात्ते प्रश्नेतेद्वारोपमजनपि त्वापि शाब्दाद्यभावेतानोत्पाद्त्वमित्याहुः। तच्चिंत्यं। निषेधपदादिनाप्रतियोगिता
विनाभिभवतानाभावप्रत्यक्षमात्र एवतेहेतुत्वात्तवतत्सभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेतद्धेतुत्वान्नप्रतियोग्यारोपव्यापारकत्वमन्योन्याभा
वप्रत्यक्षस्यतेविनापितेनोत्पादादितितत्त्वं। प्रत्यभिज्ञायांविशि। ननुत्र पूर्वानुभवएवतताद्रूपविशेषणतानवेनसंस्कारद्वारात्स्मरणमस्तान्
यवान्नवेतज्जनितास्मरणत्वजातत्वल्पनेगौरवात्प्रमाणाभावाच्च। न च तस्याः संस्कारजन्यत्वेस्मृतित्वापत्तिरितिवाच्यंदुरुपगमेरपेतसंस्कारजन्य
त्वस्य नत्वेः प्रयोजकत्वातेनचैवंगौरवं दोषः प्रत्यभिज्ञायांलाघवानुरोधेनपूर्वानुभवस्यैवविशेषणतानत्वेनकारणत्वेनिहेतुस्यप्रामाणिकत्वात्
नैवततगौरवभयेनतत्रास्मृतिरेवतथाकारेणउक्तं तत्र इदंतादीनाम् इदंतावोदोतायां प्रतियोग्यरोपतज्ज्ञानत्वं तेपि प्रत्यभिज्ञायामस्त

णत्वेनक ल्पनामिति वाच्यं तत्कारणीभूतविशेषणज्ञानकल्पनादृशायामेतद्गौरवानुपस्थितेः न च प्रथमं लाघवेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्वप्रयोजक
त्वकल्पनात्तदनुरोधेनैव गौरवस्य दोषत्वप्रामाणिकत्वेन तिरस्कृत्य प्रत्यभिज्ञायां स्मृतिः कारणं कल्प्यत इति वाच्यं स्मृतिप्रयोजकत्व
कल्पनस्य प्रामाणिकत्वे मानाभावात् । अनुपजीव्यत्वेन प्रत्यभिज्ञाकारणविशेषणज्ञानकल्पनानुरोधित्वाच्च । न चैतत्कल्पन
मपि तस्यानुपजीव्यमेव तस्याचैतदनुरोधेन स्मृतित्वप्रयोजके गौरवं दोषः स्यादिति वाच्यं प्रत्यभिज्ञाकारणं च ज्ञावधारणं वि
नातस्याव तत्स्य स्मृतित्वप्रयोजकस्य कल्पनाया वैयर्थ्यमप्रसेनवात् तत्र प्रत्यभिज्ञाकारणविशेषणज्ञानकल्पनस्योपजीव्य
त्वात् । एतेन स्मृतित्वे संस्कारजन्यत्वमेव तन्त्रं तत्र हेतुत्वेनैव संस्कारस्य सिद्धिरस्या यास्तु ज्ञाक्रमेण प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वेनाप्रि दि ६
स्य सिद्धिरितिमेवं विशिष्टज्ञानं प्रत्यक्षं व हितस्येव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेनन्तु व्यवहितस्यापि संस्कारद्वारकस्यान्यथा केवले दंडे
स्ता नेक्रमेण तद्दंडवति पुरुषदंडे चेन्द्रियसन्निकृष्टे तदानीं दंडज्ञानं विनाप्यपदंडीति बुद्ध्यापत्तेः एवं क्रमादावपि स्मरणरूपवि
शेषणज्ञानं क्वापि न सिद्ध्येदिति आदिवदंतेति चित्या । अव्यवहितविशेषणज्ञानत्वेन तद्धेतुत्वे स्मरणरूपविशेषणज्ञाने व्यभि
चारान्नैन च विशिष्टानुभवं प्रति तथा हेतुत्वं गौरवात् । ननु कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञाने पदार्थानुभवो हेतुरिति चेन्न इत्थं । विशेषण
ज्ञानस्य न संस्कारो व्यापारः तमजनयित्वापि तेन विशिष्टज्ञानोत्पादनात् यज्जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तद्व्यापारत्वा व५
त्अन्यथा प्रत्यभिज्ञानादिजनककालोदः सन्निकर्षादिव्यापारकत्वापत्तिः यदि च कार्यत्वावच्छिन्नेन तस्य हेतुत्वान्न च परस्परं सन्नि
कर्षादिव्यभिचारान्नत्तथात्वं विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्ने विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र च संस्कारस्य व्यभिचारान्न व्यापारभिन्नतुल्य
। नन्वेवमुक्तन्यायेन स्मरणेऽपि संस्कारद्वारानुभवरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन स्यादिति चेन्न । सत्यं तत्र हि संस्कारो न विशे
षणज्ञानस्य व्यापारः तत्त्वेन विशिष्टानुभवं प्रत्ये[illegible]वजनकत्वान्न किन्तु स्मृतित्वावच्छिन्ने स्वसमानविषयकसमा

म तू नाधिकरणपूर्वानुभवत्वेन हेतुत्वात् तच्चाव्यभिचारात् संस्कारव्यापारकत्वमस्त्विति चेन्न अविशिष्टानुभवानुरोधेन तत्
तद्रूपविशेषणज्ञानस्यावश्यकत्वे तत एव तदुत्पत्तौ तत्पाकीयकारणाभावे मानाभावात् तेन ज्ञानस्य पि एव तदनुभवस्यान्यथा
॥३९॥ सिद्धेश्च अत एव यत्सामान्ये यत्सामान्यप्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य हेतुत्वात् प्रत्यभिज्ञानरूपविशिष्टज्ञानविशे
षे तत्तारूपविशेषणज्ञानत्वेन पूर्वानुभवस्य हेतुत्वं तच्चाव्यभिचारात् संस्कारव्यापारकत्वमित्यपास्तं एवमप्यावश्यक
39 तत्तास्मृतेरेव तत्प्रकारणत्वापत्तेः यत्रैव सामान्ये न हेतुत्वं तस्यैव विशेषरूपेण तथात्वानुपगमात् तत एव स्मृत्यादावप्या
दिस्मरणाकल्पनं यदि च नैवं तदानुमित्यादिकमपि संस्कारद्वारा विनष्टपरामर्शोत्पत्तौ यदि चानुमित्यन्तरे व्यभिचारान्न तत् ॥३९॥
स्य संस्कारव्यापारकार्यं तदा प्रकृतेपि तुल्यं तस्मात् तदनुभवस्यानुपपत्त्या संस्कारस्य व्यापारत्वायोगात् तन्त्रगत्या स्मरणकल्प
नं गौरवं च फलमुखमिति विवेचनीयम्॥ ननु प्रत्यभिज्ञानस्य संस्काराजन्यत्वे तदंशे स्मृत्युल्लेखो न स्यात् संस्कारजन्यज्ञानस्यैव तदुल्ले
खित्वाङ्गीकारादिति चेन्न। कारणत्वेन कारणाकारणत्वेन वा यद्धेतौ तत्त्वोपनीतं कथंचित्संस्कारमपेक्षते तस्यैव तदुल्लेखोपग
मात् अन्यथा तमहं जानामीत्यनुव्यवसाये प्रत्यभिज्ञानुव्यवसाये तत्तोल्लेखो न स्यात् तस्य त्वन्मतेपि संस्काराजन्यत्वात्। तस्मादिति
संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वमित्यर्थः। जातिव्यक्तीति। यद्यपि तन्मते निर्विकल्पकमसिद्धं तथापि संसर्गविशेषानवगाहि
ज्ञानं निर्विकल्पकमित्यनुप्रेत्येदमुक्तं। सादृश्यादीति सादृश्यवादीत्यर्थः। प्रतियोग्यंशे तत्तज्ज्ञानजन्यतेपि प्रत्यभिज्ञायास्तदंशे इव न प्रत्यय
त्वं किं तु परोक्षत्वमेवास्त्वत एवांशविषयत्वे प्रागुक्तव्याप्तिः संगच्छत इति भावः। यद्वा प्रतियोगिसंस्कार एव तत्र जनक इति मते नेदं परं परयात्
तत्तदंशानुभवापेक्षया प्रागुक्तव्याप्तिः यत्तु दीर्घप्रत्ययत्वव्यवहार एव प्रतियोगिज्ञानापेक्षानसादृश्यप्रत्यक्षे इति तन्न। तथा सति प्रागुक्तव्या
प्तेरत्यन्तमकत्वापत्तेः। हीनेति। तस्य परिमाणविशेषस्य द्रव्यग्रहणयोग्यतां तं मूर्तयोग्यतावत्त्वादित्यर्थः। किञ्चेति। तथा च सविकल्पकत्वेन सविकल्प
काजन्यत्वेन तत्र विवक्षितं एवं च तत्त्वांशेपि प्रत्यक्षत्वमेवेति भावः। हेतुत्वादिति॥ तथा चानुमेयांशेपि परोक्षत्वं न स्यादिति भावः। ज्ञानेच्छेति।

जन्यत्वादिति भावः। ज्ञानजन्य एवेति क्वचित्पाठः तत्र विषयत्वस्य निरूप्यघटितधर्मकस्यत्र ज्ञानादिति भावः। ज्ञानजन्य एवेति क्वचि-
पाठ्यपेक्षत्तानेगुणदोषजन्यत्वव्यतिरिक्तसंभवति तथापि दमापातत। वस्तुतः साक्षात्कारित्वस्य जातित्वव्याप्यस्याप्यनाजातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमात्र ज्ञानाव
च्छेदकत्वापि वृत्तिरित्यत्वं दृष्टुं ज्ञानादावित्याद्यग्रिमदूषणेनात्ता यी। सविज्ञानेति। न च ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणजन्यत्वं तथेति वाच्यं
नुमेयांशेपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः। ज्ञानजन्य एवेति। ज्ञानस्वरूपात्मकस्यवृत्तज्ञानादित्यर्थः। न घ्राणच तत्रांशे शेषप्रत्यक्षत्वस्यादिति भावः। स्वमते
वृत्तिमेनाहरुडीति। स्वमते नेनाहप्रत्यक्षितायामितास्त्रत एवेत्यस्यायीमाह दंडेति। नन्विंद्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वं ततत्तामसिद्धं अमन्निकर्षस्येंद्रिया य ४
हेतुत्वात्सन्निकर्षाणां चानुगतत्वादित्यत आह प्रत्यक्षेति। इंद्रियेति। न चैवं घोटापरिणाम नमसंगतमिति वाच्यं विशेषणतात्वेनेवीहेत्
विभजनातसंबद्धविशेषणतावसंयुक्तविशेषणतासंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्येव निर्वाच्यात्। न चैवं विशेषणतात्वस्य मवायत्वेन
चतुर्णामेव्याप्तिः स्वतंत्रस्यनियोगाद्यनहेत्वात। तद्योत। सूक्ष्मावयवाव छेदेन ग्राह्यसंयोगेपि प्रत्यक्षतानुत्पादादिति भावः। यदा
पि सूक्ष्मावयवाव छेदेनावयवसंयोगोणाति प्रत्यक्षमेव स्थूलावयवाव छेदेनतत्संयोगस्य हेतुत्वे ग्रत्यसंयोगोपितथैव हेतुरस्तु
तयाप्यापातत इंद्रियेति। पूर्वमवच्छेदकांतर्गतोचतुर्ने तिमेदः। नावयव छेदकेति। न च परमाणावच्छेदकांतराभावान्नसंयोग ए
व हेतुः स्यादिति वाच्यं। तस्यतेवेति प्रसंगतात्वस्यात्मेपात्र्याप्यतं योगएव हेतुर्बोध्य इति भावः। स्वलयेति। अन्यतरभागाव
च्छेदेन ग्राह्यसंयोगस्य हेतुत्वेति संगात्महावयवाव च्छेदेनसत्तयावात्सत्तयाच महावयवसंयोग एव हेतुरस्ति सत्वन्य मेवेति भावः।
द्रव्यग्रह इति। द्रव्यमात्रग्रह इत्यर्थः। एकं चेति। सामान्यत एव द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेननदेहेतुत्वकल्पनादिति भावः॥ तत्सं
योगेपीति। वा शब्दोऽनास्थायामेवत्ततः। तत्समावयवाच्छेदेनोभयसंयोगेपि न प्रत्यक्षमिति स्थूलावयवाच्छेदेनोभयसंयोगेपि प्रत्य
क्षमितस्थूलावयवस्यावच्छेदकत्वेयात्वासंयोगनेतरद्रव्यसंयोगेन तद्व्यवसंयोगेनन्यायास्तिरूपवेति बोध्यं। ननु द्रव्याव
च्छेदेनचस्तु संयोगेपि कथं नघ्रहः नवयद्रव्यच्छेदेनावयवीवर्ततेतरद्रव्यच्छेदेनावयवसंयोगोभवेद्रव्याव छेदेननतुनावयवीतिवाच्यं द्र
व्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वापत्तेरितिचेन्न। यथायत्र संयोगमात्रस्यापि प्रसक्तेस्तथास्थूलावयवस्त द्रव्यच्छेदकोग्रादिग्रहेतयातस्याप्यात

न ५

मं तृ

संकृत यावद्घटादिग्रहे स्थूलावयवविशेषस्यावच्छेदकत्वकल्पनात्। एतादृशस्य तत्ते द्रव्यसमवायावच्छेदत्वं त्वे। आशयमवुध्वा शंकते नवे
ति। आशयमवुद्धा ट यति आत्मग्रह इति तावद्वेनेति। एतच्च संयुक्तसमवायानिरूपितकार्यतावच्छेदकं गुणादिप्रत्यक्षे न तत्र त्वक्
त्वमेव अननुगतत्वस्यापि तन्मत्तावच्छेदकत्वादित्यनुगमे नैवा ध्यं। वस्तुतः संयुक्तसमवेतत्वौकिकप्रत्यक्षत्वमनुगतं त्वात्तदवच्छेद
॥४०॥ कं द्रव्यभिन्नत्वविशेषणेनैव च यथात्मग्रहे तु प्रत्यक्षे त्वक्संयोगो हेतुस्तथा गुणादिग्रहे तु प्रत्यक्षे संयुक्तसमवायोपि नवेत्संयु
क्तसमवेतसमवायोपि हेतुः स्यादिति वा चार्याशयं प्रतीति वयं तु ब्रूमः॥ विपरीतं तावद्घटवत्संभवत्यपि आत्मग्रहे मनोयोगत्वेनैव
४० हेतुत्वकल्पनात् इन्द्रियसंयोगपदेनापि मनस्त्वस्य नातिरिक्तेन त्वक्षित्वेनात्। न च व्यभिचारः। तत्र तथा आत्मप्रत्यक्षे तावद्धि तैनेवतद्धे
तुत्वात् तथा चाक्षुषत्वात्संयोगो न हेतुः किन्तु गुणादिप्रत्यक्षे संयुक्तसमवाय एव न चात्रैव तद्धेतुत्व कल्पने मानाभावात् प्रत्येकं वोपपत्तेः
नन्विन्द्रियसंयोगः सामान्यमिति गुरुलोपत्तेरेव तत्कल्पने कारणतादृष्याहरणात्सामान्यो विशेषेवालघुनि तत्र दुहानश्च तत्पर्यवसानस्यास्वा ॥४०॥
चौभ्यापारः किं तु पत्तरवाणां न चेति प्रसंगात् स्थूलावयवावच्छिन्नसंयुक्तसमवाय एव हेतु वीचात्सम्यक् चव्रमरेणावभावात्तत्र संयो
गोपि क्रमप्राप्तः इति चेन्न घटादिग्रहणे एव स्थूलावयवस्यावच्छेदकत्वात्तस्य न्यायासंयोग हेतुत्वे कारणतः तस्माद्द्रिसंयुक्तसमवाय
न रूपित्वं कार्यतावच्छेदकमव पवि प्रत्यक्षस्यावृत्ते तदा संयोगमात्रं नो चेत्सुसंयुक्तसमवायमात्रं हेतुरित्युभय हेतु त्वसंयुक्तमवेतित्वं
तनीयेसम्भिमिति। सर्वाप्रयसंयोगस्य हेतुत्वे मधुरमेव नसोपलब्धता तस्मिन्नपि प्रत्यक्षत्वेनैव मितिन्नतु गंधप्रत्यक्षे हेतु गंधेन्द्रियसंनिकर्षोऽ
पत्तेस्साध्यमतस्मात् गंधेन्द्रियेतापद्यपि स्वप्रत्यक्षजनकेन्द्रियसन्निकर्षोश्रयत्वे साध्ये न दोषस्तथापि स्वत्वेनाननुगतमित्याशयेनतथेत्युक्ते
उपलक्षणतेवेति। ननु तेषां स्वाश्रयद्रव्यविशेषणत्वपलक्ष्येन न तु संयुक्तद्रव्यमात्रं तथा च नोक्तानिप्रसंगः यथालिंगस्मान्हे
तुत्वे लिंगादेः स्वविषयज्ञानविशेषरूपलक्षणं न तु ज्ञानमात्रमिति चेन्न। एवमपि लिं गत्वस्य समवायस्यावच्छेदकत्वपर्यवसानात्
त्तस्यावानुपेरमेव दृष्टत्वात्। तारीतान च द्रव्यहेतुसंयोगः कृपः समवायो च प्र तिविनिगमनाविरहेण चान्यतरस्य हेतु
सापिक्षे प्रत्यक्षं तस्माद्धि निगमनाविरहादुभयोरपि संबन्धत्वेनोभयमते युभयहेतुत्वमित्यविशेषइत्याह तदेतत् नेदि तावत्तगंधादेरवश्यमिन्द्रियसन्निकर्षोश्रयत्व

नुपेयमन्यथाविशेषेंद्रियसन्निकर्षाभावात्तत्प्रत्यक्षतानस्यात्तत्रान्तरवाग्रे शब्दस्य प्रत्यक्षत्वे न प्रत्यासत्तिसाधनमिति भा
वः। तदनभ्युपगमेपीति। रूपत्वादेर्जातित्वानभ्युपगमेपि रूपादिवृत्तिसादृश्यपक्षातिरिक्तपदार्थत्वेन तन्मते समवेत
त्वात्तन्नजुदाहकोत्वेनैव तत्सिद्धिरस्त्वित्यर्थः। नन्वाश्रयसादृश्यपिलाद्यवमाश्रितानामनेकत्वादित्यस्वरसादाह। आ
श्रयेत्ति। गंधसादृश्यपक्षीरूपमानादेव न प्रत्यक्षादित्यस्वरसादाह समवेति। तथा च तत्वग्राहकत्वे नैव तत्सिद्धिः
स्यादिति भावः। रूपत्वइति। यद्यपि रूपत्ववर्णत्वयोरप्येतादिदमयुक्तं तथाप्यनुभववादिपदं तदभिलापपरं तथा
चोन्नुगतवर्णशब्दानुगतमानानुगते धर्मं विनेत्यनुगतजातिसिद्धिरिति भावः। चक्षुरिति। चक्षुर्मात्रबहि
रिंद्रियग्राह्यगुणत्वादिकमित्यर्थः। तेन मनोग्राह्यतत्वानां संभवीनवाकरूपाभावादावेति व्याप्तिः ग्राह्यत्वे च ग्रहण
विशेष्यत्वमपि विशेषणमतो नोपनीतभानमादायासंभव इत्याहुः। न चसत्त्वे हरसंयोगव्यक्तिविशेषेति व्याप्तिः यो
ग्यतागर्भत्वात्। अतीन्द्रियेति। चक्षुत्वरूपत्वस्य तत्र बाधादतिरिक्तस्यानभ्युपगमात्तत्रानुगतव्यापकतावच्छे
दकाभावादिति भावः। ननु योग्यतागर्भं तन्न बाधितमित्यत आह योग्यतायामिति। तथापीति। चक्षुरादिघटि
तेंद्रियसन्निकर्षेणातत्प्रत्यक्षत्वस्य प्रसंगत्वर्थः। विरोधादिति। यद्यपि नोद्भूतत्वादिकं जातिस्तथाप्यवच्छेदम
देनवृत्तेर्नविरोधस्तथापि विरूपमाणपूर्व्यात्तज्जातित्वमेवेति स्वमतोऽस्ति सेनतयोर्जातिमिति ध्येयं। ननु नीला
द्युपलब्धिकरणत्वेन तत्सिद्धौ तत्करणग्राह्यत्वं रूपत्वमतो नान्योन्याश्रय इत्यत आह नीलेति। गंधरसेति
। न च पार्थिवत्रसरेणौ व्यभिचारः परकीयत्वेन नीलादिविशेषणात्तात्पर्यं तं मन सिव्यभिचारवारणाय वि

शिष्टाभावत्तयाचनव्यर्थविशेषणत्वं। अन्येतुद्रव्यपेक्षगर्भनानाहेतावेवतात्पर्यं। नचैवंगंधाव्यंजकपरकीय
॥भट्टः नीलव्यंजकत्वेहेतौलुप्ताद्धारनीलरूपव्यंजकजलेव्यभिचारइतिवाच्यंतस्यतवशरावगंधव्यंजकत्वा
॥४१॥ त्। व्यंजकत्वस्ययोग्यतामात्रस्योक्तत्वात्। नचैवमपिगंधाव्यंजकत्वहेतोः कस्तापक्षेव्यभिचारः तस्यस्वर्णा
पीताव्यंजकत्वात्तत्रतेनपीतत्वावांतरजातेर्व्यंजनादित्याहुः। सन्निकर्षव्यभिचारवारणाययद्वव्यपदमपिदे
५१ यं। आलोकवदिति। दीपचंद्रालोकवदित्यर्थः। अन्यथास्पर्शाव्यंजकत्वमसिद्धंस्यात्। नतुमवायुनीलादि ॥४१॥
गर्भएवहेतुरुक्तयापिनीलत्वजात्यतुमवायुरोधादिपिसाध्याप्रसिद्धिरित्याह नीलेतिवचन्द्र ग्राह्यत्वंनिरु
क्तंबोध्यमन्यथोक्तरूपसंभवात्। जातित्वेति। जातिपदाभिधेयत्वात्प्रसिद्धिरित्यर्थः। अन्यथाभेदापत्तेः प्रमतेना
।हृगातेरितितथाचत्वदुक्तंनजातिपदप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः। अवयवेति। लांगूलत्वादिकंतन्मतेजा
तिरितिव्यभिचारवारणार्थमवयवविशेषमित्याहुः॥ उभयमतसाधारणंदूषणमाह गोत्वेति। पाकेनेति। तथाचोत्प
रादिप्रत्ययानंतरंज्ञायमानायाः प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयविषयः शब्दप्रत्यभिज्ञावदितिभावः। तदितिध्वंसप्रतियोगित्वेन
रूपादेरेवोल्लेखान्ननुसमवायस्योत्पत्त्यर्थः समवायस्यसमवायिकारणाभावेनोत्पादासंभवइत्यपिबोध्यम्। यद्यपित
न्यतेसमवायोनप्रत्यक्षस्तथापितद्वैकदेशिमतेनशंकेयमितिबोध्यम्। पृथिवीत्वपुरस्कारेणहेतोर्नाभिमितिः। एकैकत्वेतित्वात्तदिच्छासंभ
दात्तत्प्रतीत्युपपादनेपिवास्तवंमधुरत्वस्वादिकंनोपपद्यतेत्यर्थः। नचतत्रदृष्टमेवबाधकंविनोक्तत्वेनप्रतीतेःप्रमात्वात्तर
वसातिघटादीनामपिनित्यत्वेसतिकार्यत्वादौप्रत्तिरित्यत्रतात्पर्यं। समवायेनशब्दस्योत्पत्त्याशंकतेनचेति। उत्पत्तिप्रतियो

८२

गित्वं ज्ञातो विरुध्यते तत्र नास्तीत्यत आह। सप्रतियोगित्वं हीति। शब्दग्रहे पुरुषविशेषेण शब्दग्रहे। न च पुरुषस्य ह्यग्रहीतैकशब्दे
जाति द्रव्यसंस्कारादिः स्वस्वरूपावच्छिन्नोत्पन्नस्यैव तेन ग्रहाभ्युपगमात्। प्रत्यासत्तीति। तथा च समवायस्यैव शब्दग्रहहेतुत्वेन
तु तज्जातीति भावः। न च पुरुषाकाशत्वस्यानुगतस्य व्यापकत्वावच्छेदकस्याभावादनुमानासंभवः। प्रत्यक्षजनकेन्द्रियनिरूपितसं
मेस्यैव तत्त्वेनात्र विवक्षितत्वात् व्याप्तिर्यत्प्रत्यक्षं तत्प्रत्यक्षजनकेन्द्रियनिरूपितसंबंधमेवोत्स्यैव सामान्यमुखी व्याप्तिः। कर्णेति। न च द्रव्य
संयोगावच्छिन्नेत्यत्र कर्णसंयोगस्य विशेषणत्वाद्यं बाधउपलक्षणत्वात्तात्पर्यमेव कुप्ति प्रसंग इति वाच्यं। कपिसंयोगशाखावच्छेदस्य
स्वस्वरूपसंबंधविशेषेणासमवायेनत्स्य विशेषणत्वात् ननु समवायेनैव तद्रूपं तत्र तत्स्य न च विशेषणत्वमनन्वयादात। कर्णसं
योगो हीति। परिचायकः उपलक्षकः। ननु विविशेषणत्वं द्रव्यस्यैव तस्य तथाभावादिति भावः। ननु सर्वे शब्दाधारता सर्वत्र तथा च सर्व
वातिप्रसंग इत्यत आह एवं चेति। संयोगस्येति। शरीरसंयोगस्येत्यर्थः। सर्वत्रेति। स्वगगनाद्यवच्छेदेनापि शरीरसंयोगस्यैवोपलं
स्यादित्यर्थः। ननु शब्दाधारतायाः प्रादेशिकत्वे शब्दस्य समवायेनाव्याप्यवृत्तिरन्यथा साध्यतिप्रसक्तः स्यादित्यत आह न चैवमिति। समवाये
नेति। स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वमव्याप्यवृत्तित्वं तच्छेदो समवायसिद्धं समवायस्य तत्रावृत्तेः तदभावस्य चाव्याप्यवृत्तित्वाप
र्यवसितार्थः। विशेषणतया तत्र वर्तमानोऽपि व्याप्यवृत्तेतरेति न समवायेन वायुरूपसंबंधेन समवायस्याव्याप्यवृत्तित्वात्। ननु प्रतिविशेष
णतया समवायो व्याप्यवृत्तिस्तदा सर्वत्र समवायाभावोऽपि व्याप्यवृत्तिरित्यत आह तत्मितिचेन्न। समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकसमवायाभाव
स्य व्याप्यवृत्तित्वोपगमात् तत्स्य च स्वरूपसंबंधावच्छिन्नसमवायसामानाधिकरण्यविरोधात्। मेव न एव समवायावच्छिन्नतदभावस्य संयोग
संबंधावच्छिन्नाकाशसामानाधिकरणे। ननु प्रतिविशेषणतया समवायतदभावस्य तत्रैव वर्तितेति तदा निरुक्तमव्याप्यवृत्तित्वमद्धिकलमिति चे
न्नोपेन संबंधेन यत्र यन्न वर्तते तत्संबंधावच्छिन्नतदभावसामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यर्थः। एवमिति। य   दिशा ह्य समवा

सर्वशब्दसमवायः सर्वकर्णसंयोगावच्छिन्नत्वसत्त्वाच्च सर्वशब्दोपलब्धिः स्यादित्यर्थः॥ शब्दे इति॥ वायौ रूपसम
योग शेषात्तथा व्याप्यवृत्तित्वे सदा रूपसमवायसत्त्वेपि प्रत्यक्षं कर्णसंयोगावच्छेदेन शब्दाभावसत्त्वे तत्समवायसत्त्वेपि न शब्दप्रत्यक्षं तथा च कर्णसंयोगा
भ कू वायसत्त्वेपि रूपाभाववत्त्वे समवायसत्त्वेपि प्रत्यासत्तिः। यदा समवायमात्रं प्रत्यासत्तिः संयोगावच्छिन्नशब्दत्वेनैव योग्यता तदत्यन्तायोग्य
वच्छिन्नस्य शब्दस्य समवायः प्रत्यासत्तितावच्छेदकत्वे न तुल्यत्वात्। यत्तु समवायमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे तत्स
॥४२॥ स्यैवानुपलंभात् तच्चैवं गौरवं तत्रापि प्रत्यासत्तितावच्छेदकत्वे न तुल्यत्वात्। यत्तु समवायमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे वायौ रूपाप्रत्यक्षवदिति तच्चिन्त्यं। यत्रैवास्ति तत्रैव प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् विषय
त्वेपि कर्णावच्छेदे तद्विषयाभावादेव न प्रत्यक्षं वायौ रूपाप्रत्यक्षवदिति तच्चिन्त्यं। तथा च यदवच्छेदेन निमित्तवायु
प्रत्यासत्योरवैकल्यात्। निमित्तवायुसंयोगेति। क्वचिदितरकर्णे निमित्तवायुसंयोगाभावादित्यर्थः। तथा च यदवच्छेदेन निमित्तवायु
प्रत्यासत्योरवैकल्यात्। निमित्तवायुसंयोगेति। इन्द्रियसन्निकर्षमात्रस्य सत्त्वादित्यर्थः। साक्षादिति। इन्द्रियान्तरेण तथा दर्शनादि
यितरकर्णगामी सएव तद्ग्राहक इति भावः। तस्येति। इन्द्रियसन्निधेर्मात्रसत्त्वादित्यर्थः। निमित्तवायुसंयोगादुक्तयुक्त्या वातन्निरासस ॥४२॥
तिभावः। ननु तन्मात्रमेव श्रोत्रमस्तु न तु कर्णावच्छिन्नमपि न चातिप्रसंगः निमित्तवायुसंयोगादुक्तयुक्त्या वातन्निरासस
न्नवादिति चेन्न। बधिरस्येन्द्रियवैकल्येन न शब्दग्रह इति सर्वसिद्धं तन्मात्रस्यापि श्रोत्रत्वेन तन्न स्यात् न चादृष्टवित्तवादे
वततविततवस्तस्य दृष्टकारणविघटकत्वसंभवे तत्कल्पनानवकाशादन्यथातिप्रसंगात् तथा चादृष्टविशेषजन्यकर्ण
शष्कुलत्वावच्छिन्नत्वेनैव तस्येन्द्रियत्वं तथा च विशेषणाश्वैकल्याद्बाधिर्यमिति वदंति। परंपरयेति। तथा च परंपरासंबंधो विषय
त्वात्प्रतीतिः प्रमाणीति भावः। शब्दाश्रयत्वेनेति। शब्दसमवायित्वेनेत्यर्थः। तथैवेति। यद्यपि वीणायामवच्छेदकत्वं साक्षात्स
बंध एवेति वैषम्यं तथापि समवायमात्रेण साक्षात्स्वमिति भावः। वीचीतरंगवदिति। ननु दशदिग्जन्यतावच्छेदकत्वे
नदशजातयसत्त्वस्तु स्त्येव जातिसंकर इति चेन्न। नानादिग्जन्यतात्रैकजात्यावच्छिन्नत्वे लाघवात् दंडचक्रादिजन्यतावच्छे
दकघटत्वादिवदित्याहुः। यद्वेति। एवं सति यः शब्दस्तवया श्रुतः स मयापीति प्रतीतेर्बाधकं विना भ्रमत्वकल्पनं तज्जातीयविष
यत्वं वेत्यस्वरसः इत्येके। वस्तुतो व्यवस्थितविकल्पोयं प्रागभावाभेदे वीचीतरंगन्यायः प्रागभावभेदे च कदंबमुकुलन्या राम

पः एवं वदता दिशा हेतुपोवायवः प्रागभावास्तत्र दिना शब्दाः जायंत इति दृष्टान्ते वा एकत्वे वा न नियम इति। कदृष्टान्तकुलन्यायेन बाधकं शंकते। नन्विति। ननु वायुभेदेन शब्दभे
दप्रयोजकः प्रागभावो भेदेन नानानादृवायुनाशेकस्यैव शब्दस्य देशभेदापत्तेः अपरव दुत्पादनात्तद्भेदे एकेनापि वायुना नानाशब्दोत्पादनाच्च वायवसपक्षत्वात् प्रागभाव
भेदे एवं तत्प्रयेस्य नु शपेन। प्रागभावभेदे हेति। अन्यथा सामग्र्या इति। यदि अन्याकारणभेदेसत्ति प्रागभावभेदे नानान्यत्र कार्यभेदादर्शनमात्रात् पूर्वं नैप्रनत्वे
भेदे कार्यभेदः कल्प्योऽन्यत्र दृष्टस्यैव कल्प्यत्वात् तदा घटपटयोर्विजातीयसमवायिव्यक्तिभेदेऽपि वैजात्यं न स्यात् न यः एव्यक्तिषु समवायितादृश्यक्तिभेदे तत्स्पादृशी
नोदितभावः। पारवन्तु इति। अत्र पूर्वरूपादिध्वंसस्योपादानं प्रसंगात् इति बोध्यं। स्वप्रागभावेति। ननु स्वसमानाधिकरणप्रागभाववत्वेन हेतुत्वात् पत्रपावान्
प्रागभावस्तत्र तावानेव हेतुः अत एव नोक्तव्यभिचारः तथा च समसमेव सर्वत्र प्रागभावानां हेतुत्वे नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिरिति चेन्न। लाघवेन स्वप्राग
भावत्वेनैव हेतुत्वात् अन्यथा स्वसमानाधिकरणयत्किंचित्प्रागभावमादाय उत्पन्नस्य पुनरुत्पादापत्तेः। गंधेन रूपादिप्रागभावसामान्याधाभिदृमावं वि
तुव्यभिचारोपीत्याह। यद्वेति। कुन्त्येपिपृथ्वीविलक्षणत्वेपि पृथ्वीभिन्नत्वेपीत पावतामु सौरभनाशानंतरं कचित्सौरभं वि चित्सौरभनाशानंतरमसौ
रभं वेत्यर्थः। ननु तत्र पूर्वरूपनाशानंतरं रूपान्तरं जातमेवेत्यत आह नचेति। रूपनाशानंतरं रूपाभिन्नेव पाकादृष्टं न तु विद्यमानसजातीयं तत्याचा
ग्निसंयोगात्तादृशरूपेनेवारंभकं तु सुगन्धादृश इत्यर्थः। एवं सति व्यभिचारात्तत्र वयव्यभिचारादित्यर्थः। नोह सत्यपि पाकेनष्टसजातीयसंभवः कदाप्युत्य
नेदृष्टं क्वचिदृश्यत इति चेन्न। तत्र भेदे मानाभावात् प्रत्यभिज्ञानाच्च तथा वतत्वेन रूपादिप्रागभावस्यानो व्यभिचारात् स्वप्रागभावत्वेन तद्धेतुत्वमान
भावः। यदा नवघटेऽग्निसंयोगाभिसोपत्तकार्याणां च हेतुवं रूपादिकमेव तथा घृते न तत्र रूपादिकमुत्पादनीयमेवेत्यत आह। नचेति। व्यभिचारः अवयवरूप
अन्यरूपादावेव तत्र शेषः तथा च वह्निः देहे वा अग्निसंयोगः कुचिदेवरूपादेः कारणं तेरदृष्टमुक्तं अग्निसंयोगविशेषादिति। तथा च तद्भावान्न रूपाद्युत्पत्तिर
त्पद्यत इति तत्र प्रागभावानां व्यभिचार इति भावः। ननु रूपादिस्थलेऽभवतु प्रागभावो हेतु नतु सर्वत्र येन शब्देऽपि तत्तो भेदः स्यादित्यत आह। नन्विति।
हेतुत्वमेतीति। तथा च पुष्कितौल्यात्सर्वत्र कार्ये तद्धेतुत्वमिति भावः। एकमेवेति। एकदैवेत्यर्थः। कार्येति। नचाद्यसमयप्रभावाद्देवतत्संबंधरूपोस्या इह
संभवः। प्रागभावाहेतुत्वे तस्योत्पाद्यत्वादिति भावः। ननु कारणाभावात् कार्याभावे उत्पत्त्रकारणस्यानायनंतरसंसर्गाभावो वा प्रागभावो वान
वेह प्रागभावस्य प्रागभावोऽत्यन्ताभावो वा किंतु ध्वंस इति कथं हेतुत्वग्रह इति चेन्न हेतुभावो हत्तासमवधानविरहः स विशिष्टाभावः तथा च दंडउस

हित्वक्त्राभाववत्प्रागभाववत्त्वरितहेत्वन्तराभावइत्यपितुल्यइत्याहुः॥ नचेति॥ यागादावपिव्याप्यारंहारात यत्वमितिभावः॥ नावतेति॥ एतदुपल
५३ णं समवायिकारणप्रतिबंधकाभावयोरपितयात्वमवसेयं॥ ननुसमवायासिद्धिरित्युक्तेऽसिद्धासिद्ध्यातात इत्यतआह॥ विप्रतिपत्तिरुक्ते
प्रतियोग्यनुयोगिभावसंबंधविषयतयासिद्धसाधनमतउक्तं विशेषणविशेष्येतिनचप्रतियोगित्वादेरनपनिरूप्यत्वं विशेषणप्रतियोगित्व
स्याभावात्त्वेयोगादेरुक्तउभयनिरूप्यत्वमित्याहुः॥ वस्तुतोत्वपेक्षात्वंकस्यैवसमवायस्यैवविषयत्वेनसिद्धसाधनमन्यथासिद्धांतेप्यागतेः॥ तत्र
विशेष्यपदाभावास्वरूपसंबंधस्योभयनिरूप्यत्वेनापीतरस्यैवमपाबाधाणात्संबंधस्योभयनिरूप्यत्वनियमेनप्रतियोग्यनुयोगिभावसंबंधस्या
पितयात्वाच्चातस्मात्सद्धप्यसिद्धयेतदुपादानमितिमतं॥ प्रत्यक्षेशंकते॥ अयमिति॥ प्रत्यक्षएवोपोदलकंतर्कमाह॥ नहीति॥ यद्यपिस्व ॥ मङ्गु ॥
रूपेणत्वस्यवैशिष्ट्यविषयत्वानतुविशेषणत्वादि नेत्यर्थः सिमतत्सत्यापितयातविषयतेतिस्वान्नुपगमेनस्वेनैवरूपेणसमवायत्व
मात्रेणेत्यर्थकत्वपित्वाद्दूषयति॥ समवायमिति॥ अनुमानेशंकते॥ नन्विति॥ स्वरूपसंबंधेनार्थांतरमित्यासतिरिक्तसंबंधविषय ॥५॥
त्वंसाध्यंमत्वानोदूषयति॥ अयमिति॥ संबंधेति॥ अतिरिक्तसंबंधेत्यर्थः॥ नचेति॥ विपक्षबाधकतर्काहितत्वतीतिमुपनीयेतिशे
त षकार्यसेतनयौरुक्तं॥ वस्तुतस्तुउक्तोव्यभिचारवारणायसमवायविषयकप्रतीतित्वादितिगमेवाशंक्यनिषेधतिनचेतिएव
॥५३॥ प्रतीतिरेवेत्यस्यसमवायविषयकप्रतीतिरेवेत्यर्थः॥ अतएवाह॥ तस्याइति॥ उक्तयुक्त्यापरेणतद्विषयत्वानंगीकारादन्यतरासि
द्धेरित्यर्थः॥ नन्वेतदनुमानादेवतद्विषयत्वसिद्धौनासिद्धिरतआह॥ अन्यथेति॥ तथासतिहेतुसिद्धौसाध्यसिद्धिंतत्सिद्धौचहेतुसि
द्धिरितिअन्योन्याश्रयइत्यर्थः॥ पुनरपरत्वेन्योन्याश्रयानवकाशादन्यथाक्वापिप्रत्यक्षमपिसाधकंनस्यात॥ अन्येतुतद्विषय
त्वासिद्धेरितिपरस्यतथात्वासिद्धेस्तत्प्रतिप्रमाणमिमवनात्तमत्वादित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ अन्यतरसिद्धतद्विषयताकायाः प्रसाध्यां
शासत्तद्विषयत्वेसिद्धेततःसमवायसिद्धौसाध्यप्रसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थइतिवदंति॥ संबंधविषयतेति॥ अतिरिक्तसं
बंधविषयेत्यर्थः॥ अतएवान्तंतत्वमितिभावः॥ संबंधमात्रानंगीकर्तृमतेनशंकेयमित्यन्ये॥ संबंधमात्रमिति॥ उभयनि
रूप्यमात्रमित्यर्थः॥ घटस्यतीतज्ञापकत्वेपिपक्षेतद्विषयत्वासिद्धेर्यद्यपिनसिद्धसाध्यनंतथाप्यर्थांतरेतात्पर्यंनत्वेतिरिक्त
संबंधाविषयत्वेसमूहालंबनादिविशेषापत्तिरित्यतआह॥ विशेषणतेतियं संबंधाविषयत्वेपि अतिरिक्तसंबंधाविषय रा म०

त्वेपि न मादायसमूहालंबनादिविशेषापत्तिरित्यत आह विशेषणतेति । संबंधाविषयत्वेपि अतिरिक्तसंबंधाविषयत्वेपि न मादायापि समूहालंबने न संभवात् । ते
कृत एव विशेषस्य पापि वाच्यत्वात् इत्यर्थः । अतिरिक्तसंबंधानिमित्तकत्वे साध्यसंबंधानिमित्तकत्वमात्रं वाच्यम् अयं दोषमाह । इतीति । अयं दोषः व्याहतो नैवेति । तथा वाच्येतर
मितिभावः । अत एवेति । यद्यपि इंद्रियसंबद्धविशेषणतायां भाववद्वृत्त्यासत्तेः तथापि भाववदभावविशेषणतासंबंधान्तरगर्भ इत्यन्यथा मादृतिरिक्तसंबंधाभावात्
प्रयोजक इति भावः । अत एवातिरिक्तसंबंधमेवाशंक्यानवस्थापरिहरति । न चेति । अत्र भावाभावाभियाद्यादिनियमस्यापि प्रयोजकत्वाद्धुरतानादिस्थलेव्य
भिचारात्त्वनियमाभावे भाववद्विशेषणतत्पैवोपपत्तेरनुमानेप्यंतरमित्याह । समवायेति । व्यभिचारस्यानेमेवाह । घटेति । गुरुमतेष्याह । अपोहेति ।
ननु समवायोपवतविषयत्वेतैत्त आह । समवायेति । एतस्यैवोपलक्षणं समवायादिरं विनाभावस्यानुत्पत्तेरस्यापि वोध्यं । तन्मत इति । नचोप
नीतभानं तदुपनायकाभावात् । ध्वंसविशेष्यकप्रतीतेरितिभावः । ननु तस्य प्रत्यक्षत्वेपि काल्पनिकत्वात् इत्यत आह । अयमेवेति । यद्यपि समवायस्याग्राहकत्वात् समवायस्य च
योग्यतया तत्रोत्पादादिप्रतीते न समवायविषयत्वेनान्यथासिद्धत्वस्य च प्रत्युपनीतभानाभ्युपगमे न दृष्मितवोध्यं । गुणादिकेपेति । न चैवमभावविशिष्टबुद्धेरपि प
त्तीतभावेत्वाघटेन तत्रोपसमवायासिद्धिप्रसंग इति वाच्यं । तत्र बाधकस्यैव त्वान्माभ्यां त्वाद्विशिष्टबुद्धित्वेच न संबंधबुद्धित्वे न वा सप्रकारकबुद्धित्वे तु भयस्यापि
संबंधविषयकबुद्धित्वपर्यवसानेन साध्याविशेषात् किंतु विशेषणाधीनताबुद्धित्वमत तत्त्वान्वितत्वे न बुद्धित्वेवान्न च तत्कृत्यत्वादीदृकमेवाकमवच्छेदेन ग्रात्य
मीतत्त्वाद्यविशेषणत्वगोचरबुद्धित्वस्य तथात्वात् न चैवमप्रयोजकत्वात् तत्रैव हेतुत्वमस्तित्वेन वाच्यं तद्व्याप्तिप्रतिसंधानदशायामेन रूपेणावच्छेदेन गृहीतस्य तस्या
पि हेतुत्वेविरोधाभावात् न चात्रविशेषणत्वगोचरत्वमसंप्रतियोगित्वलेहेतास्यानस्य समूहालंबने भेदापत्तेर्विषयत्वाभ्युपगमात्तेव स्वतोऽनतत्त्वाव
ति धीत्व न बुद्धित्वमेव हेतुः तत्रैव तत्र संभवेन व्याप्तिग्रहात् तथाहि अत्र तत्त्वावच्छेदे । संसर्गिविशेषावच्छिन्नविशेषणाभाववद्वा बुद्धिः सा च विशिष्टज्ञानेन त
हजन्येतयोरिविशिष्टधीस्तत्संसर्गविषयापत्तेः । संसर्गिविषयाधीस्तत्संसर्गावच्छिन्नविशेषणाभाववद्वाववच्छिन्नबुद्धेरनयतोवा नातिप्रसक्तस्यानयामव
त्यसत्त्वादित्याहुः । अन्ये तु संबंधविषयकबुद्धित्वमेव तत्त्वं न च साध्याविशेषः स्वरूपसंबंधमादायापि तत्कृते हेतुसिद्धाभावात् यद्वा तु समवायसिद्धेः
सिद्धसाधनमित्याहुः । इतीति बुद्धिवदिति । यद्यपि दंडेनेहविशेषणतां किं तु मतत्वर्थीः संबंधः स्वाव्यसंयोगरूप इति तद्विशिष्टधीः पक्षसमानदृष्टांतः तथाप्य
तद्व्यामिलयमानरूपकारिकाप्यत्तप्रतीतेर्दृष्टांतः । तस्यान्यथानुपपत्तिपादनाय समवायभेदवाचको नैव प्रतिपादनात् । लाघवेनेति । ननु नियत

लाघवस्यैव प्रमाणासहकारित्वमत्र तु न तथा प्रत्येकं बुद्धिमात्रप्रत्यक्षेपि समवायसिद्धेस्तत्र च लाघवानवतारादिति चेन्न। अनेकसंबंधत्वे गौरवमेकस्य तत्र पाते
लाघवमिति तत्रापि तद्वतारात्। नन्वेवं स्वरूपसंबंधे नाधीनतत्स्वीकारात्सोपि सिद्धसाधनस्यादुरपत्वं वैत्वंसिद्धेरत्याहेत्यपु गुरुत्वैवानावकाशात्। सिद्धसाधने
वतत्वं तदा रूपैवविशिष्टे ने तो द्विप्रत्यक्षा हसंबंधत्वे नेतस्यानुमानप्रवर्तनैः पूर्वं गुणादिस्वरूपाणां संबंधत्वेनाकल्पनात्। सिद्धसाधनेत्व मयीतिभावः।
अतएवाभावस्थलेस्वरूपसंबंधस्य क्लृप्तत्वादिति परीतेलाघवमित्याशक्त्य गुणगुण्यादेव स्वरूपस्यैव संबंधत्वकल्पनेतत्त्वतारोसंभवात्तत्र मतं
वरूपेरसाभावद्रूता हैमे गुणोपि नतत्कृप्तमेवेति वाच्यं गुणगुण्यादिकस्वरूपेत यापेतस्यकल्पनावश्यकत्वे प्रत्येकस्यास्वरूपसंबंधत्वं किंतु मानितत्व
॥४४॥ तिभावः। ननु धर्मिकल्पनानतः इति न्यायात् क्लृप्तानामेव गुणादिस्वरूपाणां संबंधत्वमात्रकल्पने लाघवं समवायकल्पने च तस्य संबंधत्वमपि कल्प्यमि
५५ त्यधिककल्पने गौरवं किं च प्रतीतेर्विषयनियमः सामग्रीधीनो न लाघवाद्यधीनः यथा च विशेषणादिविशेष्यमात्रविषयत्वे लाघवात्र विषयत्वानुमाना
त्संबंधाविषयत्वमेव तत्र स्यादिति पूर्वोक्तरसमाहाह [illegible] पक्षहेतुदृष्टांतेषु बुद्धिरूपदृष्टलौकिकप्रत्यक्षत्वेत परं तेनानुमित्यादिकमादा
यन वाधव्यभिचारादिकमिति बोध्यं सत्तावशिष्टमिति॥ तथा च धर्मैनव्यभिचार इति भावः। धर्मो [illegible] लाघवादिति [illegible] एवेति ॥४४॥
त्याह आवश्यकत्वे सिद्धेरिति भावः। ननु धर्मिकल्पनातः इति न्यायात् क्लृप्तानामेव गुणादिस्वरूपाणां स्वरूपतया हानुगत
ध्वे कोस्येति गुणादिस्वरूपत्वं न नुगतमिति भावः। नन्वत्राभावादिविशिष्टबुद्धिवारणं मननुगते न्याया [illegible] स्वमस्तिपरं वाच्छेसमवायानु
गतो हेतुः सिद्धेनतेत्वेनाविशिष्टप्रत्यक्षत्वमात्रप्रसंगात्तन्नोपि समवायरूपसंबंधाविषयकविशिष्टप्रत्यक्षत्वं तस्यानुमानप्रवर्तकत्वे पूर्व
मसिद्धत्वेन तत्प्रतिसंधानाधीनायाअनुगतकारणत्वेन समवायसिद्धेरसंभवात् तत्र गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वमेवाननुगतत्वात्तेन
चाननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वान्न गुणविशिष्टप्रत्यक्षत्वादिप्रत्येकमेव तत्र घटत्वे तथात्वे गुणत्वादिनानुगतेन तेषामेव क्लृप्त
नां हेतुत्वसंभवेन इत्यसिद्धिप्रत्यक्षगादित्येवेत्याप्य [illegible] प्रत्येकसिद्धसंबंधिवृत्तिविषयताकारण्यादिकं तु हीनामेवोपनसिद्धसंबंधिवृत्त्यगोच
राणामपि वियुक्तविषयाजातीयविशिष्टबुद्धीनामन्यान्यसाजात्यमप्यविशिष्टबुद्धित्वेन विज्ञापकमप्यनुभवसाक्षिकं तत्र प्रकारांतरेणा

२१

दुर्वचमपिस्फुटतरविवेकप्रकाशैर्हि तत्संबंधिद्वयोश्च रविशिष्टबुद्धित्वरूपतया स्फुटं च इमेव एवं दं आदिप्रत्यक्षं प्रति संयोगद्रव्यमदवच्छिन्नं गुणादिविशिष्टप्रत्य
क्षलक्षणमनुगतकार्यं प्रति विषयतयाऽनुगतकारणत्वेन समवायःसिद्ध्यति गुणादीनामननुगतत्वान्नैतेर यथासिद्धिरिति। नचित्थ्यां तो दैल
क्षण्यविषयकतज्ज्ञानतिरूपं वानाद्यः समवायसिद्धिर्विनातस्यव कुसुमशक्यत्वात् न चायुतसिद्धसंबंधिद्वयरूपविषयकत्वमेव तदवच्छेदकमयुतसि
द्धत्वेन नित्यसंबंधित्वं नित्यसंबंधस्यैव समवायत्वेनापाततत्प्रसादसिद्धेः नापिस्फुटतरविवेकप्रकाशशालिततत्व[illegible]भावमूतलादेरपितथा ८
त्वेन व्यभिचारापत्तेः किंचिद्विशेयोगिनोरपितथात्वाच्चनांत्यः स्यात्तत्वानुमितित्वादिना संकरापत्तेः नचप्रदातत्ववाच्यमेव तदिति वाच्यं ताद
भा राज्ञातोऽभानोवात्वविनिगमकाभावाच्चायुतायुतसंबंधिविषयकसमूहालंबनवृत्तितयाऽव्याप्यत्वे नित्यापत्तेश्च तत्रापि चानुम
षत्वादिना संकरापत्तेश्च। अत्र त्वा न यावत्यापि नादृशानुरूपत्वेन कार्यतावच्छेदकं प्रति प्रसंगादिनित्तादृशविशिष्टप्रत्यक्षत्वेन
प्यावाच्यत्वहानतादृशानुमितित्वादिवत्तस्य कार्यतावच्छेदकत्वेनानाभावाद्भावे वा युतसिद्धविशेषणत्वेन तादृशसंबंधि
त्वेनैव वानुगतीकृतानां गुणादीनामेव हेतुत्वमस्त्विति किं समवायेन यदि चायुतसिद्धं तत्समवायवहिर्भावेन वत्कुसुमशक्यत्वात् द
तवापितुल्यं किंच तादृशेष्वपि कार्ये तस्य हेतुत्वे विषयत्वेन समवायत्वेन वा आद्ये गुणादिस्वरूपाणामेव तत्त्वाकारणत्व सवा°
तं ५ मस्तु अन्त्येपि समवायत्वं नित्यसंबंधत्वेन तथा च लाघवात् संबंधत्वेनैव हेतुतास्तु तच्च स्वरूपसंबंधसाधारणमिति तेनानु
गतीकृतानां गुणादीनामेव हेतुतास्तु तत्रावच्छेदकलाघवे व्यक्तिगौरवस्यादोषत्वान्न च तादृशसंबंधत्वमेव दुर्वचं त
वापि तुल्यत्वाद्देवेव तावन्नात्वाच्च अत्यणानुगतव्यापकतावच्छेदकानुपपत्तेः न चातिप्रसंगः अयुतसंबंधिरूपविशे
षसामग्री विरहादेव कार्याभावोपपत्तेः। वस्तुतस्तु लाघवात् सामग्रीलौकिकविषयत्वप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वि
शेषणासंबंधत्वं संबंधत्वमेव वा हेतुतावच्छेदकं एतत्र कार्यकारणभावादेव नात्र योजकत्वमित्यपरे स्फुटं यदि च

यत्सामान्यमितिन्यायाद्विशेषयोरपितथात्वेतर्हितद्विशिष्टज्ञाय्देतद्विशेषणसंबंधोचेनहेतुतास्कनतुतेननतेनरूपेणानं
तसामग्रीकल्पनापत्तेः कार्यस्यान्यथोपपत्तेश्च। एतेनसंयोगविषयकभावमात्रविषयकलौकिकविशिष्टज्ञाप्रत्यक्षमनुगत
मंत्र तकारणानियम्यमितितत्सिद्धिरिपपास्ता। अन्येतुगुणादिविशिष्टबुद्धयोविशेष्यसंबंधविषयाइत्यादेवसाध्यंविशिष्ट
बुद्धित्वादित्याद्येवहेतुः नचस्वरूपसंबंधेनार्थातरमितिवाच्यंस्वरूपसंबंधस्यात्यन्ताभावतानादिसाधारणसमवायसि
॥४५॥ द्धौहि क्रमेणबाधकाभावेदृशेसमवायवाचोत्तरंतत्कल्पनानन्चैवंतत्रव्यभिचारादेवनानुमितिः वास्तवव्यभिचारस्यासत्वात
४५ प्रतिसंधानस्यापातत्तः समवायसंदेहेपक्षवत्समवादितिसमवायसाधनंनिः प्रत्यूहमेवेतिवदंति। तदपिचिंत्यं। अत्यन्ता
तयासिद्धसाधनस्यानवकाशेप्यर्थांतरस्यदुरवत्वात्समवायसंबंधत्वमप्यस्तुपृमेवमात्रकल्पनीयमेवंच पूर्वोक्तलाघवेनगुणादिस्वरूपाण
मेवसंबंधत्वमात्रकल्पनातस्यघात्रकौद्रिलेस्वरूपसंबंधस्यत्वेनवेत्यर्थांतरानवकाशः गुणादिस्वरूपाणांतत्वस्यात्वक्तत्वातएवंचोक्तन्या ॥४५॥
येनाभावादिस्थलेसंयोगमात्रवाधेप्रागपिस्वरूपसंबंधकल्पनासंभवात्समवायस्याधोत्तरमेवतत्तत्कल्पनमित्याप्युक्तंअतएवाएवास्तोघाद्यथा
नाधितरशंकात्रांदृशमत्तांतरमक्षारएतिनव्याभिवित। पदार्थ्यायुक्तलाघवारेरेवद्याविशेषणोपाद्दानप्रयासः। तेस्मादूरेत्तंप्रपोअकत्वेत्याप
निरुपाधिकत्वमेवविषहेवाधकमित्याग्रस्युरंअपि समवायिकारणनाशस्यकार्यनाशहेतुत्वेनत्रपरिस्वरूपसंबंधेनान्यथामिद्धस्तदाप्य
पक्षयनाशाविशेषातध्वंसोपिनरपेत्समवायिकारणाद्यवस्थावेवंनस्यातस्त्रतएवयदिसंबंधिभिन्नविशेषणात्समवायसिद्धिस्तदात
दुत्तरेतेनेवरेतुनात्रदिनुत्वविशेषणान्यान्यसंबंधस्यापृत्रिशितपरात्सेतत्रैवपक्षेबाधकाभावादितिदिक्। निर्विषयेति। ननुभूतलेघट
भावस्याभावविशेषणेशरेऽत्रानमतारोज्ञानावशेष्यमेवज्ञानेव्यभिचारः नचानिर्विषयकत्वमात्रविषयकविशिष्टबुद्धित्वादित्यत्रविवक्षि
तमितिवाच्यंइदानीमाकाशोवीणायांशब्दइत्यादौव्यभिचारादितिचेन्न। तन्मात्रविषयकत्वोविकविशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यविवक्षितत्वात्पक्ष

स्यान्ते स्यान्ते को।

संयोगो वा तु नभागासिद्धेः न चैवं ज्ञाने विषयो तद्व्यर्थी विशमानप्रतीतिमादायात्माज्ञान इन्द्रियानेयत्र दोषात्र समवायो भासते किं तु विषय्यविषयीभा
वस्तत्र व्यभिचारवारणाय स्वादित्याहुः न चैवमपि समवायविशिष्टबुद्धौ वैव व्यभिचार इति वाच्यं समवायासिद्धेर्दशायां तत्तु तत्संधानाभा
वात् न व्यभिचारि लिंगजन्या ज्ञानेनानुमिते भी तस्याप्रवृत्तेः विषयावाधेन यथार्थत्वात् वस्तुतस्तु समवायत्वमादायालोकिकत्वात् समवायत्वस्या
भावप्रयुक्तत्वात् हेतौ रवितत्रागमन्या व्यभिचारः न चैवमसिद्धिः तत्र वैशिष्ट्यविधया स्वरूपेणैव तस्याज्ञानात् अन्यत्र वा संबंधिभिन्नत्व विशेषणयो विशेषणत्वसं
बंधेन भावेन तद्विषयत्वे साध्यं तच्च समवायविशिष्टबुद्धावस्तीव गुणादिस्थले संबंधिभिन्नस्यैव समवायस्य विशेषणतासंबंधरूपत्वादिति समाधानमनादृत्यं वैध्यं रत
रनिरूपतेति। इतरेतरनिरूपणानिरूप्यमात्रविशेष्यविशेषणविषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः समवायस्येतरनिरूपणानिरूप्यत्वान्न तद्विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः नवापद्मी
भूतबुद्धौ समवायविषयत्वेपि हेत्वसिद्धिरिति भावः ननु संयोगादौ संबंधत्वस्यैकस्याभावान्न तु पुरस्कारेण कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह। संबंधभूतेति। न च संबंधपर्यायत्वात् वि
शिष्टप्रत्यस्य त्वमात्रमप्रयुक्त इति वाच्यं यावत् तद्धीकारणताज्ञानेन साधारणविषयत्वं संबंधत्वमित्यस्याबाधितत्वादिति वर्तितं चिंत्यं प्रमेयत्वादिसंबंधेऽव्याप्तेः नहि तद्विषया धीर्वा
चतद्धी हेतुः अन्ये तु अविशिष्टप्रत्ययमविशिष्टधीपरं अविशिष्टप्रत्ययस्य संबंधवचनस्य यथाश्रुतेऽन्योन्याश्रयग्रासात् विशिष्टधियस्तु विशेषणतानागोचरबुद्धित्वे न
न २ मुनिवेचनत्वात् तत्त्वावगमे वत्तद्जैकनियामकत्वं तु तत्तनकत्वे तत्प्रत्यावविशिष्टबुद्धिजनकत्वे सतीति विशिष्टबुद्धिजनकत्वं संबंधत्वमित्याहुः। तदपि चिंत्यं अन्ते
द्रियसंयोगस्वरूपसंबंधाव्याप्तेः तद्विषयकबुद्धेरनुमित्यादिरूपतयाविषयं तेन चाव्यत्वात् कालादेरपि स्वरूपसंबंधतयातत्राव्याप्तेः तस्याकाशमात्र तत्तनकत्वपा
विशिष्टबुद्धेरपि जनकत्वात् तस्मात् विशेषणधीजन्यज्ञानासाधारणविषयत्वं तत्वमिति ध्येयं। उक्तलाघवसहकारेण वैशिष्टिकानुमानमपि सम्यगेवेति
तदुपन्यस्यति। यद्वेति। उक्तरीत्यातत्रापि स्वरूपसंबंधेनाथांतरमिति चिंत्यं। संबंधिद्वयेति। एकैकोपस्थितत्वात् संबंधिद्वयकं दादित्यर्थः। तेन न वैयाधिक ता ५
रणे नवा शरीरात्मसंयोगे व्यभिचारः यद्यपि सामान्यवादी रस्तत्र वाचकशब्दस्य श्रोत्रग्राह्यत्वेपि तदाचो वाचकसंबंधस्याप्रत्यक्षत्वात्
व्यभिचारस्तथापि तदतिरिक्ते निपुणो पूर्वोध्यः न चैवमस्य समवायस्यापि विशेष्यत्वं चिरयोग्यत्वामिति व्याहृतमिति वाच्यं अवच्छेदक त ३
मि दृश्यविरोधादिति केसमवेचयोग्यत्वेपि नदीं दुपजन्यासंबंधिप्रत्यक्षरूपे हेतावविरहात कविरहस्य तत्वमित्यनेनोक्तमिति स्तुतिवं प्राभृतं प्रत्यक्षवात ऽते न विविति।
प्रत्येतव्यमिति। परीत्योक्तं तन्मते भावस्यानुपलब्धिगम्यत्वात्। पराभावाभावस्येति। अभावेवात्मनः परम्भावस्य वैशिष्ट्येन संबंधेन तत्र

कारेसोपिपराभावोपितत्र तेनैव संबंधेनवयास्वीकार्यः वैशिष्ट्यस्यैकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः पश्चुपिपराभाववतीत्यत्रकत्वात् तत्सत्वेनैवपराभावसत्वमंगीकारयितुं राका
नेतुघाप्येवमपितन्निर्वहतीत्यदोषः ननुसमवायः परनयेनांगीक्रियतइत्यस्वरसादाहवैशिष्ट्यस्यचैता ननुघपासमवायस्यैकत्वात्तवावायौरूपसमवाय
।भक्तू। सत्वेपिनरूपाधिकरणत्वं किंतुरूपात्यंताभावाधिकरणत्वमेवाधिकरणस्वभावात्त्रघामम्मापिपराभाववैशिष्ट्यसत्वेपिनघटाभावाधिकरणत्वं किंतुघटाभा
वात्यंताभावाधिकरणत्वमेवाधिकरणस्वभावादितिचेत्तर्हिवायौरूपप्रतीतिवत्कदापितत्रपराभावप्रतीतिर्नस्यात् अन्यथास्वभावभंगापत्तेः नचकालरूपावच्छेद
मे देनघटेश्यामरक्तरूपाधिकरणस्वभावव्यवदेतत्स्यादितिवाच्यं मम श्यामदशायामपिघटस्यरक्तरूपाधिकरणत्वस्वरूपत्वाभ्युपगमात् तर्हितत्रापितत्वप्रतीति
४६ स्यादितिचेन्न उपनीतभानस्येष्टत्वात् लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्यकारणत्वेनतदानतद्भावोपपत्तेः नचैवंवायावपिवह्निंशक्यं घटेपिनघटनपूर्वंतत्रैवतत्त्वेमानस्य
घटाभावस्यघटसत्वकालेपिसत्वेनतत्प्रतीतेर्दुर्निवारत्वात् नहितदासोन्यत्रगतः अमूर्तत्वात् नापिनष्टोनित्यत्वात् तस्मात्तदानीं संबंधाभावा
त्प्रतीयतइत्येवंवक्तव्यं अन्यथानुपपत्तेः तच्चतद्भिन्नेसंभवतीतिवैशिष्ट्यस्यैकत्वाभ्युपगमेनतुतयोस्तदानींविशिष्टप्रत्ययप्रसंगनतयोग्यत्वाभावा
न्नस्वरूपसंबंधत्वमिति संबंधाभावान्नसदेवप्रतीयतइति ननुसमवेतरानघटएवघटापसरणानंतरमस्यपवित्वाद्योगद्धतेतेनघाचोत्पादविनाश
शीलएवतत्रघटाभावइतिनोक्तदोषइतिचेन्न समपविशेषसंसर्गत्वात्तत्वांताभावादेवतत्प्रतीत्युपपत्तौ नुरोपतादृशसंसर्गाभावकल्पनेमाना ।४६॥
भावात् किंचतत्राशः पटएवघटजन्योन्योन्याभावः घटस्यतद्भावसत्वकालेपिस्थितत्वात् श्यामताकालीनस्यनाशवादयोगात् नांत्यः एवं
सतिगुणप्रतिविरोधिगुणांतरस्यैवघटस्यतद्विरोधित्वमात्रपर्यवसन्नेनतुतद्विरहरूपत्वमिति तद्विरहरूपतयाघटः पटविरहरूपतयात्वेनप्रतीयि
तनस्यात् किंचतदभिधानमेकदेशिमतेनेदमितिमन्तव्यमिति विदितंतत्रैदृष्टिव्यं पश्चात् अनेनस्वरूपौवैशिष्ट्यप्रत्ययप्रसंगननयोग्यतावच्छेदकभावद
शायांनसंसंबंधत्वं किंतुकदाचिदेवतथात्वंतथावैशिष्ट्यस्याप्यस्तु नघाघटसत्वकालेवैशिष्ट्यसत्वेपिनसंबंधत्वंतस्येतिसंबंधाभावादेवनघटा
भावधीः अतिरिक्तसंबंधेनैवंदृष्टमितिचेन्न अलौकिकवैशिष्ट्यमन्यत्रदृष्टमभावविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्यान्यत्रादृष्टमप्यत्रैवकल्प्यतेइति व२
तार्किकाहात्वेकेनादृष्टशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्यातस्यसंबंधत्वमपिकदाचित्कमत्रैवकल्प्यतां ननु उक्तत्ववात्स्वरूपयोरेवतथात्वसंबंध

वंकल्प्यते न त्वं क्लृप्तस्य वैशिष्ट्यस्येति चेत् तर्हि प्रतियोगितया दैववन्न वैशिष्ट्यसिद्धिरितीति बोध्यतां किमतिप्रसंगापादनेन । एवमस्त्विति चेत् तर्हि तत्र एव समवायोऽपि न
सिद्ध्येत् तन्नायवादितुल्यं तस्माद्धि पूर्वकस्य संबंधस्य कल्पने लाघवं तथा च कारणविशेषसंबंधत्वकल्पने अपि तत्स्वरूपयोस्तत्पार्थक्यकल्पनाते किंतु वैशिष्ट्यस्यैव तथा
त्वकल्पनाते न तु वैशिष्ट्यस्य पदि धर्मिकल्पना गौरवं दोषस्तदा तु समवायसिद्धिरपि न स्यात् अनुवैशिष्ट्यसिद्धिरपीति तुल्यता प्रागेव निर्णीतं तस्माद्यदि
विपक्षबाधकान्तराबहुभेनत्वमन्यतेऽसमवायसाधने शक्यते तदैव परं न तु दारो नान्यथेति । यत्तु वैशिष्ट्याभ्युपगमे प्यावशंपत न विशेषणतेति समवत
ज्ञाप्तिविति तन्त्र । समवायेऽपि तत्तुल्यत्वात् फलमुखत्वाद् गौरवं पि न तत्र दोषस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं । अन्यो तु यत एवाभावे समवाय
स्यानभ्युपगमस्तत एव वैशिष्ट्यस्यापीति । अन्यथा ध्वंसनाशे घटोन्मज्जनापत्तेः नेच समवायिनाशस्य समवेतनाशहेतुत्वान्न समवायाभ्युप
मेतद्गायोन्न दूषणं ननु वैशिष्ट्याभ्युपगम इति वाच्यं लाघवेन नित्यसंबंधिकारणनाशस्यैव हेतुत्वकल्पनान्न तु तर्हि शेषसमवायिनाशत्वेनेति
च समवायत्वे न जातिरिति वैशिष्ट्यानां नित्यसंबंधत्वेनैव निर्वाच्यत्वात् । पाचस्तु तरां तथा कारणत्वे गौरवमिति नाभावे वैशिष्ट्यसिद्धिरिति वदं
ति । तच्चिंत्यं प्रामाणिकत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् अन्यथा ध्वंसे कारणमपि न सिद्ध्येत् लाघवेन कारणनाशस्यैव कार्यनाशकत्वात्
ध्वंसनाशे घटोन्मज्जनापत्तेरिति तुल्यत्वात् एकैकवाधापि निमित्तकारणं न सिध्येत् ज्ञातत्वाराणापत्तेः । यदि च निमित्तकारणनाशस्य
यस्यापि घटादेरनाशप्रसिद्धियात्कारणे समवायिविषये प्रामाणिकं तदा नित्यसंबंधिकारणनाशे पि घटोन्मज्जनापत्त्या ध्वंसानाशसिद्धिविवात
वैशिष्ट्यानां विशेषणमपि प्रामाणिकमिति तुल्यं भवेदेवं वैशिष्ट्यं प्रामाणिकं वैदिति चेन्नहि तत्र प्रमाणाभाव इत्येवोच्यतां किमनया कुसृष्ट्या
न च सोऽपि विशेषबुद्धित्वस्यैव सत्त्वात् उक्तगौरवस्य तदानीमनुपस्थित्या परिपंथित्वात् । किंच दृष्टव्यावच्छेदगुणत्वावच्छिन्नाभावेऽप्यस्ति
तत्संबंधत्वं गौरवमिति तदुद्देश्य विषयसंबंधत्वमित्यादिनाऽयोरसमवायत्वं निर्वचनं समवायिनाशत्वेनैव तद्धेतुत्वं तद्द्रव्यमुक्तदोषाच्च
शाभ्रचगौरवं नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं ध्वंसत्वेऽनन्यथाभावत्वमिति तन्निर्वचने तुल्यत्वात् एवमप्यत्यंताभावादेस्तद्रूपवार्तिकाभावप्रसं
त एव समवायबाधक स्पष्टत्वेन तद्वदपि तो रूपसंबंधरूपत्वमित्याद्यविशेषणत्वपक्षे दोषमाहुः । वेति । उपलक्षणत्वेऽपि समवायोऽप्रसंग इत्यादिहत्व

विशिष्ट ३ म ५

शितर स्या वं

न्यायेनीत्याहुः। केचित्तु तस्य रूपमात्रसंबंधरूपत्वं वा स्वरूपसंबंधं वा आहुः। रूपेणेत्यस्यैवेति। तथा सत्यतिप्रसंगः एवेति भावः इत्याहुः। अतीतेति। तथा
वा लिंगभ्रमादेव तत्त्वान्नानुमितिभावः॥ गौरवादिति॥ विशेषणत्वं बोधे हि स्वरूपसंबंधविशिष्टधीहेतुरन्यत्र तथादर्शनादिति भावः। यद्यपि तत्त्वतः दीर्घं
॥मङ्गू तत्संबंधेन समुद्रेतरं तथापि तस्याभ्रमत्वेतानारोपित(?)ज्ञानत्वाभावस्यात्तथात्वाद्वतार विरोधः। बाधानंतरं न ज्ञानमिति बाधतारापत्तिः प्रसूतत एव स्वरूपसं
बंधविशेषत्वे न तस्याः प्रमात्वमेवोपदर्शयति। अतीतानारादिति। इदं ग्रीष्म(?)रूपयोरिवेतिमेदमुपवर्णितं इदं समासः। वस्तुतः परार्धतावच्छेदकमेदादित्यु
47 गवत्याम्नः। नारान्तयाक्षि पंप्रमाणमुक्तौ नीलत्वघटत्वयोः सामानाधिकरण्यधियं प्रमां तामाह। अयमेवेति। ग्रीष्ममुक्ता शान्हमपि सामानाधिकरण्य
नि॰ मानमाह एवमिति। नन्वेवं गतमुपचारेणेत्यत आह। गुरुत्वादिति स्यातामिति। न चैव शापत्तिः प्रत्यभिज्ञानादिति भावः। अयेति। तथा च प्रव ॥४७॥
त्तिमित्तभेदाद्यंसहप्रयोग इति भावः। नन्वेवं मुक्तेत्वादियहापीमेव समवायैः सिद्धं इत्यत आह। मुक्तेत्वादीति। योग्यतेति। एतत्त्वोपलक्षणं तथा च
तिपरोरूपमित्यादिप्रयोगः स्यादिति विरोध्यं उक्तमिति। तस्य प्रमुक्तं रूपमुक्तंः परत्वेतिद्वयमित्यर्थः। तथा मयाश्चेति शेषः। एवं नो यंयमुक्तत्वा स्या ट
ता। यद्वा एत दृश्य रसादयो हि। अयमेवेति। ननु प्रत्यहं परप्रतिनियोग्याभासा हीमित्यनेषांपत्ति प्रमालयतीति। नन्विदमसाधारणत्वमेतथा
शाय्ये मन्यथा पदे वाच्ये मिपरार्ध्यार्थेन्या नित्यतां साधयेत् शेवशेषादित्यनुशयेनाह। अन्योन्याभावत्वमिति। अयथापीति। स्वकालाव
छिन्नस्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वं तदीत्यर्थः। तेननोक्तस्यात्यंताभावासिद्धसाधनं नित्याभावेति। नित्याभावस्य भावविभाजकोपाधि
त्वादित्यर्थः। चतुर्धाभावविभजनानुपपत्ति यापत्तेस्तथैवाप्यनित्याभावतादिधर्मवत्वाद्भेदाभावत्वसामान्यात्प्यत्वभावात्मानोसि
द्धं तेषां साधनत्वे मन्यासादिति भावः। नित्यावं च ध्वंसाप्रतियोगिस्वेसतिप्रागभावाप्रतियोगित्वमेतिध्वंसत्वेनव्यभिचारः। नित्येतिवे सि
नित्याभावं वृत्तित्वेनाद्यर्थः। नरभावादीति। परत्वस्यैव व्याप्यत्वे न त्वेवं तेनभेदवृत्तित्वेति भावः। नित्यत्वएवेति। स्वनभेदविरोधात्यय
छेदभेदविनातसमानाधिकरणः स्यादित्यर्थः। तस्मादिति। तथा चानुमानं बाधितमिति भावः। अयेति। तदा च रूपदोषापादानेचा
प्रपंगानिरस्तमिति भावः। अभेदोपचारादिति। यद्यप्येवमपि तस्य वाचकत्वाभावादि दोषाविर पुक्तानथापि तद्वाचकपदं प्रतिपादकमात्र
जा गौ वे४

परं तावत्तैव प्रवृत्तसिद्धिरिति भावः। अस्तु वा समवायः। तथापि समनवृत्त्यासत्तिरित्याह। नत्वि ति। नन्वेवं तदेवं कं पाभित्यत्र त्राहिते विनापीति विशेषणतासं
त्वादित्याह। विशेषणतावृत्त्यासत्तिरित्याहैवाहित्यादेः। शब्दार्थे नामिति। यद्यपि समवायस्याप्रयमोपस्थितावपि विशेषणतायाः संप्रत्यासत्ताव न २
वप्रतिसंधानेनैव चरमोपस्थितापि तत्र विषयः स्यात् तदप्रतिसंधाने विषयीभूतोपायेन्यात्राप्रसक्त्यापि विशेषणतायाः प्रतिस्वरूपेणान्वये स
वायादिविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पनेपि तद्विशेषणतायास्तत्रावकल्पनात् अन्ये प्रत्यादिविशेषणत्वं प्रथमोपस्थितसमवायादिरिव तत्र विषय
य इति वदंति। अत्रेदं चिंत्यं। तत्तद्विशेषणतात्वेनोभावादेः प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवाद्विशेषणतात्वेनैव तत्कल्पने तत्तद्विशेषणतायाश्च
पि सामान्यतः प्रागेव तत्तत्कल्पनात् अन्यथा हि संयोगस्य हेतुत्वकल्पनाद्वयविषयेपि स एव हेतुरित्यपि प्राप्तुमनुपपत्तेः स्यात्तेन संयोगव्यक्ति
भेदात्तद्वित्वे च द्वितीयसंयोगत्वेनैव तत्र कल्पनात् न वक्तव्यास्तदा प्रवृत्तेपि कल्प्यं। ननु भवेदेवं यदि विशेषणतात्वमनुगतं स्यादिति चेन्न। वि
शेषणतात्वं हि स्वरूपसंबंधत्वं तच्च संबंधांतरमंतरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमनुगतमेव अन्यथा तत्स्यानेकत्वे संबंधिकस्य घटा
परिगणनानपुनःस्यात् यदि रमुकं मत्वा न तद्व्यापत्त्यासत्तिः किंतु विशेषणतैव लक्षणेत्याह। तस्मात्समवायाभ्युपगमे गुणादीनां यदि वि
षणतैवनाभ्युपगम्यते तदा समवायादेः प्रत्यासत्तित्वपुनश्च तथा अतिरिक्तसंबंधाभावप्रवृत्तं दृष्टमुपगमात्। नचैवं वायुः रूप वानिति धी
र्यथार्थास्याद्वायोःसंबंधसत्वेन तत्र तद्रूपस्य यथार्थत्वात्तथा च विशेषणतावच्छिन्नसमवायत्वसंबंधरूपत्वमिति वच्छिन्नतद्भावानवच्छि स्य
न्नसमवायस्य तत्संबंधत्वादायो रूपसंबंधाभावात् स्यात्समवायप्रत्युत्तमसिद्धेः संबंधानुमितेरावश्यकविशेषणतये वा मिद्धसाधं
नात्तनैव भावानामिथ्यादि नियमात् समवायोतिरमेवातत्तत्कल्पनमिति नातु दोषः इति वाच्यं समवायात्प्रागपि तत्तत्कल्पने संभवादुक्तेः म
मह २ नेयमर्थोप्रयोजकत्वात् एवं च जात्यैवेत्यस्यापायुक्तमिति एवं वायो देशव्याह्यानामभावोत्तेकवपंतत्र चनूरादिना रूपाद्यभावधीरित्यत
आहैतीति। आपाद्येति। रूपाभावो वायुवृत्तियोग्यप्रतियोगिकेसति वायुवृत्तिर्नानुपलभ्यमानवृत्तियोगिकत्वादित्यनुमानेनेष्टव्यं
अन्यथानुमानेन वायौ रूपाभावः इति बुद्धेरसिद्धेरित्याहुः तदेभावे प्रत्यासत्त्यन्तराभावे। लाघवादिति। नचानुप[illegible]लब्धौ तद्योग्यताविं

शेषांशमसत्वग्राह्यपेक्षयाद्यत्व मितितुल्यमितिवाच्यं भूतलादौ परमाणावाद्यभावग्रहः प्रसंगेन नतादृशयोग्यानुपलब्धेरावश्यकत्वात् स्व
गात्वेत्यादिना त इति प्रसंगास्यावारणात् तवत्ततो वायावौ लिंगप्रतिसंधानेपि रूपाद्यभावग्रहान्नैवं अन्यथायुद्रूपाभावस्यापि प्रत्य. तत्रैकः समाप्नुयात्
ग्राह्येत्यादिनात इति प्रसंगास्यावारणात् ... तेनेंद्रियसंनिकर्षे लाभ्ये योग्यतात इत्यर्थः अत एव बाधका रस्य घटाद्यनुपलंभे म
इति। यत्र रीति। अधिकरणे प्रतियोगिसत्वविरोध्यनुपलब्धिसहकृतेनेंद्रियसंनिकर्षेणाभावयोग्यता इत्यर्थः। अत एव बाधकाभावस्य घटाद्यनुपलंभे
इति। यत्र रीति। अधिकरणे प्रतियोगिसत्वविरोध्यनुपलब्धिसहकृतत्वेन तद्विरोधित्वात्। नचैवमभावप्रमानुपपत्तिः। तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वस्यातत्त्वरहि
तत्वतदभावग्रहः तत्र घटसत्वस्यानुपलब्धिसहकृतत्वेन तद्विरोधित्वात्। ... प्रमाजनिकायाएव निर्वचनात् दृभावप्र मस्यरजत भ्रमवत् भ्रमस्य सम्भवो
दितिवाच्यं इंद्रियसंबद्धविशेषणतासहकारिणानुपलब्धेः प्रमाजनिकायाएव निर्वचनात् तद्भावभ्रमस्य रजतभ्रमवत् भ्रमसम्भवः। तत्रैव तद् इमा
पपत्तेः पदार्थप्रतियोगिसत्वविरोधित्वमनुपलंभे तत्प्रसंजितत्वप्रतियोगित्वे तेन एवैव प्रतियोगित्वेनतदुपलंभापादनसंभवः। तत्रैवत दृश्मा १४८॥
वांगत्यतेऽत एव प्रतियोगिसत्वं तत्किंतमितिवत्प्रतिपत्तेस्वाभावभ्रमस्थलेपीतिनोक्तदोषः। न तु प्रतियोगिसमानदेशोन्योन्याभावेऽव्
गप्रत्यते अत एव प्रतियोगिसत्वं तत्किंत मितिवत्प्रतिपत्ते तत्स्वाभावभ्रमस्थलेपीति नोक्तदोषः। नतु प्रतियोगिसमानदेशोन्योन्याभावेव्
चतोत्वेः। तत्राधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धेरभावात्तेनचसंसर्गाभावप्रत्यक्षमात्रे हेतुनिरुक्तिरवात एवेत्याद्यग्रिमग्रंथविरोधित्वा
भावादिति धातनचतत्त्वतादात्म्यतया प्रतियोग्यनुपलब्धिर्योरिकासा वा तत्वेति वाच्यं तथापि तस्याः प्रतियोगिसत्वविरोधि
त्वाभावादिति चेत्तत्तादात्म्येन प्रतियोगिसत्त्वस्यविरोधित्वात् एवंच संसर्गितया प्रतियोगिसत्वविरोधिनी संसर्गितया प्रतियो
ग्यनुपलब्धिः संसर्गाभावग्रहहेतुः नचैवमननुगमः अन्योन्याभावप्रत्यक्षे संसर्गाभावप्रत्यक्षे च तयोः प्रत्येकमेव हेतुत्वात्तापि नु अ
धिकरणे प्रतियोग्यनुपलंभाभावात् भावमात्रप्रत्यक्षे सारांतरात्तोपलब्धिदर्शनात् प्रत्यक्षे दृष्टविशेषसामग्री सामान्यसामान्यस्य विशेष
विशेषस्य हेतुत्वेोचित्यादिति तत्र नयावसंनिसामान्यसामग्रीविरहादेव तत्रान्योन्याभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः। ननु तादृशप्रतियोग्युपलंभाभावप्रत्यक्षे स
प्रतियोग्युपलंभाभाव एव वाच्यो न तु तदुपलंभसामान्याभावः तथासति दोषवचनात् प्रत्यक्षेणापीत्येवं गत्यमानो ऽशेवेनुमानेन ... संसर्गे
संसर्गप्रवृत्ते तादात्म्येयोपलंभमाने प्रवृत्ते संसर्गाभावः प्रवृत्ते तादात्म्याभावस्य प्रत्यक्षतो न प्रतीयत एवं च तत्रापि पाणाचतादात्म्याभावः
कथं प्रत्यक्षः कापि घटत्वात्मतया प्रत्यक्षरूपोपलंभस्याप्रसिद्ध्यात्तंभे तदभावासंभवात्तेन च समाधतसामग्रीप्रमाणानुपलंभस्ता

मान्याभावो हेतुः सचात्र संभवतो वेति वाच्यं गुंजापुंजे वह्नित्वभ्रमात् तुल्यस्य रीनुमितौ सत्त्वात् तदुपलंभसामान्याभावाभावेपि च वाप्रमास्तु योग्यस्य रसी
भावग्रहोत्पादात्। नच प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गप्रत्यक्षविषयत्वाभाव एव हेतुः सच संसर्गः क्वचित्तादात्म्यं क्वचिदन्यदिति वाच्यं एवं च वायौ रूपाभावः
प्रत्यक्षो न स्यात् तत्राधिकरणसंसर्गप्रत्यक्षविषयत्वस्याप्रसिद्धेः नचाधिकरणे प्रतियोगिसंसर्गप्रत्यक्षविषयत्वाभावस्तथात्र तथा चापि शाब्दे तादात्म्या
भाव एव न प्रत्यक्षः स्यात् प्रतियोगिसंसर्गप्रत्यक्षताप्रसिद्धेः यत्तु प्रत्यक्षेधिकरणप्रतियोगिसंसर्गविषयत्वाभावस्य हेतुत्वमिति। तन्न। मं इकेवसा
त् नैव स्यात् संसर्गप्रत्यक्षसत्वेपि चातद्भावप्रत्यक्षोदयात् न चाभावग्राहकत्वाभिमतेंद्रियजन्यप्रत्यक्षेतद्विषयताभावस्तथेति वाच्यं तेनाद्दशा
रोपे सत्त्वेवाभावप्रत्यक्षोदयात् आरोप्यनिषिध्यतद्वृत्त्यनुपगमात् न च यथार्थैव मपि प्रत्यक्षविशेषणतायां रवृत्तिर्घटाभावभ्रमे न स्यादपि विषया
बाधेन यथार्थत्वात् तादृशप्रतियोगिभ्रमेपि तदभावप्रत्यक्षानुदयाच्चेति चेन्मैवं। तदिंद्रियजन्याहार्यप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गवि
षयत्वाभावस्य हेतुत्वात् तदृशोपस्याहार्यत्वात् नच व्यधिकरणप्रत्यक्षमादाय दोषः तत्तु तद्वीयत्वस्यापि प्रत्यक्षविशेषणत्वात्तायदातदिंद्रि
येतत्र तत्तदंतर्भावे परं ननु तज्जातीयपरं भूतोनोक्तदोषः। न चान्यकालीनतादृशप्रत्यक्षमादाय दोषस्तादवस्थ्यात् एतत्कालीनत्वमपि विशेषणं
प्र तथा चोक्तदोषः इति वाच्यं तदानीं तदभावस्यैव सत्त्वे न दोषस्यैवाभावात् एतत्कालीनतासंसर्गविषयत्वाभावस्यवा हेतुत्वात् न चैवं प्रतियोग्यप्रसि
द्धेः प्रतियोग्यारोप एवतत्प्रसिद्धेः। एतेनाभावग्राहकप्रतियोग्यनुपलंभः संशयविपर्ययसाधारणप्रत्यक्षरूपतदुपलंभाभाव एव वाच्यः। अधिकरणे प्रतियो
गिसंशयविपर्ययसत्त्वेप्यभावानिश्चयात् पिशाचादेः संशयोविपर्ययोमानसप्रत्यक्षासिद्धएवेति ननु तद्योग्याभावग्रहे प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद
नुपलंभासंभव इत्यपास्तं तत्तु तद्वीयत्वादिविशेषणस्यावश्यकत्वात् यत्तत्प्रसिद्धेः अन्यथा मानसे स्वेत्यप्रत्यक्षे लौकिकशब्दे तदभावस्वल
या नज्ज्ञायेतेत्यादिकं। महत्त्वातिनैवं च स्फुटं स्मृतरूपं परमाणौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षत्वापत्तिः इष्टत्वादुक्तानुपलंभविषयत्वेनैवाभावस्य
६। ६२

वा ॥४ ति

मञ्जू. योगपत्त्वात्तत्र तत्र एव घटादौ मनस्संयोगाद्यभावो बाह्यादौ इत्येतत्स्वरूपवदन्योन्याभावेपि अन्यच्च ग्रपेतिवे निसिस्वभावमिति नन्वत्रास्य निर्धापारत्वे इति
ए स्वभावमिति ननु ध्वंसस्य निर्व्यापारत्वेन न तज्जनकत्वात् कथमेवं न च शब्दध्वंस एव व्यापारः प्रागभावप्रत्युक्तत्वात् यापयतीतः न च शब्द एव व्यापारः
प्रतियोगितदभावयोरेकदा अनवस्थान इति चेन्न ध्वंसेन संयोगस्य वर्णस्य मूली संयोगस्य वा नष्टत्वादित्याहुः। विशेषणतापि नित्यभावेन विशेष
णतया न्यायासिद्धित्वदारूपादावपि तत्संबंधित्वात्। तथैवेति अन्यथा विशेषतायन्तैकागतिरिति भावः। अन्यथेति। तथा चान्यथा वेनततत्साधनेयथा
भावत्वमुपाधिरस्तु यासमवायिनाशत्वेनापीति भावः। न च प्रागभावेन साध्याव्याप्तिः जन्यत्वस्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः। अत्रेति॥
मञ्जू. ॥४९॥ अन्योन्याभावे तु तत्ताभावे चेत्यपि। घटत्वाभावादेरिति यद्यप्येवमपि द्रव्यगुणान्योन्यत्वादीनां जातित्वप्रसंगो दुर्वार एव तथापि जातिसंकरेण
४९ घटत्वाभावादेर्नित्यत्वाभावे इति प्रसंगान्नाकमात्रे जातित्वप्रयोजकं किंतु भावत्वसहितमोरवं च प्रामाणिकमिति भावः अत एव जातित्वानुपपत्तेर्जाति ॥४९॥
बाधादिनमनुकूलेन वृत्तिबाधस्य चतर्कानुगुणत्वादित्यपास्तं। समवेतत्वं इति। ननु समवायिकारणनाशस्य कारणतासमवायोत्तरकल्प्या
समवायमन्यानमेव प्रायमिह मुपजीव्य गुणादेन्यायेनाभावमपि विषयीकत्वेत्यत्र भिन्नमुपजीव्य विरोधेनननत्र समवायाभावकल्पनेऽप्रत्यूत तत
द्विरोधेन तत्र समवायिनाशे न समवेतनाशे भावत्वेनतत्र संगीकियते गौरवस्य प्रामाणिकत्वादिति चेत् समवाय इति अभावे समवायकल्पनेनैव
तत्कारणतायामुपजीव्यत्वाभावमविषयीकृत्य गुणादिमात्रं विषयीकारेणासिद्धेपि समवायेसमवायिकारणनाशस्य हेतुता यत्र समवायात्
वा तद्दानी मभावे बाधकाने चतारण तस्याभावो विषयत्वात्तस्मान्नुपमतो बाधकानवतारादभावसाधारणसमवायानुमितावपि अनेन
रमुक्तबाधकावतारे तस्य परित्याग इति। नन्वेवं गुणादेरकमविषयीकृत्याभावमात्रविषयीकारेणापि समवायसिद्धिः समवायस्वरूपसंबंधिकारण
नाश एव कार्यनाश एवहेतुर्नेतु समवेतनाशे समवायिनाशस्त्वेपीति संबंधवैपरीत्यमेवास्त्विति चेत् अत्राहुः। अभावस्वरूपाणाम भाव
त्वेनानुगतानां स्वरूपसंबंधत्वकल्पनानेवेननुगतावपि विगुणकर्मादीनामतएवाभावत्वेनतत्कल्पना इन्योन्याभावोपि नाभावयोर

पिस्वरूपसंबंधस्य कृप्तत्वे नैव घटत्वावस्स एव कल्प्यते न समवायः। ध्वंसे समवायबाधकाले हि कल्प्यमानः स्वरूपसंबंधो ध्वंसत्वविशेषणमन्या
दृशाभावत्वे सामान्योपयुक्तवस्यात्यन्तप्रयोजकबाधकस्यात्यंताभावादौ अस्य समवेतत्वेन समवायवत्त्वेनोपापत्तेरिति। तद्विनेत्यं। भावत्वेनानुगमादीनाम
पि अनुगमसमवेतत्वस्यासमवायोपि किमवच्छेदेन कल्प्यः परिणामत्वावच्छेदेन प्रत्येकं समवेतत्वात्स्वरूपसंबंधत्वमपि तथैव कल्प्यमेतानीति
च सामान्यतया पयत्याभावत्वेपयुक्तवसानन्तरादाप्रमेयत्वं एवास्तत्पर्यन्ते च भावत्वांशे समवायनिषेधकाभावान्नैनेवान्यथासिद्धो गुरुत्वात्। भावत्वेनैव स्वरू
पसंबंधकल्पनेनतदाभावांतरेतत्र बाधकाभावात्स गुरुत्वापि ध्वंसत्वे नैतत्कल्प्यनमस्त्विति तुल्यतया चात्यंताभावादौ समवायो दुर्वार एवेति। अपि चैवं सामान्यतया वस्तुत्वा
वच्छेदेनैव समवायकल्पनात् समवायिनाशनाशत्वे भावत्वमेव तन्त्रमस्तु गौरवस्य प्रामाणिकत्वादिति॥ आश्रयेति। समवायीत्यर्थः। ननु यथा घटध्वंसकाले न घटप्रागभावोऽत्पत्ति
तस्य घटप्रागभावोऽभयविरोधित्वात् तथा घटध्वंसध्वंसोपि घटध्वंसोऽभयविरोधी न नयरोत्पन्नापत्तिरित्यत आह स्वसमानेति। न चैषापत्तिः तदपि घटोत्पत्तेरुत्पत्तिनुभवात्तत्राह
ध्वंसस्य न हानप्यन्ते त्विनापत्तिरित्यत आह स्वसमानेति नानन्तरविच्छिप्त्वादिति भावः। भेदः प्रत्यक्षतेत्यस्य तेनेत्यादि। तथा च विशेषणतानानप्रत्यासत्तिरिति भावः। ननु कारणत्वेति
धेतस्याः कारणत्वं कल्प्यं अतस्तद्देव्यातिरेकेण दृश्यपतीति नेत्यादि। अनु विधानमेवाह। अन्यथेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां इन्द्रियहेतुत्वादित्यर्थः। एतत्प्रयोजनेति। नियतान्वयानुविधा
नवत्त्वात्यर्थः। ननु यात्यन्ताभावग्रहस्य सामान्यत एव प्रतिबंधकत्वात् दृश्याभावानुपलब्धिर्न हेतुरित्यसंगतेन चाभावानुपलब्धिरपि योग्यताविशेषितावाच्यासत्वप्र
तियोगिग्राहकसाकल्यगर्भितत्वाच्च प्रायमिकभावग्रहेऽभावग्राहकप्रतियोगिस्मरणाभावेन तदृशाभावानुसारभावयाहि केतिवाच्यं एतावतापव्यभिचाराद्धेतु
त्वप्राप्तेन त्वन्यथासिद्धेरितिप्रकृतग्रयविरोधात्। अत एव प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकानुपलब्धिर्हेतुर्वाच्या तेन नताहशापादने नएवाभावधीः भावग्र
हेतुश्च प्राथमिकेऽभावस्य तदानीमनुपस्थितत्वेन तथाप्रसञ्जितत्वाभावात्तत्र हेतुत्वप्राप्तत्वं प्रतिबंधकाभावत्वेनाभावानुपलब्धिमात्रस्य हेतुत्वे बाधकाभावाच्च अय
येन रूपेणाभावानुपलंभः कारणं तेनाभावानुपलंभोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः। तथाहि। घटतादात्म्यग्रहेऽपि तत्त्वतादात्म्यतदन्योन्याभावयोर्द्वयोरपि न ग्रहद्व
ति वस्तुस्थितिः एवं तु दुर्भयग्रहे घटतादात्म्याग्रहरूपत्वेपि तथाचाभावग्रहेऽन्यथाभावानुपलंभोग्राहकोऽघटतादात्म्यस्य तद्भयरूपयाग्राह्यविरहेऽरूप
त्वान्तेनहनिर्दितेनैव रूपेण तदुभयाग्रहो घटतादात्म्याग्रहो घटतादात्म्याग्रहे पकारणं तदा घटान्योन्याभावग्रहे हेतुत्वापि तत्र तादात्म्यग्रहापत्तिः। अन्योन्याभा
वस्य तदृशाभावत्वाभावात् न हि घटतादात्म्यमेवान्योन्याभावाभावस्तथान्योन्याभावोऽपि तदृशाभावरूपः घटतादात्म्यप्रतियोगिकत्वापात

त२

संसर्गाभाववत्त्वापत्तेः यथा चैतेयामि स्थापितं सत्याव्यतिरेकित्वहेतोरेकं च सानुपलब्धिभावग्रहे ग्राह्याभावकानुपलब्धितया हेतुर्न त्वभाव
भट्ट वत्तयात्याभावानुपलंभवे नैतितारूगन्यथासिद्धत्वमिति। मैवं। एवमपीन्द्रियेत्वादिविरोधात्। स्यादेवमानत्वप्रसज्जनस्यवज्ज त्वेपापमानत्व व
त्वैतिचेत्तस्मात्रवदेति। भावानुपलब्धिवद्भावानुपलब्धिरपि हेतुरविवे शेषात् नचावकरविरोधः कारणतायामन्यथासिद्ध्यभिधानात् प्रमाण त्व ४
त्वाहेपेणतस्येवसमाधानोचितत्वात् न चैवं परीत्यमेवास्त्विति वाच्यं अभावानुपलंभो हि नभावग्रहमात्रे कारणं व्यभिचारात् नघटाभावग्रहेपि घटादिनिर्विकल्पसंभवा
ना समानप्रकारकत्वेन तयोर्विरोधात्। किं च सविकल्पकमपि स्यात् इदं घटाभाववदिति क्वचिदधिकरणेऽग्रहेपि निरधिकरणस्य घटस्य प्रतीतेः सत्त्वात्
॥५०॥ तदधिकरणनिष्ठभावग्रहेतेन्द्रियाभावानुपलंभो हेतुर्वाच्यः न तु सामान्यतस्तथा च सामान्यत इन्द्रियस्य प्रमाणापेक्षत्वं नास्तीति हेतुरप्यनुपलब्धिर्नेप्रमा ॥५०॥
णमन्यथासिद्धत्वात् अभावधीसा निरधिकरणानास्त्येव नापि निर्विकल्पकं अभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं इन्द्रियस्यैव भावानुपलब्धिः कारणं न त्वेवं नाप्य
50 न्यथासिद्धिरिति वयं तु ब्रूमः। उपलब्ध्या न हेतुरित्यभिधानात् कारणतायामेवान्यथासिद्धेः परामिमतत्वात् नैयायिकत्वाभावग्रहस्य प्रतिबंधकत्वाद्
व श्यत एव भावो हेतुरिति वाच्यं उभयस्यासिद्धेः नचैवं घटाभावग्रहेपि घटोपलंभापत्तिः इन्द्रियघटाभाववति घटोपलंभापादने घटवति वा नायं तत्र
घटेन्द्रियसन्निकर्षाभावादेव तदनुपलंभसंभवात्। तदिदमाहेन्द्रियाद्यसन्निकर्षेपि तानि नाभावधीकिंचिदिति न चक्तुमापत्तेः दोषाभावादेव
तत्संभवात् नान्यः घटवतितदभावग्रहस्य भ्रमत्वनियमेन तत्र न च दोषस्यैव तत्प्रतिबंधकत्वात् न च विनिगमनाविरहः दोषस्य प्रतिबंधकत्वे
स्याविशेषकत्वात् अन्यथाभावग्रहकाले घटोपलंभापत्तेः न च प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वे नैवमातत्वाच्चाभावग्रहस्य
नवाधिकरणायहकालेनेवतदुपलंभापत्तिः। तस्मादाविशेषकत्वे न दोषेण तत्प्रतिबंधकत्वमन्यथासिद्ध्याविशेषेणान्वयेन तदभावग्र
तु हहेतुत्वे भावानुपलंभेपि तुल्यमिति चेन्न अभावे परामर्शप्राप्तानुपगमे नत्वेन्द्रियेणान्यथासिद्ध्यभावात्। तदिदमाह अभावे न चक्षुरादे
प्राप्त्यभावेनैतावता तथा च घटप्रमायां यावन्तः रसाभावधीस्तामिन्द्रियव्यतिरेका किं तु भावानुपलब्धिव्यतिरेकादिति तस्मादेव हेतुत्वप्रमा
णत्वं वानन्यथासिद्धत्वात् तदनुमितेतदुपलंभेतदभावग्रहादोतायघटपिघटवतितदभावग्रहस्य भ्रमत्वनियमेन तत्र न च दोषाभावादिप

क्रि। नइतिचेन्नोक्तयुक्त्युपष्टंभेन परस्यैवमेव सिद्धां।

याभावाद्धानस्य हेत्वन्यथासिद्धः संभवेन तथापि याथार्थ्यात् कारणजन्यत्वनियमेन कारणांतरानुपपत्तौ तस्यापि वतत्कारणत्वं कल्प्यते। नन्वेवमप्यप्रसिद्धां
नातंगेरागस्य तत्र सामित्वाच्च एवं च यथा प्रस्तुतग्रंथे स्वस्वैककारणताया मन्यथासिद्धिरनुसरणीया व्याख्यानेऽपि मया पि मितिर्न वेद्यत इति। प्राप्तवि
शेषणामिति। प्राप्ताप्राप्तिरूतमित्यर्थः। नन्वयोग्यत्वादेव नेंद्रियेण ग्रहणमित्यत आह इंद्रियस्येति। करणव्यापारविषयतयैव कर्मत्वादिति भा
वः। किंचेति। रूपादाविंद्रियग्राह्यत्वमनुपपन्नमेव तु न तथेति भावः। ननु दृष्टांतेऽत्यंतलोकेऽसमेत्यत आह। सवंधस्येति। व्याप्ति
पुरस्कारेणेत्यर्थः। ननु परिनस्वरूपसंबंधस्तदा तत्संबंधविनाशे तत्र रधिकरणत्वाभावात् अधिकरणाग्रहे चक्षुस्तत्पदप्रत्यक्षविषयमिति चे
न्नायं दोषः लाकमर्तृभावज्ञानेनैतत्ज्ञानमेवाधिकरणज्ञानं नतरां दोष इत्यनेनात्वेच संबंधविनेव कश्चित् वेस्वस्वरूपसंबंधवदित्याशयात्। यदा एत
दस्वरसः तदाह स्वरस इति। तदप्यग्रमेऽपि न तस्य हेतुत्वमिति भावः। एतेनेति। अभावग्रहस्येति शेषः। प्राप्तिविनेति। तथा चावच्छेदकतया परंप
रा प्रयोजकतया वा कथंचिच्चक्षुरूपयोगेन रूपत्वमसामान्यरूपयोग्यतासिद्ध्यत्येवेति भावः। अन्यथेति। अधिकरणज्ञानमात्रस्य तत्राप्युपलं
भवादिति भावः। लिंगेनेति स्वमते त्वगादिनेति परमते आदिपदग्राह्यं चक्षुरपि मादिपदं दृष्टेदपाबाधा यदभिप्राय इति बोध्यं। नन्वेवे
ति। तथा च न पूर्वोक्तान्योन्याश्रयः इत्यर्थः। योग्यत्व इति। न च ज्ञातपरकत्वं विरोधस्फारणमात्रार्थत्वात् एव च निति। यदाऽपि भावधि
योऽपि पूर्वोक्तलोकेऽप्यवज्ञानकरणत्वेनेष्टसिद्धे रभावधिय [illegible] दृष्यपादनमपलत्वेन यथा प्रत्येवमप्यभीष्टसिद्ध्यविरोधान्न दोषः। अज्ञानकरणकेति। स्या
दिति शेषः। अज्ञातेति। अज्ञातेति ज्ञातानंतकरणकानुभवत्वादित्यर्थः। नचेति। इंद्रियत्वेन तज्जन्यत्वमित्यर्थः। तेन मनोजन्यतया न साधन
व्यापकत्वमिति भावः। तनयेति। तथा च साधनव्यापकत्वमिति भावः। ननु तत्र एवेत्यत्र तत्पदप्रयोज्ञातकरणत्वपरं तदा साक्षात्कारित्व
साधनवैयर्थ्यं तेन साधनीयस्य प्रयोजन्यत्वस्य प्रकृतेन सिद्धेरूपवंमेवासिद्धेः तत्रापि साक्षात्कारत्वस्योपाधित्वात् वयोः साक्षात्कारि

भ०
त्वपुरं तदान्योन्याश्रयः तत्र साक्षात्कारित्वमिति हेतौ तत्त्वोपाधित्वसाधनविरहः तेनेंद्रियजन्यत्वे साध्ये तेन तस्य साधनव्यापकत्वात् तस्मिन् सत्यज्ञानत्वम
ात्वेन साक्षात्कारित्वसिद्धिरिति भेदः अज्ञानत्वरसात्वे परीन्द्रियजन्यत्वव्याप्यत्वे संदेहः साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वस्य च तेन के निश्चयस्तदा साक्षात्
कारित्वमनुमापयतस्मार्गेंद्रियजत्वमनुमेयमित्याशयात् तेन चतदिंद्रियजन्यत्वव्याप्यत्वसंदेहालक्ष्यं तेन तत्साक्षात्कारित्वानुमानं स्यादिति वाच्यं
हेतोः साध्यव्याप्यत्वनिर्णये तद्व्यापकत्वेन तस्य साध्यव्यापकत्वानिर्णयादिति भावः गौरवादिति ननु कथमत्र गौरवं प्रत्युतेंद्रियजन्यत्वस्या
८। भावघटितत्वान्नत्वोमिति चेन्न स्मृतिभिन्ने परोक्षेन तत्प्रयोजकं परोक्षमात्रे वा प्रयोजकं गौरवादिति स्मृतौ तत्प्रयोजकं ज्ञानत्वं लघुमिदं तु भयसा
धारणमिति लाघवमिति भावः अंतो स्मरणं वर्तिनीति भावादिरत्यंत रस्मरसाधारण्ये स्मृतौ वृत्तौ न्यूनपरेवापि वेतिज्ञानपदमनुभवपरमू
न स्मृतिमादाय दोषः वाच्यपदं च ज्ञानाभावादित्तानैकांत्यभिचारवारणाय बाह्यत्वस्याभावपरत्वे व्यर्थेन चाभावे लिंगकानुमितौ व्यभिचारः तव ॥५॥
ज्ञानं स्वमाने त्वेन साध्यसत्वाज्जन्यत्वमपि विरोधिज्ञानमतो नेश्वरज्ञाने व्यभिचारः अपक्षभावइति पूर्वानुमानेभावमानत्वेनैव पक्षाविशि त
स्मिंद्रियमतः पूर्वविसितविरोधात् न्यूनपक्षत्वमिति भावः व्याप्यतामिप्राप्तत्वाभावे तत्र उपमाने इति यद्यपि स्वभावपरसंकेतग्राहकोपमान
त्वान्नैतत्तथापि पिसिद्धसाधनभियामान्यान्तरात्प्रत्यक्षपूर्वकं पक्षतामत्र विवक्षितमित्यर्थे व्यभिचारो बोध्यस्तत्पाह्यः नवेति ननु चक्षुरादि
लिंगतया भावग्राहकत्वात् दृष्टांतरं न च तत्ज्ञानग्राहकं नेतुं तादृशमिति वाच्यं दृष्टान्तासिद्धिप्रसंगात् तत्त्वमतेतत्त्वात्पिशाक्ष्वज्ञानसेव तथात्वा
दितिमेवं तु भयत्र ग्राहकत्वे दें नालिंगभावेन ग्राहकत्वस्याविवक्षितत्वादित्याहुः हेत्वोग्राहकमपद्य ग्रहणकरणपरमेवं च विषयतयास्वयाहकवृत्तिधू
मत्वादौ न व्यभिचारः भावपदं चिंतामणितिपरवृत्त्यावर्त्यमाह। ८ प्रमेयमानत्वे चैतत्स्वसाक्षात्कारे परं ज्ञानत्वोपाधिरूपत्वमित्यर्थः यद्यपि श्रोत्रत्वस्य ज्ञानत्वा
भावात्तत्रानायं प्रकारः तथापि तत्र प्रकारान्तरमनुसंधेयमिति भावः अभावत्वमेतावद्यप्यनुपलब्धत्वात्प्रमाणपि संभवति तथाप्येतदविशेषाकप्रमान
संभवति विशेषोद्विप्रसज्जिकत्वस्याहेतुत्वादिति भावः त्वन्नयेति मम तु तत्राप्यनुमानत्वेन वीकर्तव्यमिति तेनात्यात भेकं तत्त्वतया नुपलब्धिस्वीकारात्तथा

मिचार इति भावः। व्यभिचारस्थानांतरमाह। वायाद्यासादीति नाम्नापीति। मंदिरो दर इत्यादि। एवं च तत्तत्प्रापकं यथान्यत्र तथात्र नास्तीत्यर्थः। अपसिद्धांतादिति। ना
यं वस्तुदोषः किंतु पूर्वापराभ्युपगमव्याघातेन वादिदोषः तथा च योग्योपलंभवादिना मनुपलब्धिर्मानांतरं स्यादेव बाधकाभावादितो दोषांतरमा
ह योग्यत्वेपीति। मानांतरेणेति। घटाभावादिग्राहकेणेति शेषः। अन्यथोपलंभानुपलंभयोर्वानुपलंभग्राहकत्वस्वीकारेण विरोधापत्तेः। अपसिद्धां
तं परिहरन्नाह। अथेति। ज्ञाततातत्स्मतेयोग्येवेतितद्भावो योग्यानुपलब्धिग्राह्य इति भावः। प्रतियोगिग्राहकेंद्रियजन्याधिकरणग्रहाभावेज्ञात
ताविरहो तत्रैनानुपलब्धिग्राह्य इत्याह वायाद्यासादीति। प्रत्यक्षत्वेस्वरूपसदनुपलब्धिग्राह्यत्वे तथा चोक्तव्यभिचारः स्फुट एवेति भावः। ननु स्व
वतारसामान्याभावो लिंगमुपेत्ताज्ञानादिस्थले च यत्किंचित्तव्यवहारसत्वात्तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य निराकरोति। न चेति। यदाइतेपि न तत्साले
गत्वमित्याह। न चेति। नन्वेवमपि ज्ञाततावृहद्ग्राहकतयैवानुपलब्धिर्मानांतरं स्यादित्यनुशयेनाह। अपि चेति। नन्वेवं ध्वंसेत्यादि प्रागुक्तयुक्तेर
व तस्य तत्सहकारित्वं न च प्रतियोगिग्राहकेंद्रियविलंबादेव तत्वविलंबः प्राप्त्यभावेन तस्य हेतुत्वासिद्धेः। विनिगमनाविरहाज्ञोत्यिस्चेत्याह। कि
चेति। नन्विदमप्युक्तरूपाभावो वा पुवति शितिप्रागुक्तानुमानसंभवादित्यत आह। अपि चेति। नन्विदमप्युक्तं घटवति घटाभावधीः भ्रम इति त
त्र दोषाभावादेवाभावग्रहो न विषयाभावात् किं च नहि विषयतत्प्रतामात्रे प्रत्यक्षत्वमात्मानुमित्यादौ व्यभिचारात् किंतु विषयतत्कात
जन्यत्वेनास्य प्रतिबंधकाभावत्वेन हेतुत्वमस्तु न चैवं घटस्यैव प्रतिबंधकत्वे भावभ्रमानुपपत्तेः दोषस्योत्तेजकत्वसंभवात् अपि च विष
यातुल्यत्वाविशेषेपि यथाक्षरणभेदादनुमित्यादिफलभेदः तज्जन्यत्वाविशेषेप्यनुपलब्धीन्द्रियकरणभेदात्फलभेदोऽस्त्विति चे
तमैवं अनुपलब्धेः करणत्वे मानाभावात् न तूपलंभे तदुभयस्य पूर्वोक्तन्यायेनासिद्धेः। न च सन्निकर्षाभावेंद्रियस्याकरणत्वेन
करणांतरानुपपत्त्यैव तस्याः करणत्वमिति वाच्यं। एवं हि अत्र लिंगकरणज्ञानादेरेव तत्किं न कल्प्यते विनिगमकाभावात् प्रत्यक्षाभावा
नुपलब्धिन्यायेन पूर्वं तस्या हेतुत्वमप्यसिद्धमिति तदेवकरणत्वं च कल्प्यमेवं चोभयासिद्धकारणभावे तत्रैव करणत्वमात्रकल्प

नमुपचितं भावत्वेन तद्रूपेण तथात्वग्रहणात्त्व निर्धारितत्वात्तु तथात्वमित्यनुपपन्नभावपि तुल्यत्वं तस्माद्रावग्रहे तु तत्प्रमाणाभावादिंद्रियादेवाभा
वग्रहेणापि नैतन्नानुपलब्धिमात्रं तत्र संकल्पातिगौरवात् अनुमित्यादि तत्स्मात् तत्कारविजातीयप्रमात्वं वा वैसाधर्म्यकाभावाच्च नेतत्यविप्रानुभ मकू
वाननुतयोऽमूला यथावादिनां तत्प्रमाणत्वेन तु प्रतिनुपपादकत्वेनैव त्वैव विशेषणतावच्छेदकतात् अन्यथासंबंधाभावे मानांतरास्याभावविशिष्टधी
स्यात् अत एव तु परस्याभावे वैशिष्ट्यरूपसंबंधाभ्युपगमः वायोरीरूपाद्यभावप्रतीतेरलैप्यिवत्ते नेद्रियजन्यत्वे तत्रापि तत्कल्पनात् अत एव प्राग
५२ नास्तितात्स्थले पि अनुमानेनैवान्यथासिद्धिरिति तद्धेयं शब्दरूपाभमः अन्यते चेत्यस्य विवरणं तत्र कतिप्रतीतं तत्र यथेति स्मरणाभावे च न योग्यता
विशेषणं ते न नैतत्कृतदोषइत्याशयः भवति चेति यद्यपि तावत्प्रमाभाव विपर्ययः किंतु मैत्रविपर्ययस्तत्र याप्यभावे तत्संशयमात्रमन्वितं तत्र या
चाभावसंशयः मैत्रविपर्ययश्च न स्यात् तस्यैव तत्र भावानिर्णयादित्येव पूर्वपक्षिकार्थः अभावपदं मैत्रपरमेव तत्र स्यास्वाभावाभावत्वात्तं ॥५२॥
तयाच मैत्रसंशय विपर्ययाभावप्रसंगइत्येव तदर्थे स्यादाह। वस्तुतत्त्वस्यग्राहकत्वे प्रमापकत्वे भावसंशयादि नैस्यादिति तदर्थः भवति
कदाचित्तत्रासतो मैत्राभाव इति विपर्ययइत्येतदर्थः। ज्ञानाभावेति एतच्चोपलक्षणं तन्नानातीन्द्रियत्वे ज्ञानमेव न सिद्धेत्तद्धेतुतत्र एवाव शय
त्प कार्यवहारासिद्धिरपि बोध्येति गोतायद्यपि लिंगेनसंशयकं तस्यानिश्चायकता तथापि तत्संशये विशेषादर्शनात्मानसएव संशये
बोध्यः। एवेति पूर्वे गेतानुभवकाले तेन सहैक तम्न विषयतायोग्यत्वेत्यर्थः। तत्तुल्यपरिमाणेति यत्रांधकारादिनातद्दैतयानानुभवात्तद
वेनासमयेमाणत्वे तत्र व्यभिचारवारणाय तत्तुल्यपरिमाणत्वादिविशेषणं अंधकारस्थले तत्तुल्यपरिमाणादेर प्यनुभवो नस्यादिति भावः
यत्कालीनो मैत्राभावस्तत्र हेतेन कालीनत्वे यातत्तुल्यपरिमाणादियोग्यः समयेमाणत्वे पीत्यर्थः। तेनेदानीं कालीनतत्तुल्यपरिमाण
वत्त्वानुभवमादाय न दोषतादवस्थ्यं। नन्वेवमपि यत्रैकदेशे धकारा न नुभवः प्रदेशांतरे च तदभावात्तुल्यपरिमाणवत्त्वानुभवस्तत्र
त्र हेतुसत्त्वात् व्यभिचारो दुर्वार एव चोभयानुभवेपि तत्तुल्यपरिमाणांशएव यत्र संस्कारस्योत्पाद्यो दोषात् दुर्बोधोवान तु भैवेत्तं
त्रा

शेऽपि तत्रापि व्यभिचार इति चेत् अत्राहुः । न तुल्यपरिमाणादिपदे न तत्प्राभृतेर्योर्विवक्षितत्वात् यथाभूतो तत्र गत्वा प्रमाणेन समवेतो ऽपि पूर्
व्यतिरेकवतः तत्र श्रुतत्वात्स्मर्यमाणे सोऽप्येवं रूपं स्मर्यत एव एवं चोक्तस्थलद्वये हेतुसत्त्वात्र व्यभिचारः इदं च कश्चित् क्वाभिप्रायेण ज्ञाने
स वेत्र प्राप्त्यप्रसिद्धितानामस्फुटत्वेनादृशोऽवस्थेन रग्रहणासंभवात्सर्वसाधारणत्वानुमानानन्तरमनुमिनोमीत्यादिज्ञानसूचितं तत्प्रयोगस्तत्र गर्हितं तदा मे
त्राभाववत्त्वमेतत्तत्त्वव्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवहितत्वे समन्निस्वगोचरानुभवजन्यस्मरणविषयत्वावच्छिन्नाभावनियमवत्त्वमेत्राविषय
त्ते तत्कालीनानुभवजन्यस्मरणविषयत्वात् न चैतदेवं रूपाभावनियमवत्त्वमेत्रादेरेकथं निश्चयनमिति वाच्यं आरात् नियतप्रयोजनक विषयवि
शेषमात्रात्मनोऽस्मिन् विपक्षतायप्रतिमात्रे रेवत निश्चयसंभवात् । न चैवं तुः कुत्रचिद्विषये विशेष एव तादृशोऽयोग्यदर्शितयानुभूयते तत्स्मि
न्स्मर्यमाणेऽसौ वरूपं स्मर्यत एवेति अत्र तोलुमपि तेनास्मर्यमाणत्वादिति हेतुरेष वा तेन न तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वया स्मर्यमाणे हेतु
र्नास्तीति हेत्वभावात् स्मरणपूर्वक प्रमाणेन ग्रहणे तेन यत्र तु विशेषण्यमस्य नेमे तादृशरूपत्वेप्यत्र संस्कारानुत्पादविलोपादेः सं
भवात्तत्र स्मरणसंभवे व्यभिचारो न संभवति यत्र च तत्रानुभवे सति यः स्मरणविशेषः । तदनुत्पादस्मर्यमाणत्वस्य व्यभिचारात् न तु कोऽपि कुस्या
पितादृशो भवतीति मयेत्यनुविशेषणतत्सूचनायैव तत्तुल्यपरिमाणत्वादिविशेषणाभिनिवर्तितं एतावता नानुपलब्धिमानान्तरं किं
चिदुपमस्य दृष्टान्ते सिद्धि तत्रैवं तस्याः सहकारित्वमपि स्वरूपं यदि प्रमाणामभावानुपलम्भस्य विषयाभावे नेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन चोपपत्तेः दोषा
भावेन तत्र मस्याप्यभावानां योग्यमेव तन्न कदोषस्याप्रतिबंधकत्वं यातस्तु एव पूर्वेः अत एव भावव्यत्ययेन भावानुपलब्धेः स्यात् प्रमाणत्वात् ननु यथा ऽयोग्याभाववत्
तस्यानुमित्यादेः सामान्यतएव प्रतिबंधकत्वकल्पनात्तदभावस्यापि तथैव हेतुत्वकल्पनात्तेनाप्रज्ञापितहेतुतामिति चेन्नाप्रतीतानुमिताविपरीते
स्मरणवदुत्पत्तेत्यादेरेनतपातातानेपाच्यायाद्योभावप्रत्यक्षाभावत्वेनप्रत्यक्षहेतुत्वस्य कुप्तो तथावनादोषत्वेनासंसर्गा
ग्रहस्यापि दोषाद्यज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनात्तत्प्रवृत्ति सम्भोत्यानुपलब्धेरपि हेतुत्वा प्रत्यक्षानुमानिक प्रतीतौ प्रतीत प्रत्यक्षे ऽन्यथा हेत्व गं
सामान्यतत्त्वदृष्टान्ते इति चेतावत्त्वस्तुतात्वदेवत्पाधिकभाव प्रत्यक्षे प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धित्वेनावरूपं हेतुत्वमस्य पाठकः

ल २

भावग्रहप्रसंगात् अभावग्रहे त्वभावानुपलब्धेः प्रमेयत्वादिस्थले तद्भावाप्रसिद्ध्याव्यभिचारात् पूर्वोक्तयुक्तेरप्रकर्षहेतुत्व
संयुक्ते पृथिवीपरमाणौ जलत्वाद्य ... श्रोत्रेति। तद्येति शेषः। अप्युपगमेनापि सतं विवादे इति भावः। अधिकमिति। घटवति
मङ्ग मिति चेत्। तत्र विरोधमाहुः तेति। समवायपक्षाते रीदृश इति भावः। अभावेति। अभावभूतयोरिति शेषः। केवलभूतले वन्नेव दोषान्तरमाह। इहेति। घटवदिति। नच भूतलमा
प्रतिप्रसंगः। तत्र वस्थ्य एवेति भावः। दोषान्तरमाह। अभावेति। अभावस्य व्यवहारो न स्यात् तत्र तु घटभूतलयोरित्यपि विशेषणत्वं च तत्रापि परं शेषा
च वृद्धिः सं तव वाच्यं मात्रा ये स्याभाववत्तादृति भावः। ततेति। तथा घटभूतले इत्युपसन्निकर्षज्ञानाज्ञानादृपीत्यर्थः। तथा च तद्विभूतलज्ञानमभावः भा ५
53 व्यवहाराभावेपि भूतलस्य वा व्यवहारसंभवात्तेन स्यादिति भावः। तत्रापीति। घटभूतले प्रतियोग्यविषयाधिकरणबुद्धिरेव नन्वेवं इति नाभ्युपगमे दोषस्तत्रा
पुनरिति। घटाविषयत्वात्तत्र न अधिकस्याभाववत्तादृति भावः। यद्यपि तत्रापि प्रतियोग्यविषयाधिकरणबुद्धि रेव नन्वेवं इति नाभ्युपगमे दोषस्तत्राव्यव
पि तत्रापि पर्युपयोगेतरस्युपगमे तत्र न वस्थ्येवेति भावः। व्यवहारस्येति। पर्युपलब्धिरूपाया जाते वृद्धिरेव प्राप्यमता रशब्दा मिलनात्मनि व्यवहा
रे भिन्नस्याव धेरीनं हेतुहृष्टवन्त यपि तारतन्तरस्य प्रवृत्तिर्नाम तस्या प्रावधिगमे स्याद्व्यवहारस्तैव्या तथा ऽवधेरीपयव्यवहारस्येत्यवधारितिरिति भावः॥ मात्रपरं ॥ ५२॥
उपलम्भान्तरमात्रव्यावर्तकत्वादिति। तदेति। यद्यपि स्मरणाभावप्रयोजकत्वं नान्धकारस्येति तन्न प्रभिधानमयुक्तं तथापि संस्कारो होधकसदृशदृशेना
युभाव प्रयोजकतया परम्परया तत्प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य तदुक्तमिति मन्तव्यम्। ननु तत्रैवं घटकाभावो भासतां घटकाभावो नास्ति तथापि कुतः तस्मात्ते
तस्यापि बुद्धिरूपत्वात् भावेनावेधसं तत्त्वमेवं घटसाधारणत्वात् तस्याप्येवं घटकाभावाभावादन्यत्वादित्यत आह संस्कारेति तस्य तत्रापि कोर
कादिबुद्धिसंभवत्सु स्वरसादाह योवेति। नन्वेवं तत्र परिभाषामात्रं घटाभावाभावो बुद्ध्यन्तरमिति तन्मते दोष इति यदि तत्र दोषान्तर बू ५
माह प्रतियोगीति। अनुयोगीति। अभावज्ञाने सति तत्तत्तद्व्यवहारासिद्धौ तत्तदनुपपत्त्या भावज्ञानमित्यपेः। नन्वाकाशादेरवच्छिन्नत्वादृ
भावस्यैकत्वान्वयिनोऽभ्युपगमेऽतियोगिमदृष्टिकरणाप्रसिद्धाततद्भावप्रसिद्धिस्त्यस्वरसादाह वस्तुत इति। अप्यत्ताभावेन प्रत्येयोगि
तामदृष्टिकरणाश्रये नन्वेवं घटवति घटवत्त्वाज्ञाने भूतले ज्ञानमभावः स्यात् इत्यत्र दोषापत्तेः न चाभावो मेयो नास्तीत्यभावव्यवहार
पादनं विशिष्टमेवोत नवाच्या। तत्तद्व्यवहारस्य संवादापत्तेः नच बाधितत्वेन विसंवादितेत्यमिति वाच्यं तादृशबुद्धेरेवतद्व्यवहारहे

तु तया न तस्यैव ग्राहित्वासंभवादित्यत्राह त्वधिकरणेति। निरधिकरणेत्यर्थः। साधिकरणघटाभावव्यवहारे च घटवन्नो भूतलं सेत्यादिक
मेव तं त्वमिति नोक्तदोष इति भावः। अत्र च प्रतियोगिसत्त्वाविषयकतत्तज्ज्ञानेन तदभावापत्तिर्न दोषः तदभावस्य केवलान्वयित्वेनेष्टापत्तेः। अभा
वमात्रव्यवहारे च वा ननु गमस्यादोषत्वादित्यत्राह। समानाधिकरणेति। प्रतियोगिसमानाधिकरणेत्यर्थः। नचेति। भूतलमात्रबुद्धिर्नाभावत्वानव
करणमित्यर्थः। नन्वभावप्रत्यक्षे तदधिकरणभूतलबुद्धेः कारणत्वं प्रतियोगिसत्त्वे च प्रागुक्तनास्तितावधीनेप्रत्यक्षानन्तरसन्निकर्षादित्यत आह
किंचेति। उपलक्षणं चैतदिति। यादृशादृश्यानामस्याभावो न विषयः तदा घटवति भूतलमात्रबुद्धेरभावाधिकरणबुद्धित्वविषयकत्वेन कश्चिद्दोषः
प्रतियोगिदित्तस्यार्थ इत्याहुः। प्राचेति। घटपृथ्वीनस्यायेनेदमयुक्तं तथापि भूतलविरोधकमुपनीताभावाव[illegible]रोषत्वं च प्रत्यक्षमभिप्रेते
न युक्तमित्याहुः। बुद्धीप्रिति। घटवत्भूतलबुद्धितन्नभिन्नबुद्ध्योरित्यर्थः। नान्योन्येति। यादृतेन्यात्वं तदन्योन्याभाववत्त्वं तदन्योन्याभावेपि सत्व ८१
प्रतियोगिभिन्नत्वं तदेव वाच्यं एवं चैतन्मते नैव यदि तस्य तद्वत्तदात्मासाध्यप्रअन्योन्याभावो न तेरणा चेन्न दातत्वतत्त्वाप्येवमेवेत्यानवस्थेत्यर्थः
अत एवेति। अनंतप्रसंगादेवेत्यर्थः। नचात्रेति। भूतलमात्रविषयपार्थिरक्तभूतलबुद्धितद्भिन्नभूतलबुद्ध्योरिति शेषः। न हीति। अर्थ
किन्त्वप्यनुमित्याद्युत्पत्तेरिति भावः। धारेति। एतद्बुद्धेः प्रतियोगिभिन्नत्वानवगाहित्वपक्षे बोध्यं तद्भिन्नत्वप्रकारकत्वाभ्युपगमे त्वाह भे
देवातस्त्वाधिमग्रं योग्यपयैव युक्तं च तथा नाशेविषयाभेदे सामग्रीभेदप्रयुक्तोज्ञानस्य किंभेदो धारावाहिकवत्तद्व्यवहारे भेदप्रयोजक। बुद्धि ५
इति। ननु घटाभावव्यवहारे प्रतियोगिमत्त्वमधिकरणविशेषणं न तु ज्ञाने वि[illegible]शेषणमित्युक्तमेवं च बुद्धेतन्मते गुरुरित्यस्वरसादाह।
यद्वेति। नच्चाधाराधेयभावानुपपत्तिः घटाभावेघटाभाववद्रूपत्वेः। नन्वाकाशाभावादौ प्रतियोगिमदधिकरणाप्रसिद्धिरिति चेन्न। तदनुभ्युपग
मतेनास्योक्तत्वाददोषे। आकाशादेरभावाभ्युपगमे च प्रतियोगिप्रतियोगिकभिन्नोधिकरणनिष्ठसंबंध उक्तस्यार्थो द्रष्टव्यः। अस्ति चायं
शप्रतियोगिकभिन्नःसर्वनिष्ठः संबंधो न तु घटप्रतियोगिकभिन्नो घटवति संबंधस्य घटप्रतियोगिकत्वादित्यो केवलं तोघटाभावस्थल एवोक्तत्वायवान्तमात्राभि

यधिकरणतो

ःप्रतीयमानत्वं तेषु रजतत्वतया प्रतीयमानप्रयुक्तो नाथवा प्रि:

प्रायेणाल्पांतरमिदं निरधिकरणाभावे च व्यवहारे च पूर्वविकल्प एवकल्प इति भेदश्चेति। न तत्त्वं यो न्याभावप्रयुक्तप्रयुक्त इति भावः। स्वरूपस्य भेदत्वे संवादिमादितत्रादात्म्येनेति

मञ्जु यदपेक्षया स्वरूपस्य भेदत्वमभिमतं तत्तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वमित्यर्थः। अत्र यापेक्षया यस्य स्वरूपं भेदत्वं स्यात् तदुक्तं संबन्धेन तस्य प्रती

यमानता दृश्यायां स्वस्यापि स्वात्मत्वेनाप्रतीयमानत्वसंभवाद् उक्तदोषतादवस्थ्यम् अतएव तस्य स्वात्मनयैव प्रतीयमानत्वमिति न दोष

तादवस्थ्यं अप्रतीयमानत्वम प्रतीयमाणत्वे प्रतीयमानत्वे तेन रजतात्मतया प्रतीयमानप्रयुक्तो नाथवा प्रि॰ इत्यत्र रजतानमादाय प्रतीयमानत्वा

54 संभवात् प्रतीयमानत्वपदं चिंत्यं तद्वादीत्युक्त्वा च स्वमते प्रतीयमानत्वाभावे न भेदत्वं हत्यां भेदेन वा प्रतीयमानत्वं निर्वचनं भिन्नाधिकरणाव

स्थैवाभावत्वमित्यन्योन्याभावप्रयाने दत्वं हत्यांश्चातिरिक्ताभावमते च तत्संभवमितत्सूचितमित्याहुः। समयभेदेन तत्तद्वेवतद्देरदुत्वमभिप्रेत्याहरसानीमिति ॥५४

प्रदर्शनाद्दात्म्येनाप्रतीयमानत्वादिति भावः। ममापि तत्प्रतलवणसमयभेदेपि दुष्टवाः। मूलतत्वइति। ननु भेदोपि स्वरूपमेवेति कथं तदनिश्चयः।

मेवं घटाभावपटोभयत्त्वेनैवेतित्वं यथासंशयस्तथा ममापीति प्रतिवंदीनान्यथी। अभावे वीति। प्रतिरिक्ताभावे पीत्यर्थः। अभावत्वेति। स्वव

त्तिरितिस्वस्यापि केवलान्वयि भिन्नः संभवादिति भावः। यद्वा सामान्य परं जातिपरं न च स्ववृत्तिवृत्तित्वासंभव इति बोध्यं यद्वासमुभावत्वसामान्य

गतः सामान्यवद्न्योन्याभावस्तत्राभावत्वसामान्ये सामान्यवत्वं प्रतियोगितावच्छेदको धर्मः स्यात्तच्चेन संभवति अन्योन्याभावे प्रतियो

गितावच्छेदकधर्माभावादिति भावः। अतएवोपाधोस्वरूपत्वेपि न दोष इत्याशयेन शंकते न चेति। अन्यथात्वापि उक्तदोषापत्तेरिति भा

वः। भावाभावयोरिति। तयोश्चानेनुगम एवेति भावः। अभावाभावस्येति। यदि च तत्राभावव्यवहारो भावे नैवेति तदा व्याप्तिर्न दो

षः। अतिरिक्तस्य तस्यानभ्युपगमात्तदा ननुगतत्वादेवाभावव्यवहार इति भावः। सप्रतियोगित्वं तन्निरूपणाधी

नतिरूपणत्वं। परकीयत्वं परविनिर्वचनत्वमिति भेदः। सत्ता आश्रयत्व स्पेवार्थ विविधत्वा माप्रयमुद्दराते। सत्तात्वेनेति। दृव्यत्वादिना नेदृश्यावृत्ति

तरभावत्वेनात्तात्तत्तयासत्ताजात्यभावव्यक्तेर्वानुगततत्तयानुगमइत्यर्थः। सत्ता यामेवगतत्वादिति दोषात्सत्वेव दोषांतरमाह अथेति। अथवे

ति। आश्रयत्वाश्रयादिति भावः। पतत्राणांततः वस्तुतस्तु तत्तज्जातंन प्रतियोगिनिरपेक्षं न चानिर्वकल्पकमिति सत्ताभावत्वेन वज्ञातस्यानुगम

द्व भिन्नत्वात्मानुपपत्तेराह । विधुरत्वे विरोधित्वे अत एवाह । विरोधित्वस्येति । विशेषादर्शनदशायामभावेऽपि सत्त्वाद्बोधसंभवस्तद्दर्शने
सत्त्वादावपि नेत्यपि बोधस्य चावस्थानस्येति सत्त्वबोधस्यात्मनि घटत्वेन तस्य हानवस्थापि त्वमात्मनिष्ठाभावेऽव्याप्तेर्यो मादृशावति
प्राप्तं चेत्यपि द्रष्टव्यं । तुच्छेति स्वरूपतः । ननु गमोऽन्यान्याभावत्वेनात्माश्रयस्यार्थः । प्रागिति । अननुगतत्वान्नेत्यपि बोध्यं । एकत्र इति । तथा चानतिरिक्ता
भावपक्षेनानुगम इति भावः । अनित्यत्वे तन्नाशे जगदभाग [illegible] स्यादिति । नित्य एव वाच्यस्तत्राह । तस्येति । अभावेति । ध्वंसव्यवहारेत्यर्थः । न
न्वधिकरणबुद्धेरभावत्वे तदनुव्यवसायविनाभावव्यवहारो नेस्यादिति दोषनिरासाय पूर्वोक्तमपि पुनराह । यद्वेति । नग्रहणायेति । एतच्च स्वस
वेणज्ञातस्य बुद्धिविशेषस्य व्यवहारकत्वपक्षे । परि तु प्रतियोगिमदधिकरणतद्भिन्नत्वेन ज्ञातं ज्ञानं व्यवहारजनकं न तदाग्रहणापेक्षत इत्यपेक्षत्वा
हुः । तथा हीति । यद्यपि निरुक्तदोषत्वस्य व्यवहर्तव्यतया तत्तज्ज्ञान एवाधिकज्ञानापेक्षानये दीर्घत्वव्यवहारमात्रेऽतव्याप्ति तदवश्वदोषपदा
मात्रस्वरूपमेव तस्य च ग्रहात व्यवहार एव तदपेक्षत्वाशयः । तादृशेति । महत्त्वस्यैव दीर्घत्वमित्यभिमानः । ननु पदितमात्रबुद्धिरभावस्तदा
हेताद्वैशेषिकाजिज्ञासानुपपन्नानाविनाप्यधिकरणबुद्धिरूपस्यैकदेशघनावस्यानिर्णीयादित्यतस्त्राह । तस्माच्चेति । दृश्यतापीध्वताभाव
प्रतियोगिप्रतियोगिव्याप्यतरयावत्तद्रूपलंभकसंपत्तिस्तथा च केशादेः सूक्ष्मस्य प्रतियोगिनो जिज्ञासापिग्राह्यत्वेति दृश्यतासंपत्त्यर्थस
पीवृतीते न दृश्यतायां सत्यां तन्मात्रधीरभावव्यवहारजनिकेत्यर्थः । तान्ये [illegible] ऽभावव्यवहारापत्तिमिति शेषः । मुक्तस्य ज्ञानाभावान्न प
रकीयज्ञानात्मको दुःखाभावो वाच्यस्तत्राह । मोनेति । कार्यमिति । दुःखाभावव्यवहारत्वेनगगनादित्यर्थः । ननु परस्य परात्मविषया
बुद्धिधारा न प्रत्यक्षा किं त्वनुमित्यादिरूपाः । न चानुमित्यादयो धारावाहित्वास्तथा च तदन्यापुरुषीयात बुद्धिरेव तदन्यापुरुषीयेत्यनेनात्मनां
सावच्छात्मान्नादृग्धारा बुद्धिकाव्याने मप्रामाण्यत्वं पुरस्चेति चेदनुमान्वैरत्वात । तदेतादृशितत्त्वा येनाधिकरणाग्रहस्यैवाभावव्यवहार
कत्वमिति द्वौ प्रामाणिकत्वात अत एव गौरवं न दोषः । स्मरणिधारा संभवाच्चेन च संस्कारो होधकज्ञानस्यांतरत्वेन तस्यापि सांत्वेत्वं । अत्र दृष्टान्ते
रपि तद्दुहोधकत्वात् । यद्वेति दस्वरसादेवाह । प्रतियोगिमदिति । प्रतियोगिज्ञानेति यद्यपि तज्ज्ञानानुभवसाधकं तथापि तद्धिव्वचेपत्वेऽपूर्वा

भङ्ग

प्रतीतस्याविशेषणतया विशेषणत्वानुभवेनैव तदानीं प्रमितपरंपरयातत्रानुभवः साहजिति भावः प्रतियोगीति। नन्विदंत्वेन अनुभवस्य
त्वेकेन तदनुभवस्य प्रतियोगिनिरपेक्षत्वाद्भावत्वेन तदनुभवे तत्सापेक्षत्वं तच्च समानं तुल्यं घटवद्भिन्नत्वरूपस्याभावत्वस्याघटत्वात्सापेक्ष
त्वादिति चेन्न त्वाद्येनाभावप्रत्यक्षादौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् तद्भिन्नतस्याधिकरणरूपतया सप्रतियोगिक
॥५५॥ त्वानुपपत्ते स्वाद्यव ईयतद्वेतान्नत्र प्रतियोगित्वेन घटो वाव ईयते न तु तत्वेनानुभूयत इत्यर्थः। तादृशेति समानप्रकारकत्वेन त
थाकाप्रकारकाभावाद्वैव्याप्ति प्रसंगादिति भावः। नविति न त्वतिरिक्तोऽभावः कल्पत इत्यर्थः। तथेति। व्यवहर्तव्यज्ञानस्याधिकापेक्षतयाकारण ॥५५॥
55 त्वावधारणमित्यर्थः। नचा

न्याय
३०००